

Δήμητρα Χρυσούλα

**Αναπαραστάσεις της εργασίας
στον ελληνικό μεταπολεμικό αρχιτεκτονικό τύπο**

Πρότυπα, ταυτότητες και μετεωρισμοί

Περιεχόμενα

Περίληψη_ Abstract, σελ.4

Εισαγωγή, σελ.6

1. Η αρχιτεκτονική της εργασίας στο ελληνικό «παράδοξο», σελ.12

- 1.1 Η φάση της καπιταλιστικής σταθεροποίησης
- 1.2 Η πολυκατοικία, το «εργοστάσιο» της Αθήνας
- 1.3 Η εκβιομηχάνιση του '60
- 1.4 Η μεταπολίτευση

2. Ο αρχιτεκτονικός τύπος, η εργασία στην καρδιά και το περιθώριο της αρχιτεκτονικής, σελ.24

- 2.1 Το ευρύτερο πλαίσιο και οι επιδιώξεις
- 2.2 Η Αρχιτεκτονική
- 2.3 Τα Αρχιτεκτονικά Θέματα και τα Θέματα Χώρου και Τεχνών

3. Το εργοστάσιο και το γραφείο, αναπαραστάσεις της «κανονικής» εργασίας, σελ.42

- 3.1 Πρότυπες οργανώσεις της εργασίας και η εργασία ως αρχιτεκτονικό πρόβλημα
- 3.2 Το εργοστάσιο. Το ιδεόγραμμα της απόλυτης επέκτασης
  - 3.2.1 Ο Έλληνας βιομήχανος
  - 3.2.2 Το εστιατόριο, το αίθριο και ο περιβάλλον χώρος
- 3.3 Διαμερίσματα γραφείων. Μεταπομελική αρχιτεκτονική της όψης και της διαίρεσης
  - 3.3.1 Τράπεζες. Η αποκατάσταση του εσωτερικού χώρου
  - 3.3.2 Ο κανόνας του τοιχοπετάσματος και οι εξαιρέσεις της ανοιχτής κάτοψης
  - 3.3.3 Η διάχυση του πύργου-εργοστασίου. Διαδικασίες συμπερίληψης και «εκδημοκρατισμού»

4. Η κατοικία, χώρος εργασίας, υποτέλειας και υπεροχής, σελ.78

- 4.1 Ο εσωτερικός χώρος και το φύλο της γραφής
- 4.2 Το ατελιέ-penthouse και το δωμάτιο υπηρεσίας. Υποκειμενικότητες υπεροχής και υποτέλειας
- 4.3 Μοντέρνες μεταστροφές και οι αντιστάσεις του «τοπικού»
- 4.4 Παραδείγματα προαστιακής γυναικείας γραφής. Παραγωγή μέσα στο πεδίο του διαχωρισμού

Συμπεράσματα, σελ.98

Βιβλιογραφία, σελ.102

Εικονογραφία, σελ.108

Περίληψη_Abstract

Η μελέτη αυτή αποτυπώνει τη διάσταση της εργασίας, εντός της αρχιτεκτονικής σκέψης, έτσι όπως αυτή εκφράζεται στις αναπαραστάσεις του χώρου του εργοστασίου, του γραφείου και της κατοικίας σε συνάρτηση με τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και την κατασκευή του διαχωρισμού κατοικίας-εργασίας στο ελληνικό παράδειγμα. Υποστηρίζει πως η σχέση κατοικίας-εργασίας είναι μια σχέση που διαχρονικά σμιλεύει υποκειμενικότητες υποτέλειας και υπεροχής και πως το γεγονός ότι αναπαρίσταται ο διαχωρισμός των δυο και επανεφευρίσκεται ιστορικά, συνδέεται με διαδικασίες καπιταλιστικής περίφραξης. Παράλληλα αναδεικνύεται ο ρόλος του μοντερνισμού και της συμμετοχής της αρχιτεκτονικής στην κατασκευή αυτής της αφαίρεσης και πραγματοποιείται μια αναδρομή στους τρόπους που ταξικοί, φυλετικοί και έμφυλοι όροι πλάθουν και μεταπλάθονται εντός της νεωτερικής φαντασίωσης ενός καπιταλιστικού περιφερειακού κράτους.

Αρχείο μελέτης αποτελούν οι εκδόσεις *Αρχιτεκτονική*, *Αρχιτεκτονικά Θέματα* και *Θέματα Χώρου και Τεχνών*. Οι εκδόσεις αυτές γίνονται αντιληπτές ως προσπάθειες εισαγωγής της φωνής της αρχιτεκτονικής πρωτοπορίας στη δημόσια σφαίρα, προβολής του έργου τους και διεκδίκησης του ρόλου τους στη νοηματοδότηση και το χτίσιμο των μεταπολεμικών περιβαλλόντων αλλά και ως πεδία αποτύπωσης των κυρίαρχων αντιλήψεων της εποχής τους που επηρεάζουν την αρχιτεκτονική παραγωγή.

This study reflects upon the dimension of work, within architectural thinking, as it is expressed in the factory, office and housing representations in conjunction with gender division of labor and the fabrication of the separation of home and work in the Greek case. It argues that the home-to-work relationship, over time molds vassalage and supremacy subjectivities, and how the fact that home/work division is illustrated and reinvented historically, is linked to capitalistic enclosure processes. At the same time, the role of modernism and the involvement of architecture in the construction of this subtraction is highlighted, and a retrospective is conducted on the ways in which class, race and gender shape and are reshaped within the modern reverie of a peripheral capitalistic state.

*The study archives are comprised by editions of *Architektoniki* (Architecture), *Architektonika Themata* (Architectural Issues) and *Themata Chorou kai Technon* (Space and Art Issues). These publications are perceived as attempts to introduce the voice of the architectural avant-garde into the public domain, to project their work and to pursue their role in signifying and building post-war environments, but also as a field that depicts how the dominant perceptions of the time influence architectural production.*

Εισαγωγή

In every stage of social life, in every economic order, in every period of legal history until now, things have somehow been appropriated, distributed and produced. Prior to every legal, economic and social order, prior to every legal, economic or social theory, there is this simple question: Where and how was it appropriated? Where and how was it divided? Where and how was it produced?

Schmitt C., (1953), *Appropriation/Distribution/Production*

Ο Braudel έλεγε ότι ο μυστικός σκοπός της Ιστορίας, το βαθύ της κίνητρο, είναι η ερμηνεία της συγχρονικότητας. Κάθε ψηλάφηση του ιστορικού παρελθόντος δεν μπορεί παρά να σχετίζεται με ερωτήματα που θέτει το παρόν. Η παγκόσμια οικονομική ύφεση και η χρηματοπιστωτική κρίση των τελευταίων ετών είναι οι πιο πρόσφατες μορφές εμφάνισης της διαρκούς κρίσης αναπαραγωγής του κεφαλαίου που ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του '70 και δεν ξεπεράστηκε ποτέ οριστικά παρά τις βραχείες περιόδους οικονομικής άνθισης. (Bonfeld, Holloway , 1993). Στο ελληνικό παράδειγμα που έχει αποτυπωθεί την τελευταία δεκαετία ως το παράδειγμα της κρίσης και των ανταγωνισμών ως προς το ξεπέρασμά της, μια γνώριμη πάλη διεξάγεται εμφατικά. Η «παραδοξότητα» του παραδείγματος αυτού, η δαιμονοποίηση ή η εξωτικοποίησή του, η παρουσίαση του ως κάτι που αποκλίνει από κάποιον κανόνα είναι μια κατασκευασμένη αναπαράσταση που έχει διαχυθεί και συντηρείται ως τέτοια.

Η ανάλυση του ρόλου που προορίζεται για την Ελλάδα, μέσα στην παγκοσμιοποιημένη κρισιακή κατάσταση του καπιταλισμού είναι αποτέλεσμα πολιτικών χρόνων, που έχουν αποτυπωθεί μορφολογικά στους χώρους που ζούμε και εργαζόμαστε, στην ίδια την μορφή των πόλεων και των περιφερειών. Ο χώρος είναι ένα αποτέλεσμα πολιτισμικής όσμωσης, μια σχέση με ιδιαίτερες θέσεις και σημεία τα οποία επηρεάζονται και αναπροσαρμόζονται βάσει της ιστορικής συνθήκης στα οποία τελούνται. Αυτό που αποκρυσταλλώνεται στο χώρο ως οικιστικό περιβάλλον είναι αποτέλεσμα νομικών διεργασιών, ιδιωτικών πρωτοβουλιών και πλεγμάτων εξουσίας αλλά και ολικής ή μερικής επεξεργασίας από τα υποκείμενα τα οποία μέσω της κατοίκησης και της καθημερινότητάς τους αρθρώνουν τις δικές τους αφηγήσεις, αντιστάσεις και συναινέσεις.

Στο κείμενο της Massey (2001), ερευνήτριας που έχει κατά κόρον ασχοληθεί με τη συμπλοκή χώρου και παραγωγής, ο χώρος προσδιορίζεται ως ένα κατέξοχην προϊόν αλληλοεξαρτήσεων και σχέσεων μεταξύ. Σχέσεων που είναι εμπεδωμένες υλικές πρακτικές που πρέπει να διεξαχθούν, τοποθετώντας το χώρο σε μια κατάσταση διαρκούς μεταβολής, ως μια σφαίρα μονίμως ανοιχτή, εν δυνάμει. Η εργασιακή συνθήκη εμπλέκει και διαμεσολαβεί τις καθημερινότητες εκατομμυρίων ανθρώπων σε όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη και υπόκειται με τη σειρά της στους δικούς της κανόνες, δημιουργώ-

ντας τις δικές της μυθοπλασίες συναίνεσης και συμμετοχής. Η διάσταση της κατοίκησης, κλεισμένη στον ασφαλή, κλειστό, ιδιωτικό χώρο της κατοικίας και η διάσταση της εργασίας αναπαρίστανται αντιπαραθετικά εντός των νεωτερικών νοηματοδοτήσεων και σήμερα «επανεφευρίσκεται» η δημιουργική τους σύγκλιση, ως τρόπος ξεπεράσματος περιβαλλοντικών, οικονομικών και λοιπών κρίσεων (βλ. Hollis, 2015, Felstead, Jewson, 2000). Η διαδικασία αυτής της συμπερίληψης είναι μια νοηματική νομιμοποίηση στις διαδικασίες των περιφράξεων που επεκτείνονται διαρκώς και σχετίζονται με τη μονιμότητα της πρωταρχικής συσσώρευσης, η οποία είναι αναγκαίο συστατικό του καπιταλισμού και η οποία αναπαράγεται συνεχώς μέσω παλαιότερων αλλά και νέων περιφράξεων (Bonefeld 2009, De Angelis 2001).

Το αντικείμενο της έρευνας

Θεωρώντας ότι η αρχιτεκτονική πρακτική και θεωρία οφείλει να συμπεριλαμβάνει εαυτόν στο πλαίσιο της κοινωνικής ανάλυσης και αναγνωρίζοντας τα «εγκληματολογικά» της εργαλεία σε αυτά της νοηματοδότησης των χωρικών της αποτελεσμάτων και συσχετίσεων, των αναπαραστατικών προβολών της στο κοινό έδαφος της συμβίωσής μας, αλλά και στην επιρροή της σφαίρας της εμπειρίας και της φαντασίας μας θα επιχειρήσουμε μέσα σε αυτή την εργασία να εντοπίσουμε τα παραπάνω σε μια κατέξοχην, θα λέγαμε, *νεκρή ζώνη της φαντασίας* (Greaber, 2012), αυτήν της **εργασίας**.

Στόχος είναι η μελέτη της σχέσης χώρου εργασίας, υποκειμένου και αρχιτεκτονικής σκέψης, έτσι όπως αυτή εκφράζεται στις αναπαραστάσεις των χώρων του εργοστασίου, του γραφείου και της κατοικίας σε συνάρτηση με τον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας και την αφαιρετική κατασκευή του διαχωρισμού κατοικίας-εργασίας στο ελληνικό παράδειγμα. Ο χώρος της εργασίας -σε άμεση σχέση με το χώρο της κατοικίας- ο οποίος επιστρέφει δυναμικά από το πεδίο της παραγωγής ως τόπος εργασίας- και οι αναπαραστάσεις του είναι βασικό πεδίο αποτύπωσης της σχέσης παραγωγής, υποκειμένων εργασίας, των τρόπων πειθάρχησης τους, αλλά και δυναμικά πεδία επεξεργασίας ή αντίδρασης. Η διάχυση των μορφών και των συστημάτων εξουσίας αναλύεται επιχειρώντας το ξεπέραςμα διχοτομικών διαιρέσεων ανάμεσα στον παραγωγικό και μη παραγωγικό χώρο, παραγωγικό-μη παραγωγικό υποκειμένο και διεκδικώντας μια χωρική συμβολή σε έναν ανεξούσιο τρόπο ανάλυσης. Δομείται μια αναδρομή στους τρόπους που οι ταξικοί, φυλετικοί και έμφυλοι όροι πλάθουν και μεταπλάθονται εντός της νεωτερικής φαντασίωσης ενός καπιταλιστικού περιφερειακού κράτους.

Ουσιαστικά καταδεικνύεται πως η εργασία δεν εξοβελίστηκε ποτέ στην πραγματικότητα από την κατοικία, ακόμα και την περίοδο έντονης εκβιομηχάνισης, αλλά εμφανιζόταν ως απόδειξη προνομιακής θέσης και δημιουργικής εργασίας (ατελιέ, χώρος γραφείου), είτε ως έμφυλος εργασιακός καταμερισμός με την κατοικία να «κρύβει» τη μη παραγωγική γυναικεία εργασία, είτε ως ο οριοθετημένος, υπολλειματικός χώρος της υποτιμημένης εργασίας (βλ. δωμάτια υπηρεσίας, θυρωροί κλπ). Μελετώντας τις αναπαραστάσεις των γραφείων και των εργοστασίων, ως παραδείγματα της «κανονικής» εργασίας, διαπιστώνουμε πως το λεξιλόγιο της παραγωγής αναδιατάσει όλους αυτούς τους χώρους, και εισέρχεται στην κατοικία, αλλά και πως αντιστρόφως οι «διαβρωτικές» διαστάσεις της κατοίκησης αποτυπώνονται στους επίσημους χώρους και «φρενάρουν» την εξάπλωση της γλώσσας της παραγωγής, αποδεικνύοντας το ψευδές της απόλυτης κυρίαρχιας της, αλλά και τις ιδιαίτερές της μεταμφιέσεις.

Εν μέσω ψυχροπολεμικής ιστορικής συγκυρίας, οι αναπαραστάσεις κατοίκησης και εργασίας διαμεσολαβούν τα φαντασιακά των υποκειμένων και η προτυποποίησή τους απασχολεί τους

αρχιτέκτονες και ανοίγεται ως πεδίο συμμετοχής για αυτούς. Την εποχή της διαδεδομένης ανάπτυξης, της άγριας οικιστικής εκμετάλλευσης, ο αρχιτεκτονικός κόσμος αναζητά τρόπους συμμετοχής και σύνταξης του αστικού περιβάλλοντος. Πατώντας πάνω στον καταμερισμό της εργασίας σε πνευματική και χειρωνακτική, μοιάζει να προσπαθεί να βρει το χώρο του στο κομμάτι της παραγωγής της γνώσης και της *θεωρίας* και της *τέχνης* του κτίζειν. Ο αρχιτεκτονικός τύπος, γίνεται αντιληπτός ως η προσπάθεια εισαγωγής της φωνής του αρχιτέκτονα στη δημόσια σφαίρα, προβολής του έργου του και διεκδίκησης πρωταρχικού ρόλου στη νοηματοδότηση και το χτίσιμο των μεταπολεμικών περιβαλλόντων. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές τόσο στο λόγο για το αστικό περιβάλλον, το χώρο και τις σχέσεις στην πόλη, αλλά ιδιαιτέρως στους χώρους παραγωγής και αναπαραγωγής της εργασίας (εργοστάσια, γραφεία, κατοικία).

Διαμέσου της αναπαράστασης και της προτυποποίησης του χώρου οι αρχιτέκτονες συμμετέχουν στη σμίλευση ταυτοτήτων, υπεροχής και υποτέλειας, που φέρουν όλα τα χαρακτηριστικά των εξουσιαστικών διχοτομήσεων, και συντελούν στην εξατομίκευση των λογικών της παραγωγής και της εξουσιαστικής κοινωνικής δόμησης. Τα έμφυλα, ταξικά και φυλετικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων εργασίας άλλοτε αποσιωπούνται επί τούτου, άλλοτε ωραιοποιούνται, άλλοτε γίνονται αντικείμενα απομακρυσμένης ενατένισης, «ασκήσεις» ανάπτυξης κριτικής σκέψης, αποκρύπτοντας τους μηχανισμούς στερέωσης και εμβάθυνσης της εκμετάλλευσης και του καταμερισμού της εργασίας βάσει αυτών, αλλά ποτέ δεν απουσιάζουν.

Μέθοδος συλλογής στοιχείων

Η αποτύπωση της σχέσης κατοικίας-εργασίας-υποκειμένου γίνεται μέσα από την ανάγνωση της αρχιτεκτονικής στις περιοδικές εκδόσεις της *Αρχιτεκτονικής*, των *Αρχιτεκτονικών Θεμάτων* και των *Θεμάτων Χώρου και Τεχνών*. Μέσα από την αρχαική αυτή ανασκόπηση δεν επιθυμούμε να καταγράψουμε την ιστορία της αρχιτεκτονικής. Επιθυμούμε να καταγράψουμε την ιστορία της παραγωγής μέσα από τα χωρικά της τεκμήρια στον ελλαδικό χώρο. Τη συμμετοχή τους στη δόμηση των αναπαραστάσεων των χώρων και των ταυτοτήτων εργασίας. Καθώς οι συγκεκριμένες αρχιτεκτονικές εκδόσεις αποτελούν τις πρώτες συστηματικές παρουσιάσεις της ελληνικής αρχιτεκτονικής σκέψης καθίστανται πολύτιμα τεκμήρια της εξέλιξης, του λεξιλογίου και της αναπαράστασής της. Συγκεκριμένα ανατρέχουμε σε άρθρα, φωτογραφικό υλικό, λεκτικές περιγραφές αλλά και την ίδια την επιλογή των θεμάτων από τις εκδόσεις, συγκεντρώνοντας ένα υλικό το οποίο εστιάζει στη διάσταση της εργασίας κατά βάσει στο φάσμα των χώρων εργοστασίου, των γραφείων και της κατοικίας αλλά και πέρα από αυτό. Η μελέτη της εμφάνισης της παραγωγικής και αναπαραγωγικής εργασίας μελετάται μέσω των δομών και των αναπαραστάσεών τους, στη διάρκεια της εδραίωσής τους, *αντιλαμβανόμενοι το χώρο με όρους χρονικούς* (Massey, 2001).

Στο **πρώτο κεφάλαιο** *Η αρχιτεκτονική της εργασίας στο ελληνικό «παράδοξο»*, δημιουργείται το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξετάζουμε τους τρεις αυτούς τύπους χώρου στο μεταπολεμικό ελληνικό παράδειγμα. Το εργοστάσιο, το γραφείο, και η κατοικία, μελετώνται ως κείμενα πολιτισμικά και τύποι που δε γίνονται αντιληπτοί ως αχρονικές δομές, άσχετες από το γεωγραφικό και πολιτισμικό συγκείμενο που τα παράγει. Η μελέτη του ελληνικού τοπικού παραδείγματος γίνεται για λόγους εστίασης και βιωματικής συσχέτισης, αξιώνοντας σημειώσεις για τις ιδιαίτερες προσαρμογές της λογικής και του υλικού πολιτισμού της παραγωγής, σε σχέση με τις ταυτότητες τις οποίες επηρεάζει και από τις οποίες επηρεάζεται.

Στο **δεύτερο κεφάλαιο** *Ο αρχιτεκτονικός τύπος, η εργασία στην καρδιά και το περιθώριο της*

αρχιτεκτονικής, μελετάμε τα αρχεία των τευχών του περιοδικού *Αρχιτεκτονική, τα Αρχιτεκτονικά Θέματα* και τα *Θέματα Χώρου και Τεχνών*, τους τρόπους που συγκροτήθηκαν, τους βασικούς συντελεστές τους και την ιδεολογική και αρχιτεκτονική φόρτιση των εκδόσεων. Τα περιοδικά αυτά αντιμετωπίζονται ως προσπάθειες εισαγωγής και εδραίωσης της αρχιτεκτονικής πρωτοπορίας στη δημόσια σφαίρα, όπου αποτυπώνονται οι ηγεμονίες και οι ανταγωνισμοί του κλάδου αλλά και οι κοινωνικές ανατροφοδοτήσεις. Η χρονική περίοδος μελέτης κυμαίνεται ανάμεσα στο 1957, όπου εκδίδεται το πρώτο τεύχος της *Αρχιτεκτονικής* μέχρι το 1991, με το τεύχος- ορόσημο της αποβιομηχανοποίησης στα *Αρχιτεκτονικά Θέματα* με τίτλο *Βιομηχανικά κτήρια. Ιστορία, επανάχρηση, σχεδιασμός*. Δίνεται έτσι το περιθώριο αποτυπώσεως της αρχιτεκτονικής σκέψης και πρακτικής μέσα σε διαφορετικές καταστάσεις της σύγχρονης μεταπολεμικής πολιτικής σκηνής και αναδεικνύεται η διάσταση της εργασίας και των καταμερισμών της ως βασικές συνιστώσες του χώρου και των αντιλήψεων γύρω από αυτό, χωρίς όμως να προσεγγίζονται κατά βάση ως τέτοιες από τους ίδιους τους αρχιτέκτονες. Τα σχέδια, οι φωτογραφίες και η γλωσσική αποτύπωση των έργων που αναλύονται, φυλλομετρούνται ως υλικό της κοινωνικής εμπειρίας, των κοινωνικών σχέσεων αλλά και ως προσπάθειες ελέγχου τους.

Στο **τρίτο κεφάλαιο** *Το εργοστάσιο και το γραφείο. Αναπαραστάσεις της «κανονικής» εργασίας*, εστιάζουμε στον τρόπο αναδιάταξης της παραγωγικής διαδικασίας και στην επίδραση στην τυπολογία των πρότυπων χώρων της. Η κίνηση ανάμεσα σε διαφορετικά υποκείμενα εργασίας, καταδεικνύει την ίδια τη μορφή της οικονομίας μέσα από τα διαμορφωμένα υποκείμενα και τους χώρους στους οποίους τοποθετούνται ως παραγωγικά. Ταυτόχρονα η αναφορά σε συγκεκριμένα τεύχη και έργα των δυο εκδόσεων, έχει τη δική της σημασία στην αντίληψη του τρόπου και του χρόνου μεταβολισμού, του ορισμού και της επεξεργασίας αυτών των τύπων χώρου και του χώρου της αρχιτεκτονικής που τους παράγει.

Στο **τέταρτο κεφάλαιο** *Η κατοικία, χώρος εργασίας, υποτέλειας και υπεροχής* μελετάμε τον τρόπο που το λεξιλόγιο της παραγωγής, αναδιατάσσει το εσωτερικό της κατοικίας, και επηρεάζει τους όρους θέσμισης των υποκειμένων. Η αρχιτεκτονική διετέλεσε το ρόλο της στις διαδικασίες περιφράξης του εσωτερικού χώρου και του χώρου της κατοικίας, αποκρύπτοντας και φετιχοποιώντας τις διαδικασίες της παραγωγής. Παρότι εύκολα γίνεται αναγνωρίσιμη η διάθεση επικυριαρχίας του κοινωνικού, μέσω της προτυποποίησης και της αναπαραστάσής του, διαπιστώνουμε ότι ο τρόπος που οι χώροι σμιλεύουν την υποτέλεια και επηρεάζουν το χώρο σε όλο το φάσμα ιδιωτικής/δημόσιας σφαίρας είναι πολυπαραγοντικός. Η κατοικία, πριν το εργοστάσιο, πριν το γραφείο, αναδεικνύεται ως το πρώτο μέρος όπου οργανώνεται η εργασία και ο καταμερισμός βάσει των εξουσιαστικών ιεραρχιών, αλλά και ως πεδίο *δημιουργικής επεξεργασίας* τους.

Πέρα από τις συναινέσεις το λεξιλόγιο της κάθε εποχής αναζητούνται και οι προτάσεις αντίδρασης και κριτικής στο κυρίαρχο παράδειγμα. Υπήρχαν τέτοιες στον αρχιτεκτονικό κόσμο στην Ελλάδα, ακόμα κι αν πολλές από αυτές έφεραν τους ακαδημαϊκούς περιορισμούς, τις εθνικές φαντασιώσεις και αγωνίες για την «ελληνικότητα» της έκφρασης, τις παγιωμένες έμφυλες ιεραρχίες που ακόμα δεν είχαν ιδωθεί κατάματα ως τέτοιες, τις ρομαντικές ματιές στα στοιχεία της παράδοσης και φυσικά τις φιλοδοξίες της επιτυχίας και του προσωπικού δρόμου των «παραγωγών» της σκέψης και των χώρων που κατοικούμε. Μέσα από τον αρχιτεκτονικό τύπο, πέραν των αποτυπώσεων των δυναμικών και των προσώπων του διαλόγου, μελετάμε τον ίδιο τον τρόπο παραγωγής της αναπαραστάσεως της αρχιτεκτονικής και αναγνωρίζουμε τα σημάδια των κοινωνικών σχημάτων στη γλώσσα, τις εκφράσεις και τη δομή τους. Η μελέτη αυτών των αντικείμενων παραγωγικής/ αναπαραγωγικής εργασίας, όπως αποδίδονται από τους «ειδικούς» του χώρου, εξετάζει το αντικείμενο της αρχιτεκτονικής πέρα από το ρόλο του παραγωγού αναπαραστάσεων, και ως προς το ρόλο του καταναλωτή τους. Μελετάμε τους «τρόπους» του λόγου, και το πως σκιαγραφούνται τα επίπεδα και οι ατραποί της σκέψης. Μελετάμε

πως ταξικοί και έμφυλοι καταμερισμοί συναντώνται στην αρχιτεκτονική πειθαρχία και σε ποια χρονικά σημεία διαταράσσονται ή εξαναγκάζουν τα σχήματα σε πιο περιληπτικές δομήσεις και γιατί.

Η αρχιτεκτονική παραγωγή αφήνει να διαφανεί η ισορροπία ανάμεσα στο βαθμό συναίνεσης των αρχιτεκτόνων και των εμφάσεων που δίνουν, και τη «δημιουργική λογιστική» που επιδεικνύουν ανάμεσα σε μια αδηφάγα οικιστική αγορά που έχει αναδειχθεί ως βασικός μοχλός της οικονομικής ανάκαμψης. Διαφαίνονται οι ανταγωνισμοί μέσα στο αρχιτεκτονικό σώμα, το οποίο δεν είναι ούτε ενιαίο, ούτε αδιαίρετο. Η συμβολή της αρχιτεκτονικής ανάλυσης και αναπαράστασης, έγγειται στην αναγωγή της σε ένα εργαλείο, οριακά εγκληματολογικό, χρήσιμο στον πόλεμο των θέσεων που συντελείται σε κάθε πειθαρχία.

Οι τρόποι που περιπλέκονται τα όρια και η ρευστότητα, το τοπικό με το παγκόσμιο, το μερικό με το όλο, η ταυτότητα με τη δομή, η αναπαράσταση με την εμπειρία, είναι πολυπαραγοντικοί. Το άνοιγμα της σκέψης μας στο παγκόσμιο ενδυναμώνεται και βρίσκει συγκεκριμένες πηγές και ριζώματα εξουσιών και αντιλήψεων όταν μελετά τοπικούς τρόπους άρθρωσής τους. Παρά τη φαινομενική ρευστότητα, οφείλουμε να κοιτάμε τη βαθιά δομή και τα «resting places» των ταυτοτήτων και την κατασκευή των περιοχών (territories) μέσα στις πόλεις και πως αυτές οι ταυτότητες συνδέονται με τις περιοχές που οι ζωές ξεδιπλώνονται. Η ταυτόχρονη ανάδειξη των παραγωγικών και πολιτισμικών συνδέσεων και αναπαραστατικών, επιτελεστικών διαδικασιών στους τρεις αυτούς τύπους χώρου, αποτελεί και μια προσπάθεια σύγκλισης των μελετών που διαχωρίζουν το επίπεδο της οικονομίας από αυτό της κουλτούρας (Βαΐου, Gregson, Simonsen, 2002) και επιζητά τα σημεία και τους τρόπους επαφής τους όπως εκφράζονται σε μια συγκεκριμένη πειθαρχία που ορίζεται με τρόπο ουσιαστικό από αυτά, την αρχιτεκτονική.

Με την ολοκλήρωση αυτής της εισαγωγής, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κο Σταύρο Σταυρίδη, την κα Ντίνα Βαΐου και τον κο Νίκο Αναστασόπουλο για τη συμβολή τους στην ολοκλήρωση αυτής της ερευνητικής διαδικασίας, αλλά και τον καθένα ξεχωριστά για τους τρόπους που οι ίδιοι ερευνούν και αναδεικνύουν τους τρόπους σύγκλισης του χώρου με το κοινωνικό. Την κα Βασιλική Πετρίδου για τις βάσεις στην επιμονή των ερωτημάτων και την αγάπη για την αρχιτεκτονική. Ευχαριστώ επίσης πολύ τον κο Χρήστο Δεληγιάννη για τις βιβλιογραφικές αναφορές. Να ευχαριστήσω και τους υπόλοιπους καθηγητές/ριες στο μεταπτυχιακό, οι οποίοι μέσα από τα μαθήματά τους συνέβαλλαν στην προσέγγιση των ερευνητικών ερωτημάτων. Τον κο Παρμενίδη για τα μεθοδολογικά εργαλεία, τον κο Τερζόγλου για τις θεωρητικές προσεγγίσεις που συνδυάστηκαν με τη μεταφορά του μαθήματος στο πεδίο της πόλης, την κα Μάρδα για τη σημασία των χαρτογραφήσεων, τους καθηγητές της Πλαστικής για την απενεχοποίηση της στροφής προς τον εαυτό. Φυσικά τις συμφοιτήτριες και τους συμφοιτητές του μεταπτυχιακού, για το πλαίσιο συνεργασίας που υποστήριξε τις επί μέρους ερευνητικές μας αναζητήσεις μέσα σε ένα πλαίσιο συνεργασίας. Το Δημήτρη Χατζηιωακειμίδη για τις συζητήσεις και τις σημαντικές επισημάνσεις του πάνω στα κτίρια γραφείων που ερευνά και υπόλοιπα αγαπημένα μου πρόσωπα, τη Σ. και τον Γ., γιατί συμβάλλουν διαρκώς και ουσιαστικά, την Α., την Ι., τη Σ., τη Φ., την Τ, γιατί όλα αυτά ξεκίνησαν κάποια χρόνια πριν μαζί τους στην Πάτρα. Τέλος, τη Σταυρούλα, τον Γρηγόρη και τη Δώρα, για το απλό και όμορφο του να μεγαλώνουμε μαζί.

1.Η αρχιτεκτονική της εργασίας

στο ελληνικό «παράδοξο»

1.1 Η φάση της καπιταλιστικής σταθεροποίησης

Η δεκαετία 1940-50 είναι μια περίοδος σοβαρών καταστροφών και ανηλεούς βίας που θα οδηγήσουν σε ανακατατάξεις του πληθυσμού και επαναπροσδιορισμό του οικονομικού σχεδιασμού στον ελληνικό χώρο. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εμφύλιος που τον ακολούθησε, μαζί με τις ένοπλες συρράξεις, τους βομβαρδισμούς και τις πυρπολήσεις οικισμών, τις φυλακίσεις, τις εξορίες και τις εκτελέσεις συναθροίζει πληγές στο κοινωνικό σώμα, σωρεία ερειπίων και μετακίνηση προσφύγων, από τα χωριά στις μεγάλες πόλεις αλλά και προς τις ΗΠΑ, Αυστραλία, Δυτική Ευρώπη.

Η συσσώρευση του πληθυσμού στα μεγάλα αστικά κέντρα θα δημιουργήσει επιτακτικές ανάγκες στέγασης, που θα καλυφθούν με την αυθαίρετη δόμηση στις παρυφές των πόλεων από τα κατώτερα οικονομικά στρώματα, και τις πολυκατοικίες από τα ανώτερα και μεσαία εντός των πόλεων. Ταυτόχρονα θα αποδυναμωθούν ή θα ερημωθούν πλήθος αγροτικών και ιδίως ορεινών οικισμών, πραγματοποιώντας μια δομική αλλαγή στους τρόπους ζωής και εργασίας αυτών των εσωτερικών μεταναστών. Ενδεικτικό της πρωτοφανούς για τα ευρωπαϊκά δεδομένα σε μέγεθος και βία αστικοποίησης είναι το γεγονός ότι ενώ στη δεκαετία 1930-40 ο πληθυσμός της Ελλάδας είναι κατά κύριο λόγο αγροτικός, στη δεκαετία 1950-60 ο αστικός θα καταστεί μεγαλύτερος του αγροτικού (Γιαννίτσαρης, 2009).

Η πρώτη μεταπολεμική περίοδος της ελληνικής οικονομίας, 1945-1951, μπορεί να χαρακτηριστεί ως η **φάση της καπιταλιστικής σταθεροποίησης** (Μηλιός, 2010:14), η φάση δηλαδή σταθεροποίησης τόσο του κοινωνικού καθεστώτος, μέσα από την έκβαση του εμφυλίου πολέμου, αλλά και των ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης (Κωστής, 2015:713). Το πρωταρχικό κοινωνικό μέλημα των πρώτων μεταπολεμικών κυβερνήσεων είναι η **δημιουργία μιας σταθερής κοινωνικής βάσης** που να έχει άμεσα συνδεδεμένα συμφέροντα με τα δικά της ή να εξαρτάται από την εξυπηρέτησή τους. Ελλείψει υπόλοιπων οργανισμών απορρόφησης, **το κράτος αναδεικνύεται ως προνομιακός χώρος εργασίας** για όσους διαθέτουν μια πανεπιστημιακή μόρφωση, εξυπηρετώντας την ιδεολογική χειραγώγηση του πληθυσμού και τον αποκλεισμό των «κομμουνιστικών στοιχείων» όχι μόνο από θέσεις εξουσίας αλλά και οποιασδήποτε απασχόλησης που καταμερίζεται στην «πνευματική»/διοικητική απασχόληση. Τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για την απασχόληση στο δημόσιο, τις σπουδές στο Πανεπιστήμιο και την έκδοση διαβατηρίου. Ο τεράστιος αυτός αποκλεισμός ντύνει ιδεολογικά την ταξική διαστρωμάτωση και συμβάλλει κατά τα μέγιστα στον αποκλεισμό ή την αποσιώπηση προοδευτικών φωνών εντός των μηχανισμών του κράτους. Ταυτόχρονα επιτυγχάνεται η γρήγορη και αποτελεσματική τόνωση των τάξεων των «εθνοκφρόνων», η ανακίνηση «ρουσφετολογικών» πρακτικών ανταλλαγής και η παγίωση μιας μεσαίας τάξης «προνομιούχων». (Τσουκαλάς, 2005)

Όσον αφορά την **αστική τάξη της περιόδου**, δεν είναι ίδια με αυτή του μεσοπολέμου, όπου σημειώθηκε μια σταδιακή επικράτηση μιας εθνικής αστικής τάξης, προσανατολισμένης προς παραγωγικές δραστηριότητες με την εγχώρια εκβιομηχάνιση, αν και δειλή, να εξελίσσεται για είκοσι περίπου χρόνια. [...] Μεταπολεμικά μια νέα γενιά *κερδοσκόπων, καιροσκόπων και μαυραγοριτών*, που αναδύθηκαν από τον πόλεμο αναλαμβάνει πρωτοβουλία, και οι οποίοι απέχουν από μακροπρόθεσμες επενδύσεις, δεν ευνοούν μακρόπνοα πλάνα εθνικής ανάπτυξης και αποσκοπούν στον καλύτερο έλεγχο των εκάστοτε βραχυπρόθεσμων κυβερνήσεων (Τσουκαλάς, 2005:19-21). Το παλάτι και ο βαθιά συντηρητικός περίγυρός του κοντράρει μετωπικά ακόμα και αστικών καταβολών κατευθύνσεις, αν δεν συνάδουν πλήρως με την παγίωση και ενίσχυση της επιρροής και του πλουτισμού τους.⁽¹⁾ Ταυτόχρονα το **«Δόγμα Τρούμαν»** το 1947 σηματοδοτεί μια επίσημη αλλαγή στη σφαίρα επιρροής στην οποία ανήκει η Ελλάδα και η καπιταλιστική της πορεία. Η αμερικανική ενίσχυση και τα ποσά χρημάτων του σχεδίου Μάρσαλ που διοχετεύονται στο ελληνικό κράτος, εν όψει της «κομμουνιστικής απειλής», προδιαγράφουν τις απαραίτητες διαρθρωτικές αλλαγές και κατευθύνσεις που πρέπει να ακολουθηθούν προκειμένου να διασφαλιστεί η ιδεολογική, αλλά και υλικότεχνική συνθήκη που θα επιτρέψει την καπιταλιστική κερδοφορία. Πέρα από την γεωστρατηγική σημασία αυτής της πρόσδεσης και της εισροής ξένων κεφαλαίων τα οποία κατέστησαν δυνατά τα **έργα ανασυγκρότησης** (Κωστής, 2015: 715) ιδιαίτερης σημασίας είναι και οι νέες αγορές που δημιουργούνται για τα αμερικανικά προϊόντα,⁽²⁾ τα οποία απαιτούν και την ανάλογη καταναλωτική ικανότητα και κουλτούρα. Το ξένο συνδέεται με την πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό και αυτό αναδιατάσσει τις καταναλωτικές συνήθειες του πληθυσμού.

Την **περίοδο της ανασυγκρότησης** ('45-'50) την διαδέχεται μια περίοδος οικονομικής κρίσης ('51-'52). Η κρίση αυτή λειτουργεί ως αφετηρία για την υιοθέτηση από το ελληνικό κράτος μιας νέας οικονομικής στρατηγικής που στοχεύει στην ουσιαστικότερη ενσωμάτωση του ελληνικού καπιταλισμού στην παγκόσμια αγορά (υποτίμηση της δραχμής κατά 50% σε σχέση με το δολάριο το 1953, μέτρα φιλελευθεροποίησης του εξωτερικού εμπορίου, προσπάθεια προσέλκυσης ξένου κεφαλαίου με το νόμο 2687/53) (Μηλιός, 2010:15). Την περίοδο '53-'61, ο ετήσιος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ της Ελλάδας είναι 5,7% και διανύουμε μια **περίοδο ανάπτυξης υπό την αιγίδα του κράτους** μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '50 που εμφανίζονται έντονα κρισιακά φαινόμενα. Εν μέσω παγκόσμιου ψυχροπολεμικού κλίματος, ακολουθείται μια σκληρή κατασταλτική πολιτική, όπου το παρακράτος, η παντοδύναμη Ασφάλεια και το χαμηλό βιωτικό επίπεδο οδηγούν σε αναταραχές παρά το κλίμα φόβου. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής με την ΕΡΕ, το πολιτικό κόμμα που ιδρύει τον Ιανουάριο του 1956, αντικαθιστώντας το πολιτικό δεξιό κόμμα του Ελληνικού Συναγερμού του Παπάγου, κερδίζει τις εκλογές του Φεβρουαρίου, όπως και τις επόμενες στη σειρά εκλογές των ετών 1956, 1958 και 1961. Η **οκταετία Καραμανλή** (με την εμπειρία του και ως Υπουργού Δημόσιων Έργων επί Παπάγου) συνοδεύεται από μεγάλα έργα υποδομής – δημιουργία οδικού δικτύου, με προτεραιότητα στο αυτοκίνητο (Σαρηγιάννης, 2000), δοκιμαστικές εξορύξεις σε περιφέρειες της Ελλάδας για να δημιουργηθούν νέες μονάδες

---

1 Οι ενδοαστικές διαπάλες σκιαγραφούνται και από την αντίδραση στα μέτρα Βαρβαρέσου - διορισθέντα Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας, υπουργό Εφοδιασμού και αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Βούλγαρη που διαδέχθηκε αυτή του Πλαστήρα το 1945 και ο οποίος τελικά οδηγείται σε παραίτηση (Τσουκαλάς, 2005). Πέρα από την Αριστερά (Ριζοσπάστης και Ανταίος χαρακτηρίζουν τον Βαρβαρέσο Οικονομικό Δικατάτορα) έντονες αντιδράσεις παρουσιάζονται και από μερίδα βιομηχάνων (της κλωστοϋφαντουργίας) και της μοναρχικής Δεξιάς. Τα μέτρα Βαρβαρέσου ήταν νομισματικής υφής κατ'αρχήν και στη συνέχεια φορολογικά καθώς και «εξυγίανσης» του Δημοσίου. (Σαρηγιάννης, 2000:135)

2 Δες επιστολή Κνοχ, προέδρου Westinhouse Electric International Company προς τον πρόεδρο Τρούμαν για την προθυμία των μεγαλοβιομηχάνων να εφοδιάσουν τις χώρες αυτές με προϊόντα της παραγωγής τους. (Κόντης, 1984, όπως αναφέρεται στο Σαρηγιάννης, 2000 :139)

παραγωγής (π.χ Πτολεμαΐδα), εκτεταμένη σειρά ιδιωτικών αλλά και σημαντικών δημοσίων έργων (λιμάνια, δρόμοι, γέφυρες, οικιστικά συγκροτήματα, αναπλάσεις περιοχών κ.λπ.) και τη δημιουργία απαραίτητων δημοσίων φορέων αρμόδιων για την εκπόνηση αυτών των μελετών.

Το **Υπουργείο Ανοικοδομήσεως** με γενικό διευθυντή τον Κ. Δοξιάδη εκπονεί τέτοιες μελέτες, οι περισσότερες από τις οποίες αφορούσαν ανάλυση της έως τότε κατάστασης ή ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων οικισμών (Σαρηγιάννης, 2000:143). Η ανασύσταση του **ΕΟΤ**, τα Ξενία, και οι αντίστοιχες καμπάνιες, αναδεικνύουν την Ελλάδα ως τουριστικό προορισμό. Ο **ΕΟΤ**, ο **Οργανισμός Εργατικής Κατοικίας**, τα έργα εξηλεκτρισμού της **ΔΕΗ**, η ανοικοδόμηση της Σαντορίνης εμπλέκουν στις εργασίες τους πλήθος μηχανικών και λοιπών αποφοίτων, οι οποίοι καναλιζάρουν τις ικανότητές τους στις προσταγές της ανάπτυξης και της εθνικής ανασυγκρότησης, του «ελληνικού θαύματος».

1.2 Η πολυκατοικία, το «εργοστάσιο» της Αθήνας

Οι κατευθυντήριες γραμμές για τη ροπή της οικονομίας διατυπώνονται εύγλωττα στο *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος* του **Κ.Βαρβαρέσου** το 1951, ο οποίος επιχειρηματολογεί για την ανάδειξη του τομέα της **οικοδομής** ως δυναμικό παραγωγικό τομέα άμεσης απόδοσης (2002:279) που *δίδει εργασία σε πλήθος επιχειρήσεων, αυξάνει την αγοραστική δύναμη, καλύπτει την ανάγκη της λαϊκής στέγης και αποτελεί το απτότερο δείγμα κρατικής πρόνοιας και ενδιαφέροντος δια την τύχην των πτωχότερων τάξεων που θα επέφερε καίριον χτύπημα κατά των εν τη χώρα κομμουνιστικών επιδιώξεων* (ό.π. 242).⁽³⁾ Επιχειρηματολογεί επίσης εκτεταμένα για τη μη δυνατότητα ανάπτυξης βαριάς βιομηχανίας σε *πτωχάς ή καθυστερημένας χώρας* (ό.π. 214).⁽⁴⁾

Η δόμηση της παραγωγής και η εργασία πολλές φορές ταυτίζεται με την **οικοδομή** και η **οικιστική γίνεται η βαριά βιομηχανία της Ελλάδας στην πόλη**. Είναι χαρακτηριστικό ότι η κατοικία σε όλη τη διάρκεια της περιόδου 1950-1974 απορροφά το ένα τρίτο τουλάχιστον των ακαθάριστων επενδύσεων παγίου κεφαλαίου, με **την μεταποίηση** να κυμαίνεται σε χαμηλότερα επίπεδα (Κωστής: 764). Συγκρινόμενος με τον ΓΟΚ του 1929, που εισήγαγε την οριζόντια ιδιοκτησία αυτός του 1955 αναδιατάσσει τις ελάχιστες αποστάσεις και μεγιστοποιεί την εκμετάλλευση των χώρου και ελαχιστοποιεί τα μέγιστα ύψη, υποβοηθώντας τη μέγιστη οικονομική εκμετάλλευση του χωρού, συχνά σε βάρος των ακάλυπτων, της εισροής φυσικού φωτός, της αίσθησης της ευρυχωρίας.⁽⁵⁾ Η μεταπολεμική Ελλάδα, διέρχεται την περίοδο της **αντιπαροχής**, ένα ιδιόρρυθμο σύστημα που απαντά στη συνθήκη μη ύπαρ-

---

3 Κριτική στην έκθεση εκφράζεται τόσο από κομμάτι της Αριστεράς (Μπάτσης -εσιάζει στην ανάγκη βιομηχανοποίησης) όσο και από το Κέντρο (Ζολώτας, Ζίγδης) και συγκεκριμένα για το θέμα της οικοδομής τονίζεται η αντιπαραγωγικότητά του, η ήδη υπερβολική ευνόμησή του, και η μη δυνατότητα του να οδηγήσει σε πραγματική ανάπτυξη (Σαρηγιάννης:152-155). Στην πραγματικότητα, η ενεργοποίηση της βαριάς βιομηχανίας αφαιρεί αγορές από κυρίαρχες οικονομίες. Οι κίνδυνοι που αναφέρονται είναι η μείωση της γεωργικής παραγωγής, άρα η αύξηση των τιμών, πιέσεις για αυξήσεις ημερομισθίων, πολιτική και οικονομική αστάθεια. Αντιτείνει στροφή σε μη ανταγωνιστικά προϊόντα γεωργικής παραγωγής και στην κτηνοτροφία.

4 Η βιομηχανική ροπή της χώρας δεν ήταν εξ αρχής εκτός παιχνιδιού, μιας και ο ορυκτός πλούτος και η απασχόληση του πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού αποτελούσε πηγή πλουτισμού και για τις ΗΠΑ. Είχε μάλιστα επισημανθεί σύμφωνα με τον Κωστή (2015) και το 1947 από την έκθεση Πόρτερ, επικεφαλής της Αμερικανικής Αποστολής. Αυτό όμως αναβάλλεται σαν σχεδιασμός δεδομένου την αλλαγή των προτεραιοτήτων των χρηματοδοτήσεων από ΗΠΑ καθώς και του πολέμου στην Κορέα. (Κωστής, 2015:720)

5 Οι όροφοι μπορούσαν τώρα να έχουν ελάχιστο ύψος 2-9 μ, οι υποχωρήσεις μειώθηκαν σε 2-5 μ πίσω από την οικοδομική γραμμή του προηγούμενου ορόφου (building line) και η ελάχιστη περιοχή εξαερισμού μπορούσε τώρα να έχει διαστάσεις 1.2*1.2 μ. (Theocharopoulou, 2018: 123)

**ΕΞΥΓΙΑΝΣΗ
ΔΙΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ
ΔΙΕΘΝΟΠΟΙΗΣΗ**

Νέα δεδομένα υπογράφουν νέες προοπτικές σε εθνικό επίπεδο και υλοποιούνται στα οικονομικά θέματα.

Τώρα που όλα αλλάζουν γύρω μας, τώρα που νέες ανάγκες καθιστούν αναγκαίο το εκσυγχρονισμό της εθνικής τράπεζας, η Εθνική Τράπεζα μπαίνει μπροστά.

ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ

Μπροστά στον αγώνα όραση για τη δημιουργία μιας τεχνολογικής και σύγχρονης τραπεζικής αντίληψης.

Προγραμμα μπροστά με νέα μέσα, νέες σύνορες, νέες εφαρμογές νέες τεχνολογίες, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος σπαρτάει να κερδίσει - να κερδίσει το σπογγάκι ανακαμψής.

Πρώτορα μπροστά

**ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ**

**ΠΩΛΟΥΝΤΑΙ
ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ
3, 4, 5 & 7
ΔΩΜΑΤΙΩΝ**

ΤΟ ΟΝΕΙΡΟ ΚΑΘΕ ΚΟΠΕΛΑΣ...

Ένας καλός γάμος
κί' ένα σπίτι
μέ
Έπιπλώσεις παντός
τύπου και ρυθμού

ΙΑΚ. ΣΥΡΙΓΟΣ ΠΑΤΗΣΙΩΝ 38 ΤΗΛΕΦ. 616-717

Εικ.1/ Διαφήμιση της Εθνικής Τράπεζας στο πνεύμα του εκσυγχρονισμού. Εικ.2, 3 / Διαφημίσεις πώλησης διαμερισμάτων της πολυκατοικίας που έχει κατασκευάσει ο Α.Κιτσίκης και επίπλωσης διαμερίσματος στο περιοδικό Αρχιτεκτονική.

ξης αρχικού κεφαλαίου, και η έλλειψη στέγης είναι βασικό ζητούμενο με το διαμέρισμα να αποτελεί εχέγγυο εκσυγχρονισμού και άνεσης.⁽⁶⁾ Το σύστημα της **αντιπαροχής** αφού εξαντλήσει το κέντρο των πόλεων - κυρίως της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης- μετακομίζει στα προάστια.⁽⁷⁾ Παρά τις παράδοξες και συχνά αντιφατικές κατευθύνσεις σε σχέση με την κατοικία, αυτή η διαδικασία οικοδόμησης λειτούργησε ως μηχανισμός αναδιανομής του πλούτου,⁽⁸⁾ δυνατότητας ιδιοκατοίκησης και κατοχής μικροϊδιοκτησίας, γεγονός που εμπόδισε τη συνολική προλεταριοποίηση του πληθυσμού. (Αντωνοπούλου, 1991: 261)

Η πολυκατοικία, με την οικοδομή να είναι ένας βασικός τομέας της παραγωγής, όπως είπαμε και παραπάνω, θα μπορούσε να ιδωθεί ως ένα μεταφορικό **«εργοστάσιο»**.⁽⁹⁾ Η απασχόληση στις κατασκευές αυξήθηκε από το 2,4% του ενεργού πληθυσμού το 1951 στο 9,7% το 1981, ποσοστό, μάλιστα το οποίο δεν συμπεριλαμβάνει τους εντυπωσιακούς αριθμούς απασχολούμενων στη βιομηχανία που προμήθευε τα αναγκαία υλικά στις κατασκευαστικές εταιρίες (Αντωνοπούλου, 1991: 234-5). Ήταν ένα πεδίο μαζικό, στο σύνολο μάλιστα του ιστού της πόλης, το οποίο διαμεσολάβησε και αναμόρφωσε τον πρότυπο τρόπο κατοίκησης, αλλά συντέλεσε με την ίδια της την τυπολογία στον ανασχηματισμό του καταμερισμού της εργασίας, στο διαχωρισμό της κατοικίας ως μη παραγωγικού χώρου, και στο πέρασμα μεγάλου πλήθους κόσμου από την αγροτική ζωή στο άστυ.⁽¹⁰⁾ Ήταν όμως παράλληλα, λόγω της φύσης των νομοθετικών και των κοινωνικών συσχετίσεων, αλλά και λόγω της διάχυσής της σε

---

6 Το ζήτημα των εργατικών κατοικιών του ΟΕΚ, ή οικισμών όπως τα Άσπρα Σπίτια του Δοξιάδη και το συγκρότημα κατοικιών Μπάρλου στη Βοιωτία, αποτελούν περιπτώσεις ειδικής μελέτης μιας και ο συσχετισμός κατοικίας εργασίας/εργασιακής θέσης είναι καταστατική, γενεσιουργός αιτία τους. Είναι επίσης παραδείγματα τα οποία δεν έτυχαν ευρείας εφαρμογής στην ελληνική περίπτωση, όχι τουλάχιστον όπως σε υπόλοιπες ευρωπαϊκές. Η αναζήτηση του ενδιάμεσου, κεκαλυμένου φάσματος που απασχολεί τη συγκεκριμένη έρευνα, θέλει να φέρει στοιχεία ακριβώς αυτών των εμφάσεων σε σφαίρες κατοίκησης που θεωρούνται ευρέως μη συσχετίσιμες με την εργασιακή συνθήκη.

7 Στα χρόνια μετά το 1974, και ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1980 και του 1990, ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της μεσαίας τάξης θα μετακόμιζε σε γειτονίες έξω από τα ιστορικά σύνορα του κέντρου της πόλης. (Isaias, 2014). Μετά το '74 και την πτώση της Χούντας βλέπουμε και την αλλαγή στη χορήγηση στεγαστικών δανείων από τις τράπεζες. (Theocharopoulou, 2018:111)

8 *Δεν ήταν μόνο οι «κακοί» εργολάβοι που πλούτυναν από ένα τέτοιο κυριολεκτικά χρυσορυχείο, αλλά μεγάλο μέρος της κοινωνίας που στήριξε την πιο ανθούσα ίσως αναπτυξιακή επιχείρηση που γνώρισε το μεταπολεμικό οικονομικό θαύμα στην Ελλάδα.* (Φατούρος, 2012)

9 Η εμφάνιση σε κείμενα των θεωρητικών της αυτονομίας τη δεκαετία του '70 της αναγωγής ολόκληρης της κοινωνίας σε μεταφορικό εργοστάσιο, σύμφωνα με την ολοκληρωτική ροπή του υπεραναπτυγμένου καπιταλισμού, του «εργάτη-μάζα» και του «κοινωνικού εργάτη» είναι η απαραίτητη διεύρυνση της κλασικής έννοιας του προλεταριάτου ώστε να περιληφθούν στην ίδια κατηγορία οι περιστασιακά απασχολούμενοι, οι άνεργοι, οι οικιακές εργάτριες, ακριβώς τη στιγμή που η γενικευμένη εισαγωγή του αυτοματισμού στην παραγωγή άλλαζε δραματικά το καθεστώς της εργασίας. (Προγουλής, Τερζάκης, 2017: 45). Διάφορες κοινωνικές ομάδες των οποίων η εργασία δεν αναγνωριζόταν ή δεν είχε ποτέ θεσμική μορφή (νεολαία, γυναίκες, κοινωνικός μισθός) επαναπροσδιορίζονται βάσει των δικών τους αγώνων και ορισμών, ως παραγωγικές.

10 Παρόμοια ζητήματα κατοίκησης αντιμετωπίζει και η μεταπολεμική Ιταλία, με ουσιαστική διαφορά τη συμμετοχή του ΙΚΚ στην ιταλική κυβέρνηση μέχρι το 1948. Η λειτουργία του INA-Casa, Εθνικό Ίδρυμα Ασφαλίσεων, με προγράμματα εργατικής κατοικίας μεταξύ 1949-1954 και επέκταση του προγράμματος μέχρι το 1963, στόχευε στην επανέναξη της οικοδομικής δραστηριότητας, αλλά και την απορρόφηση σημαντικού αριθμού ανέργων και οικογενειών με χαμηλό εισόδημα. Όπως αναφέρει ο Forty, (2000:110), σχεδιασμένο για μετανάστες από αγροτικό περιβάλλον, και θέλοντας να ενισχύσουν την απασχόλησή τους χρησιμοποιώντας υπάρχουσες γνώσεις και τεχνικές χτισίματος, *το σχέδιο δεν είχε τίποτα από τη ρασιοναλιστική προσέγγιση με κανάβους και τετράγωνα μπλοκ κατοικίας. Αντιθέτως το αποτέλεσμα ήταν ανεπίσημο, και τα κτίρια, μια περίεργη μίξη τύπων, [...] που είχαν περισσότερο να κάνουν με αγροτικά χωριά, από τα οποία οι κάτοικοι προέρχονταν, παρά με συμβατικές αντιλήψεις πολεοδομίας, δες παράδειγμα Tiburtino.*

ολό το αστικό πεδίο, ένας τρόπος επεξεργασίας με όρους σημειακών τροποποιήσεων, και έμφαση στη μονάδα-κύτταρο που δομεί το σύνολο (Isaias, 2014). Ήταν ταυτόχρονα και ένα μέσο οικειοποίησης της νέας αστικής συνθήκης. Η δημιουργία και η ευρεία υιοθέτηση αυτού του τύπου, που ενέπλεξε τόσα υποκείμενα, χωρίς έναν κεντρικό σχεδιασμό, παρά τις επί μέρους τροποποιήσεις του, ενέχει ένα είδος, έστω ασυνείδητης μετάφρασης (interpretation) ενός πληθυντικού υποκειμένου-δημιουργού (Theocharopoulou, 2018:130-1).⁽¹¹⁾

Η κακοτεχνία ή η καλοτεχνία της κατασκευής επαφιόταν εν τέλει σε ένα πλέγμα σχέσεων και αποδόσεων των **χτιστών**, που δεν ήταν κάτι παραπάνω από χαλαρά συντετιμένες ομάδες διαφόρων ειδικοτήτων, όπως οι μαρμαράδες, οι μετατζήδες, οι μωσαϊκοί, οι πατωματζήδες, οι σοβατζήδες⁽¹²⁾ και την ιδιαίτερη ικανότητα συχνά του μικροεργολάβου να ικανοποιήσει με το βέλτιστο τρόπο τις επιθυμίες των μελλοντικών ενοικιαστών. Ακόμα κι αν οι σύγχρονοι τρόποι κατασκευής δεν ήταν ίδιοι με τους παραδοσιακούς τρόπους δόμησης, με τους οποίους πολλοί ήταν εξοικειωμένοι, ήταν μια **αναβαθμισμένη εκδοχή τους**, σχετικά απλή και με ελάχιστες απαιτήσεις εξοπλισμού. Οι εργαζόμενοι αναμορφώνονται από το πεδίο αυτό, αλλά ταυτόχρονα το αναμορφώνουν.

Επίσης πολλοί νεοφερμένοι εσωτερικοί μετανάστες, γίνονταν οι **θυρωροί** που συναντούσε κανείς στην είσοδο της πολυκατοικίας και κατοικούσαν το υπόγειο ή το ισόγειο με τις οικογένειές τους, δίπλα στις μηχανολογικές εγκαταστάσεις και σε επαφή με τον ακάλυπτο χώρο (Φιλιππίδης, 1978) αλλά και πλήθος ανειδίκευτων κοριτσιών, που διοχετεύονταν σε υπηρεσίες διατήρησης του νοικοκυριού ως **ψυχοκόρες**,⁽¹³⁾ σε άμεση εξάρτηση από την οικογένεια στην οποία θα δουλέψουν και αποτελώντας σημείο πιστοποίησης της συμπερίληψης της οικογένειας στις τάξεις των αστών (Σαλίμπα, 1999). Πέρα από τις αγρότισσες που παραμένουν στην ύπαιθρο, κρατώντας σταθερό το πλέγμα εργασιών τόσο στο εσωτερικό της κατοικίας όσο και στις εξωτερικές αγροτικές ή κτηνοτροφικές εργασίες, η αστική πραγματικότητα επικαλείται άλλα πρότυπα, με τις απαραίτητες εξιδανικεύσεις μέσω των διαφημίσεων ή των ταινιών του κινηματογράφου.⁽¹⁴⁾ Η γυναίκα, αναλαμβάνει το ρόλο της **νοικοκυράς** και στο αστικό πεδίο, και ως **μη εργαζόμενη**, συνδέεται άρρηκτα με τη φροντίδα και το εσωτερικό της κατοικίας.

Πολύ συχνά στο ισόγειο της πολυκατοικίας του κέντρου, θα βρούμε **καταστήματα** (φαρμακεία, μπακάλικα, φούρνους, κομμωτήρια). Σε κάποιες περιπτώσεις τη στέγαση μεμονωμένων γραφείων (π.χ. γιατρών, δικηγόρων κλπ) τη συναντάμε και στους πρώτους ορόφους μιας πολυκατοικίας, ελλείψει μιας σαφούς διαίρεσης χρήσεων. Αυτή η **πυκνότητα και η ταυτοχρονία χρήσεων**, αναδεικνύει την πολυκατοικία σε κατ'εξοχήν μηχανισμό ανάδειξης της συσχέτισης κατοικίας-εργασίας και δημιουργεί έναν ημιδημόσιο-ημιιδιωτικό οργανισμό (Woditsch, 2018).

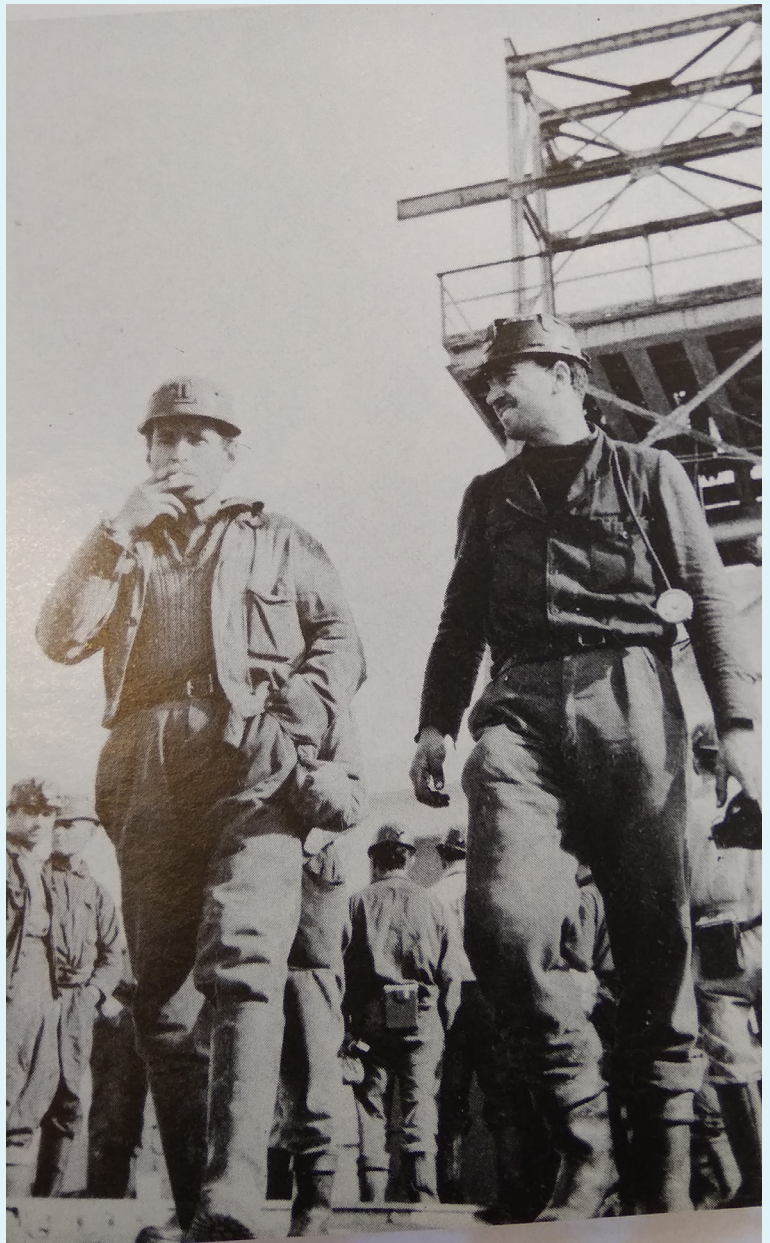
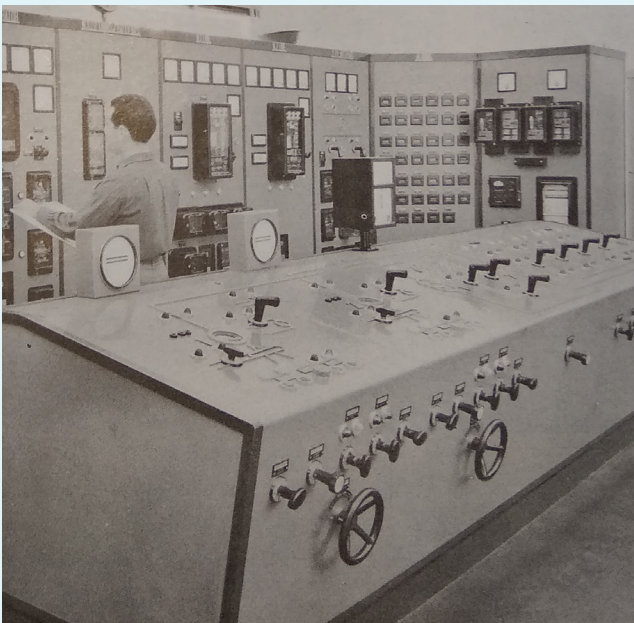
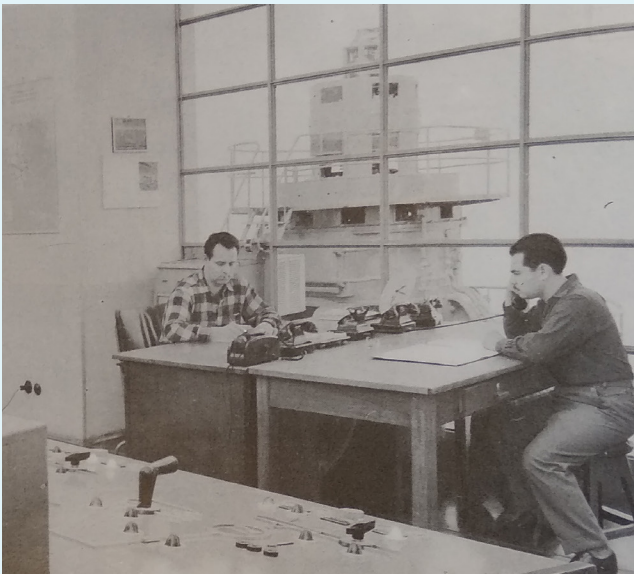
---

11 Χρησιμοποιούμε τον όρο πληθυντική και όχι συλλογική που θα ήταν η ακριβής μετάφραση του *collective* που χρησιμοποιεί η Θεοχαροπούλου, διερρωτώμενες για την συνειδητή πρόθεση που μετατρέπει το πληθυντικό σε συλλογικό.

12 Για παραπάνω δεξ: Λαμπροπούλου Δ., (2009), *Οικοδόμοι, οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Αθήνα: Βιβλιόραμα

13 Η μόνη εκτενής αναφορά στο υποκείμενο της υπηρέτριας στα αρχιτεκτονικά περιοδικά, είναι σε άρθρο του ιατρού Σκούρα, με τίτλο *Επί της υγιεινής των πολυκατοικιών*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1958

14 Πλήθος ταινιών, που απευθύνονται στο ευρύ κοινό, αποτυπώνουν αυτό το νέο τρόπο ζωής στις πολυκατοικίες και τη νοσηματοδότησή του ως μέσο εκσυγχρονισμού και προόδου. Ενδεικτικά, Η *δε γυνή να φοβείται τον άνδρα* (1965), Ο *Παπατρέχας* (1963), *Θα σε κάνω Βασίλισσα* (1964) κ.ά. Η *Συνοικία το όνειρο* (1961), σπάνιο δείγμα νεορεαλιστικής γραφής στον ελληνικό κινηματογράφο, αποτυπώνει την ταυτοχρονία διαφορετικών πραγματικοτήτων στην αστικοποίηση, τα πλέγματα των σχέσεων, τα αδιέξοδα και τις προσδοκίες στη φτωχογειτονιά του Ασυρμάτου, την άλλη όψη του εκσυγχρονισμού.

Εικ.4/ Εργαζόμενοι στις εγκαταστάσεις της ΔΕΗ, στην Πτολεμαίδα.

Αργά ή γρήγορα η μαζικότητα, οι αυξημένες ανάγκες στέγασης, τα χρήματα που προκύπτουν από την εντατικοποίηση της παραγωγής της κατοικίας, αλλά και η διαμεσολάβηση από καταναλωτικά πρότυπα της ταυτότητας της ζωής στην πόλη, μετατρέπει το πολυπόθητο διαμέρισμα σε καταναλωτικό προϊόν (Σαρηγιάννης, 1978). Η **διαφήμιση** επιστρατεύεται άμεσα, και ο τομέας της κατοικίας αποτελεί ένα φυτώριο δημιουργίας νέων αναγκών, υποσχόμενο την εισαγωγή της αναδιαταγμένης μεσαίας τάξης στο άρμα του εκσυγχρονισμού. Το **προϊόν κατοικία** εμπλέκει διάφορες βιομηχανίες και παραγωγικές μονάδες (βλ. αλουμίνιο, τσιμεντοβιομηχανίες, πατώματα) αλλά συνοδεύεται κι από έναν τρόπο ζωής (διαφημίσεις αυτοκινήτου, ταξιδιών κλπ). Οι αναπαραστάσεις αυτές παρελαύνουν στον ειδησεογραφικό αλλά και τον αρχιτεκτονικό τύπο της εποχής. Παράλληλα με την πολυκατοικία, η **μονοκατοικία** σαν τύπος δεν εξαφανίζεται αλλά κατά βάση μετακομίζει στα προάστια είτε ως έπαυλη⁽¹⁵⁾ και κύρια κατοικία, είτε ως εξοχική κατοικία, κατοικία Σαββατοκύριακου.

1.3 Η εκβιομηχάνιση του '60

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του '50, δίνεται βαρύτητα στην ανασυγκρότηση των κατεστραμμένων κεντρικών οικονομιών και εργοστασίων. Αυτό συμβαίνει με κεφάλαια από τις ΗΠΑ αλλά και με εργατικό δυναμικό από χώρες όπως η Τουρκία, η Ελλάδα, η Ισπανία, τμήμα του Νότου της Ιταλίας και με διακρατικές συμβάσεις και ρυθμίσεις π.χ. με την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας (Κωστής, 2015:762).

Όταν σταθεροποιούνται κάποιες ισορροπίες στους ρυθμούς ανάπτυξης των χωρών αυτών, γίνεται φανερό η στροφή σε μια «**λελογισμένη**» **εκβιομηχάνιση** τρίτων χωρών, των οποίων η βιομηχανική ανάπτυξη είχε εμποδιστεί. Η στροφή αυτή εξυπηρετεί μια σειρά από ανάγκες του κεφαλαίου, όπως η ανάγκη εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών άλλων περιοχών, η δυνατότητα διασποράς λειτουργιών των βιομηχανιών σε νέους χώρους, όπου οι περιβαλλοντικοί περιορισμοί, οι αυξημένες τιμές γης, και οι διεκδικήσεις των εργαζομένων για μισθολογικές και προνοιακές αυξήσεις θα λειτουργούν με ευνοϊκούς για το κεφάλαιο όρους και η δημιουργία νέων αγορών και προϊόντων με διαφορετικά στάνταρ ποιότητας (Σαρηγιάννης, 2000: 177-9).

Το '61 υπογράφεται συμφωνία σύνδεσης με την **Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ)**, πράγμα που έχει διάφορες επιπτώσεις στην οικονομική και πολιτική ζωή. Η ανάγκη σύγκλισης της χώρας με τα ευρωπαϊκά δεδομένα, η υπόσχεση σύνδεσης της αγροτικής της παραγωγής με την Κοινή Αγροτική Πολιτική, η εξασφάλιση πόρων για τα προγράμματα δημόσιων επενδύσεων, με σταδιακή οικονομική απεξάρτηση από την Αμερική είναι μόνο κάποιοι από αυτούς. Παράλληλα πραγματοποιείται μια **στροφή στην ιδιωτική πρωτοβουλία**, που υλοποιείται με την αύξηση της δανειακής χρηματοδότησης προς τη βιομηχανία και τη συστηματικοποίηση και ενίσχυση της νομοθεσίας των κινήτρων, φοροαπαλλαγών και επιδοτήσεων προς το ιδιωτικό κεφάλαιο (π.χ. νόμοι 4002/1959 και 4171/1961) (Μηλιός, 2010).

Στο πλαίσιο της προοπτικής της ένταξης στην ΕΟΚ θα δούμε, ιδιαίτερα το **τραπεζικό σύστημα**, να ξεκινά μια διαδικασία εκσυγχρονισμού που θα επηρεάσει από την εσωτερική οργάνωση της εργασίας μέχρι το αρχιτεκτονικό του κεφάλαιο. ⁽¹⁶⁾Αυτή η σταδιακή ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα

---

15 Ενδεικτικά, *Ένα σπίτι στην παραλία της Βούλας* του Τσαούση, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου, 1958, *Έπαυλις στο Κεφαλάρι της Κηφισιάς* του Κουσουόρη, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαρτίου-Απριλίου, 1960, *Εξοχικό Σπίτι στη Φιλοθέη* του Σακελλάριου, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου, 1960, και πλήθος παραδειγμάτων και στα Αρχιτεκτονικά Θέματα και Θέματα Χώρου και Τεχνών.

16 Συγκεκριμένα ο Δεκαβάλλας αναλαμβάνει τις μελέτες των υποκαταστημάτων της Εθνικής Τράπεζας, και

των υπηρεσιών, η εισαγόμενη διάσταση της ευελιξίας και η εισαγωγή τεχνολογιών στη διαδικασία παραγωγής είναι ένας παράγοντας εμφάνισης της γυναικείας εργασίας σε θέσεις των «σειριακών» εφαρμογών της τεχνολογίας (Στρατηγάκη, 1990).⁽¹⁷⁾ Οι δακτυλογράφοι, οι ταμείες, οι τηλεφωνήτριες, οι γραμματείς στελεχώνουν, εντός της εργασιακής συνθήκης, μηχανικές κινήσεις μιας άλλης γραμμής παραγωγής. Ιδρύεται επίσης μια σειρά περιφερειακών υπηρεσιών του **Υπουργείου Συντονισμού** με στόχο την περιφερειακή ανάπτυξη, αλλά και το ΚΕΠΕ (Κέντρο Προγραμματισμού και Ερευνών) όπου γίνεται μια προσπάθεια εκπόνησης σύγχρονων χωροταξικών σχεδίων, σε επαφή κιόλας με Πανεπιστήμια και ιδιωτικά γραφεία. (Σαρηγιάννης, 2000:189). Η πληθώρα μελετών από το '60-'66 δεν είναι ωστόσο δεσμευτική για την κυβέρνηση και οι περισσότερες από αυτές μένουν στα χαρτιά.

Από το 1963 ο ελληνικός καπιταλισμός εισέρχεται σε μια **φάση αναπτυξιακού άλματος**. Στη δεκαετία που ακολουθεί συντελούνται σημαντικοί διαρθρωτικοί μετασχηματισμοί τόσο στο εσωτερικό της ελληνικής οικονομίας ως σύνολο, όσο και στο εσωτερικό της βιομηχανίας και του ευρύτερου επιχειρηματικού τομέα της οικονομίας.⁽¹⁸⁾ Έτσι από το 1957-1973 οι βιομηχανίες ΑΕ και ΕΠΕ από 394 αυξήθηκαν σε 1435, ενώ η εισαγωγή ξένου κεφαλαίου στη χώρα τη δεκαετία 1960-1970, ξεπέρασε τα 600 εκατομμύρια δολάρια. (Σαρηγιάννης, 2000:181). Τα περισσότερα από αυτά επενδύθηκαν σε πετρελαϊκές εγκαταστάσεις, χημικές βιομηχανίες, βασικές μεταλλουργικές βιομηχανίες και ναυπηγεία. Η παράλληλη παρουσία τομέων της μεταποιητικής βιομηχανίας εκκινεί μια ανακίνηση στην παραγωγή εργοστασιακών και βιομηχανικών μονάδων, τα οποία έχουν ως αντικείμενο παραγωγής κατα βάση δευτερεύοντα προϊόντα που δεν ανήκουν στη βαριά βιομηχανία. Ο κύριος όγκος της βιομηχανικής παραγωγής γύρω στο 1960 αποτελούνταν, όπως και πριν από το 1940, από ελαφρά καταναλωτικά αγαθά -υφαντουργικά προϊόντα, κατεργασμένα τρόφιμα και ρουχισμό- τομείς όπου συγκεντρώνεται εντονότερα και η δραστηριότητα των γυναικών (Καβουνίδη, 1982) και τα οποία διοχετεύονταν στην εγχώρια αγορά (Alexander, 1964:29). Οι επιχειρήσεις αυτές συνδέονται διοικητικά ή ανήκουν εξ ολοκλήρου σε επιχειρήσεις μη ελληνικού κεφαλαίου και δημιουργούν μια νέα γεωγραφία αρχικά εντός και περιιαστικά της Αθήνας, ενώ στη συνέχεια αναζητούνται και άλλες περιοχές (Δεμίρη, 1991).⁽¹⁹⁾ Οι εταιρίες αυτές αναπτύσσονται χωρικά γύρω από το S των εθνικών οδών Πατρών- Αθηνών- Θεσσαλονίκης- Καβάλας.⁽²⁰⁾

εκπονείται πλήθος μελετών τόσο από τον ίδιο όσο και από αναθέσεις σε συναδέλφους βλ. Τζάκου, Ζάννο, Καλογρά, Βαλσαμάκη, Ζενέτο, Μπογάκο, Χατζημιχάλη, Σακελλάριο, Καραντινό. Αυτές οι μελέτες παρουσιάζονται τόσο στην Αρχιτεκτονική όσο και στα Αρχιτεκτονικά Θέματα, αναδιαρθρώνοντας τη διάρθρωση, μεταξύ άλλων, του εσωτερικού αρχιτεκτονημένου χώρου εργασίας. Ενδεικτικά, *Υποκατάστημα στην Πάτρα* της Τζάκου, *Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967*, *Υποκατάστημα στην Ορεστιάδα* του Βαλσαμάκη, *Υποκατάστημα στην Πλατεία Συντάγματος*, του Δεκαβάλλα, *Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967*.

17 Παρά το γεγονός ότι η τεχνολογία εισέβαλε νωρίς σε χώρους παραδοσιακά γυναικίους, όπως η οικιακή εργασία, οι γυναίκες κρατήθηκαν μακριά από τη διαδικασία ανάπτυξης της τεχνολογίας. *Η πανάρχαιη σχέση ανάμεσα στον άνδρα τη μηχανή και τη γυναίκα ελάχιστα έχει αλλάξει από την εποχή του τροχού. Οι γυναίκες ασχολούνται με αυτό που εξάγεται ως προϊόν από την τεχνολογία και όχι με αυτό που εισάγεται ως γνώση.* (Στρατηγάκη, 1990)

18 Κατά την περίοδο 1963-1973 οι ρυθμοί ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας υπερτερούν έναντι των αντίστοιχων ρυθμών των άλλων χωρών του ΟΟΣΑ (με εξαίρεση της Ιαπωνίας και της Ισπανίας). (Μηλιός, 2010)

19 Πλήθος βιομηχανικών κτιρίων με εξ'ολοκλήρου ή μερική σχεδίαση από αρχιτέκτονες (π.χ. στις όψεις, εισόδους κλπ) εμφανίζονται όλη την περίοδο του '60-'70 στον αρχιτεκτονικό τύπο, με φανερό κάμψη το '80. Ενδεικτικά, *Εργοστάσιο αναψυκτικών στο Μαρούσι*, *Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968*, *Εργοστάσιο μπισκότων στη Χαλκίδα*, *Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968*, *Εργοστάσιο φαρμακευτικών προϊόντων στη Νέα Ερυθραία*, *Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972*, *Τρία κλωστοϋφαντουργεία στη Μακεδονία* από τους Σέρογλου, Τζώνο, Χόιπελ, *Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1977* κλπ.

20 Το σχήμα αυτό χρησιμοποιείται πρώτη φορά από την Κατοχιανού Δ., (1967), *Χωροταξική Μελέτη Εθνικού*

Τα χρόνια που έχουν περάσει από τον εμφύλιο είναι επίσης κρίσιμα χρόνια **ανασύνταξης των κινήματων**, το οποίο βρίσκεται υπό σκληρό διωγμό όλα αυτά τα χρόνια και μια δημοκρατικότερη κατάσταση -η οποία θα αποτελέσει και μια δύναμη απορρόφησης της αριστερής ολίσθησης- αρχίζει να διαφαίνεται αναγκαία. Από το '61, μετά τις εκλογές βίας και νοθείας, τις μεθοδεύσεις του παλατιού, την «προϊκα» της Σοφίας, αλλά και την ενδυνάμωση των εργατικών διεκδικήσεων, τη σύσταση σωματείων και το πέρασ δέκα χρόνων άγριας καταστολής έντονο κλίμα αμφισβήτησης εκδηλώνεται στους δρόμους και το κοινωνικό πεδίο και συντελείται η εκλογική νίκη της Ένωσης Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου.

Οι αλλαγές που επέρχονται από τη νέα κυβέρνηση κινούνται σε ήπια επίπεδα, αλλά η άνοδος των ποσοστών της ΕΔΑ, ο σχηματισμός απειλής για το παγιωμένο αντικομμουνιστικό κράτος, οι διαφωνίες με το βασιλιά, τα Ιουλιανά και η αποστασία, η έκρυθμη κατάσταση στην Κύπρο, δημιουργούν ένα κλίμα αποσταθεροποίησης το οποίο εκμεταλλεύεται μία ομάδα πραξικοπηματιών συνταγματάρχων με αρχηγό τον Παπαδόπουλο και εγκαθιδρύει το καθεστώς της 21^{ης} Απριλίου. (Κωστής, 2015).

Η **Δικτατορία**⁽²¹⁾ δεν άλλαξε την τροχιά ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, αλλά φιλελευθεροποίησε το θεσμικό πλαίσιο και κατέστησε πολύ πιο χαλαρές τις πολιτικές χρηματοδότησής της, σε μια επιδίωξη χρηματικής ταχείας αύξησης των εισοδημάτων, γεγονός που οι επιτελείς της θεωρούσαν ότι θα εδραίωνε καλύτερα το καθεστώς (Κωστής, 2015: 764). Μεγάλα έργα επίσης συντελούνται, με επωφελούμενους γνωστούς αγνώστους-εργολάβους, επιχειρηματίες και δίνεται μεγαλύτερη ώθηση στην **οικοδομή**⁽²²⁾ (Ελευθεράτος, 2015). Στον τουρισμό με την **πολιτική Μπαλόπουλου**, περνάμε σε μοντέλο ανάπτυξης τύπου Ισπανίας, με αρκετά συγκροτήματα άνω των 10 ορόφων και άνω των 300 και 500 κλινών να εμφανίζονται σε περιοχές όπως η Κρήτη, Χαλκιδική, σε πολύ διαφορετική κατεύθυνση από τα μέχρι τότε Ξενία.⁽²³⁾

Παρά την αναπτυξιακή κατεύθυνση, τις φοροελαφρύνσεις και την εγγύηση ελέγχου και καταστολής εργατικών αιτημάτων για μισθολογικές αυξήσεις, γεγονός φιλικό προς ξένο και ντόπιο κεφάλαιο, το

Δικτύου Αστικών Κέντρων, Αθήνα: ΚΕΠΕ.

21 Με τον Παπαδόπουλο ως βασικό ενορχηστρωτή, και ενώ είχε δοθεί εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Κανελλόπουλο από το βασιλιά, ο οποίος φαίνεται να σχεδιάζει τη δική του Χούντα, μια ομάδα αξιωματικών καταλαμβάνουν την εξουσία. Οι πολιτικοί της αντιπολίτευσης συλλαμβάνονται εντός των σπιτιών τους, χιλιάδες άνθρωποι φυλακίζονται και στέλνονται σε στρατόπεδα συγκέντρωσης και σε εξορίες και εδραιώνεται, μετά και από μια αποτυχημένη προσπάθεια του Βασιλιά Κωνσταντίνου να πραγματοποιήσει το δικό του πραξικόπημα το '71, δημοψήφισμα που καταργεί το ρόλο του. Το δημοψήφισμα επαναλαμβάνεται από τον Καραμανλή μεταπολιτευτικά και εδραιώνεται το καθεστώς της προεδρευόμενης δημοκρατίας. (Κωστής, 2015: 780)

22 Χαρακτηριστικό παράδειγμα η κατάργηση του νόμου περί του ύψους των οικοδομών το 1968, γεγονός που επέτρεψε την ανέγερση του Πύργου των Αθηνών και πρώτου κτιρίου με αξιώσεις ουρανοξύστη στην Ελλάδα βλ. Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1974 και πλήθος άλλων κτηρίων γραφείων στο ίδιο τεύχος.

23 Το τεύχος του 1974 των Αρχιτεκτονικών Θεμάτων περιλαμβάνει αφιέρωμα στον *Ελεύθερο χρόνο, αναψυχή-τουρισμός*, με επιμέλεια του Π.Κομίλη. Στις τελευταίες δύο ανυπόγραφες σελίδες του αφιερώματος υπάρχει άρθρο με τίτλο *Ο τουρισμός στην πράξη*, με αναδημοσίευση ενός άρθρου για την Ισπανία (*Ισπανία, ένας τουριστικός εφιάλτης*) από το *der Spiegel* και ενός σχολίου των *New York Times* (Costa Concreto) και δύο σελίδες με φωτογραφίες ελληνικών συγκροτημάτων της κατεύθυνσης Μπαλόπουλου. Το άρθρο περιγράφει τα παρακάτω: *Ο ξένος επισκέπτης βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα συνεχώς αστικοποιούμενο περιβάλλον, τεχνητό (δηλαδή αποκομμένο κοινωνικά από την υπόλοιπη χώρα και τα φυσικά και αυθεντικά τοπικά στοιχεία) και με επιταχυνόμενο ρυθμό απωθητικό: ο συνωστισμός στις ακτές, η αμφίβολης καθαριότητας θάλασσα, ο συνεχής θόρυβος της μπετονιέρας.* σελ.62 , δεξ αναλυτικά και Σαρηγιάννης, (2013), *Η Αριστερή Ιδεολογία στην Πολεοδομία στην Ελλάδα, από το 1960 ως το 1990, Greek Architects [Online] 24 (Ιανουαρίου), Διαθέσιμο στη: <https://www.greekarchitects.gr//gr/αρχιτεκτονικες-ματιες/η-αριστερή-ιδεολογία-στην-πολεοδομία-στην-ελλάδα-από-το-1960-ως-το-1990-μέρος-β-id6678>*

καθεστώς δε χαίρει εκτίμησης από το διεθνές στερέωμα. Ακόμα και η Αμερική, της οποίας η εμπλοκή με την παγίωση του καθεστώτος είναι πολυσυζητημένη, μετά την αποπομπή και του *νόμιμου βασιλιά Κων/νου*, αποζητά μια κάποια εκδημοκρατικοποίηση (Κωστής, 2015). Ο Παπαδόπουλος επιλέγει έτσι τη δρομολόγηση μιας σταδιακής αποκατάστασης της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας υπό τον έλεγχο του και ακολουθεί μια χαλάρωση στην κατασταλτική του πολιτική. Έπειτα από τα γεγονότα της Νομικής αλλά και του Πολυτεχνείου το '73, αυτό αλλάζει και δημιουργείται και πάλι ο στρατιωτικός νόμος. Οι τριγμές εντός του καθεστώτος που έχουν δημιουργηθεί από τις πολιτικές επιλογές του Παπαδόπουλου, οδηγούν στην ανάληψη της εξουσίας από τον Ιωαννίδη. Μετά τα γεγονότα του Κυπριακού με την απομάκρυνση του ελληνικού στρατού, την Τουρκική εισβολή, την επιστράτευση και την αδυναμία ενός «εθνικόφρονου», στρατιωτικοποιημένου εκφραστή της εξουσίας να ανταπεξέλθει στα γεγονότα που το ίδιο υπέσκαψε, το καθεστώς καταρρέει.

1.4 Η μεταπολίτευση

Κατά την περίοδο **1950-1974**, θεωρούμε ότι πραγματοποιούνται οι απαραίτητοι πειραματισμοί στο πολίτευμα ώστε να υπάρξει η οριστική απεμπόλιση του *άλλου δρόμου*, αλλά και να διασφαλιστεί ότι όλες οι απαραίτητες υλικοτεχνικές υποδομές που χρειάζεται η κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη θα λάβουν χώρα. Το άλμα αυτό ανακόπτεται με τη **διεθνή κρίση του 1974**, η οποία παίρνει τη μορφή κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου. Το επενδυμένο κεφάλαιο στην οικονομία «πλεονάζει», με την έννοια ότι τα κέρδη που παράγονται με τη χρήση του δεν επαρκούν για να εξασφαλίσουν ικανοποιητικούς ρυθμούς κερδοφορίας, επένδυσης και μεγέθυνσης (Ιωακείμογλου, Μηλιός, 1990).

Στην περίοδο **1974-1980**, η «επιστροφή στην κανονικότητα» επιβάλλει πλέον πολιτικές «εθνικής συμφιλίωσης» και θέσμησης ελευθεριών. Είναι η χρονιά που ουσιαστικά τελειώνει η μετεμφυλιακή πολιτική καταστολής και ο Κωνσταντίνος Καραμανλής επανέρχεται ως εθνικός σωτήρας, ιδρύοντας το κόμμα της **Νέας Δημοκρατίας**.

Η απαραίτητη **μετάβαση** πραγματοποιείται σε μια συνεχή αναζήτηση ισορροπίας, μιας και η σύνδεση με την προδικτατορική δεξιά, σηκώνει σοβαρές κοινωνικές αντιδράσεις.⁽²⁴⁾ Το μεταπολιτευτικό κίνημα, επηρεασμένο από τις εξεγέρσεις του '73 και κουβαλώντας ως παρακαταθήκη τους αγώνες και τους νεκρούς του, αξιώνει ένα διαφορετικό μέλλον. Συνελεύσεις γειτονιών, μουσική και πολιτισμική άνθιση, εργατικές διεκδικήσεις και αιτήματα για κράτος δικαίου χωρίς αποκλεισμούς, έντονη αμφισβήτηση του ρόλου των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ, δημιουργούν ένα δυναμικό κοινωνικό πλέγμα το οποίο επηρεάζει άρδην πέρα από την πολιτική και τη μεταπολιτευτική εξέλιξη των ιδεών και των παραγόμενων αναπαραστάσεων. Το **ΠΑΣΟΚ** σχηματίζεται στη βάση της απεύθυνσης στους *μη προνομιούχους*, (Λυριντζής, 1990:57) και με την αξίωση του για εξουσία, συγκεντρώνει ένα πλήθος, από τους *εαμογενείς*, τους αποκλεισμένους από τη δεξιά για όλα αυτά τα χρόνια. Η εμφάνιση του ΠΑΣΟΚ ανοίγει με διάφορους τρόπους την πόρτα της ευημερίας, αλλά και του ατομικισμού, απορροφά την κοινωνική αναταραχή που μεταπολιτευτικά δεν έχει ικανοποιηθεί και συντελεί στο να εισρεύσει στο **δημόσιο τομέα** ένα πλήθος κόσμου ανακατατάσσοντας τις ισορροπίες στον κρατικό μηχανισμό.

Είναι γνωστό ότι τα ανερχόμενα πολυπληθή μικροαστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, πρώην αγρότες ή επίγονοι αγροτικών οικογενειών, έδρεψαν τους καρπούς μιας ταχείας ανοδικής κοινωνικής

---

24 Οι μεμονωμένες δίκες σε συγκεκριμένους αξιωματικούς, η καθυστέρηση των δικών για λόγους βασανισμού, η επιλογή μη ρήξης με κομμάτια του στρατού και της Ασφάλειας, ή οικονομικών συμφερόντων που στήριζαν τη δικτατορία, καταφέρνει την απεμπόλιση ενός καινούριου πραξικοπήματος, αφήνει όμως βαθιά ριζωμένα σκοτεινά στοιχεία εντός του κρατικού μηχανισμού.

κινητικότητα: αστικοποίηση, καταναλωτισμός, αύξηση του εισοδήματος, και εν πολλοίς, επαγγελματικός παρασιτισμός. Η ταχύτατη ενδογενεακή και διαγενεακή κινητικότητα επέφερε στα στρώματα αυτά μια αθέβαιη πολιτισμική ταυτότητα που προστέθηκε στην ήδη προβληματική ελληνορθόδοξη, εθνική τους ταυτότητα. Επέφερε επίσης και μια αίσθηση «κοινωνικού αδιαχωρήτου». Φοβούνται ότι μπορεί να χάσουν τα προνόμιά τους όσο γρήγορα τα απέκτησαν, αφού λείπουν οι σταθερές εκείνες που θα άμβλυαν την προσωρινότητά τους. Επιχειρώντας να διασφαλίσουν τα οικονομικά και συμβολικά τους κεκτημένα, οι μικροαστοί και οι μικροαστικοποιημένοι Έλληνες του '80 συστρέφονται στα του οίκου τους: ιδιωτεύουν όλο και περισσότερο (Δεμερτζής, 1990: 72).

Η περίοδος 1975-79 εντάσσεται στη μακρά μεταπολεμική φάση της ελληνικής οικονομίας σε μια προσπάθεια σύγκλισης προς τις περισσότερο αναπτυγμένες οικονομίες της Δυτικής Ευρώπης. (Μηλιός, 2010: 18). Το **1981** επισημοποιείται η είσοδος της χώρας στην **ΕΟΚ** και ξεκινά ένας νέος κύκλος εσωτερικών ρυθμίσεων της οικονομίας, οι οποίες και θα τύχουν κάποιας επιβράδυνσης μέχρι τις αρχές του '90. Η γενική οικονομική κρίση που υφίσταται σε παγκόσμιο επίπεδο με διάφορες μορφές αφ' ενός, αλλά κυρίως οι τάσεις του κεφαλαίου να απωθεί την παραγωγή υλικών αγαθών στην περιφέρεια συγκεντρώνοντας στο κέντρο (της Ευρώπης) τις χρηματιστηριακές δραστηριότητες, την διεύθυνση και την κεντρική διοίκηση καθώς και την προηγμένη έρευνα και σε μικρότερο βαθμό την παραγωγή εξειδικευμένων προϊόντων υψηλής τεχνολογίας, οδηγούν στη σταδιακή **αποβιομηχάνιση** τόσο της Ελλάδας όσο και του λεγόμενου δυτικού κόσμου γενικότερα, προς αναζήτηση χωρών που θα παρουσίαζαν τα αντίστοιχα «ανταγωνιστικά» πλεονεκτήματα που παρουσίαζε και η Ελλάδα κατά τη δεκαετία του '60 (Σαρηγιάννης, 2000: 227-230). Οι χώρες αυτές είναι κυρίως αυτές της νοτιοανατολικής Ασίας αλλά και οι πρώην σοσιαλιστικές χώρες, όπου το ελληνικό κεφάλαιο εγκαθιδρύει τις νέες βιομηχανίες του ή λειτουργεί ως μεσάζοντας χάριν αμερικανικών, ή γερμανικών βιομηχανιών.

Η ιδιαίτερη φυσιογνωμία της παραγωγής ανά τόπους έχει να κάνει πέρα από οικονομικούς και με κοινωνικο-πολιτισμικούς παράγοντες που σχετίζονται με την ιστορία και την παράδοση. Ο τοπικός περίγυρος γίνεται κατανοητός ως ένα σύνολο κοινών τρόπων αντίληψης και ερμηνείας οικονομικών και τεχνικών προβλημάτων και ως μια προτίμηση για (άτυπες) διαδικασίες μεταβίβασης, γνώσης και μάθησης. Προκύπτει από την αλληλεπίδραση επιχειρήσεων, θεσμών και κατοίκων/εργατικού δυναμικού, πράγμα που θεωρείται ότι εισάγει την κουλτούρα στην ανάλυση της περιφερειακής/τοπικής ανάπτυξης. (Saxenian, 1994 όπως αναφέρεται στο Βαΐου, Gregson, Simonsen 2002).

Ο ιδιαίτερος ρόλος που παίζει η οικογένεια, η έμφαση στην ιδιοκατοίκηση, η κατοχή μικροϊδιοκτησίας και εν γένει η δόμηση της παραγωγής σε μια περιπλοκή μικρομεσαίων επιχειρήσεων, ο διογκωμένος κρατικός μηχανισμός, το ασθενές κράτος πρόνοιας, η μεταπολιτευτική έμφαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, οι πιέσεις εκσυγχρονισμού και εναρμόνισης με την παγκοσμιοποιημένη οικονομία, είναι το αποτέλεσμα μιας διαλεκτικής επεξεργασίας των κοινωνικών δυναμικών, δυνατοτήτων και προθέσεων ενσωμάτωσης και αποκλεισμού. Τα σημάδια των παραπάνω σχέσεων δομούν τις δικές τους αναπαραστάσεις, και έχουν τα αντίστοιχα χωρικά αποτελέσματα στο πεδίο της πόλης εν γένει, αλλά και στον τρόπο που τα «πρότυπα» χώρου των αρχιτεκτόνων της εποχής τροποποιούνται, εξαρθρώνονται ή αποτελούν υποπεριπτώσεις.

2. Ο αρχιτεκτονικός τύπος

η εργασία στην καρδιά και το περιθώριο της αρχιτεκτονικής

Δεν είναι ότι το παρελθόν ρίχνει το φως του στο παρόν, ή το παρόν το φως του στο παρελθόν, εικόνα είναι αυτό στο οποίο το Τότε έρχεται με το φως μιας αστραπής στο Τώρα για να σχηματίσουν μαζί έναν αστερισμό. Με άλλα λόγια, εικόνα είναι η διαλεκτική σε ακινησία. Γιατί ενώ η σχέση του παρόντος με το παρελθόν είναι καθαρά χρονική, συνεχής, η σχέση του Τότε με το Τώρα είναι διαλεκτική: δεν είναι μια εξέλιξη αλλά μία εικόνα που αναδύεται άξαφνα. Μόνο οι διαλεκτικές εικόνες είναι αυθεντικές και ο τόπος όπου τις συναντά κανείς είναι η γλώσσα.

Benjamin W., (2002), *The Arcades Project*

Χρειάζεται να δούμε τις εικόνες ως υλικό της κοινωνικής εμπειρίας, όπως χρειάζεται να δούμε την πόλη φτιαγμένη από το υλικό των κοινωνικών σχέσεων [...] Οι εικόνες δεν αναπαριστούν το κοινωνικό όπως δεν το κάνει και η πόλη. Οι εικόνες αποτελούν μορφές τέλεσης του κοινωνικού.

Σταυρίδης Σ., (2006), *Κατοίκηση των εικόνων ή δράσεις εξεικόνισης του κοινωνικού*

2.1 Το ευρύτερο πλαίσιο και οι επιδιώξεις

Από τις αρχές τις δεκαετίας του '60 εκκινούν την πορεία τους τα **Αρχιτεκτονικά Συνέδρια** του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, που αποτελούν τομή για την ιστορία της αρχιτεκτονικής κουλτούρας στην Ελλάδα. Εκεί, υπό τη σκέπη της επιστημονικότητας, προδιαγράφονται κυρίαρχες τάσεις ή/και διαφορετικές θέσεις εντός του αρχιτεκτονικού κόσμου, με βασικές αυτές των Δοξιάδη και της επιστημονικής του ομάδας, εκπροσώπων κρατικών αρχιτεκτονικών θεσμών (Βασιλειάδης, Σκιαδαρέσης, Σπανός), και αριστερών καταβολών αρχιτεκτόνων, όπως ο Προβελλέγγιος και δια της πλαγίου ο Δεσποτόπουλος (Φιλιππίδης, 1984, Σαρηγιάννης, 2000). Η ελληνική αρχιτεκτονική προσπαθεί να προσδιορίσει ρόλο, γλώσσα και αρμοδιότητες μέσα από πάρα πολλές αντιφάσεις που συνδέονται με τους συγκεχυμένους όρους ανασύνταξης της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας. Η πολεοδομική διάσταση των περισσότερων συνεδρίων αλλά και ο ρόλος του αρχιτέκτονα, σηματοδοτεί την απαίτηση για αίσθηση μιας συνολικότερης κοινωνικής ευθύνης. Παρόλες τις αδυναμίες του θεσμού και τη δρομολόγηση της εμφάνισης της αρχιτεκτονικής σκέψης *εν είδει κραυγής διαμαρτυρίας, συχνά συνδεμένης με την εξάσκηση του επαγγέλματος*⁽¹⁾ τα συνέδρια αυτά πέτυχαν μια αξιόλογη συσπείρωση

---

1 Α' Συνέδριο: *Πολεοδομία-Εθνικό Πρόβλημα*, Δελφοί, 1961, Β' Συνέδριο: *Λαϊκή Κατοικία-Πολεοδομία*, Θεσσαλονίκη, 1962, Γ' Συνέδριο: *Η συμβολή του Αρχιτέκτονα στην Ανάπτυξη της Χώρας*, Ναύπλιο, 1963, Δ' Συνέδριο: *Κτίρια Μόρφωσης και επιμορφώσεως*, Βόλος, 1964, Ε' Συνέδριο: *Τα προβλήματα της μείζονος περιοχής Αθηνών*, Αθήνα, 1966, ΣΤ' Συνέδριο, *Ελληνική Αρχιτεκτονική και σύγχρονη τεχνολογία*, Πάτρα, 1966. Για συνοπτική

των μελών του Συλλόγου και την κατοχύρωση της συλλογικότητας της έκφρασης τους.

Ο **αρχιτεκτονικός τύπος**, αποτελεί το άλλο μέσο συστηματοποίησης και προβολής της αρχιτεκτονικής παραγωγής, τεκμηρίωσής της, αλλά και διεκδίκησης της θέσμησης του ρόλου και της αυτοδυναμίας στην κίνηση της εντός του μηχανικού κόσμου, σε σχέση με την εθνική και οικιστική προοπτική ανάπτυξης. Την εποχή εκείνη η ελληνική βιβλιογραφία για την αρχιτεκτονική είναι περιορισμένη και δεν υπάρχει αναπτυγμένη η έννοια της αρχιτεκτονικής κριτικής, η οποία ασκείται κατά κύριο λόγο από λογοτέχνες ή δημοσιογράφους γενικών καθηκόντων, όπως οι Σπύρος Μελάς, Ελένη Βλάχου, Κώστας Νίτσος, Γιάννης Καιροφύλλας (Theocharorouli, 2018). Πολύ σημαντικό ρόλο στη διεκδίκηση της ύπαρξης της αρχιτεκτονικής προβολής στη δημόσια σφαίρα, είναι τα αρχιτεκτονικά αφιερώματα στο **Ζυγό**, όπου μεταξύ 1961-1963 ο Δουμάνης διατελεί υπεύθυνος αρχιτεκτονικής ύλης. Το αντικείμενό τους κινείται όμως κατά βάση στο πεδίο των εικαστικών. Ο ΣΑΔΑΣ από το '62 μέχρι και το '67 επίσης κυκλοφορεί το **Δελτίο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων**, όπου φιλοξενούνται τοποθετήσεις πάνω σε διάφορα προβλήματα της περιόδου που άπτονται του αντικειμένου, συχνά και ριζοσπαστικότερες τοποθετήσεις, το οποίο όμως διακόπτει την κυκλοφορία λόγω λογοκρισίας από το καθεστώς της Επταετίας (Σαρηγιάννης, 2013). Το πρώτο καθαρά αρχιτεκτονικό περιοδικό είναι η **Αρχιτεκτονική** του Α. Κιτσιίκη και κυκλοφορεί το πρώτο τεύχος το 1957 και το τελευταίο μέσα στο 1971, έχοντας αλλάξει κατεύθυνση τα τελευταία δύο χρόνια, ακολουθώντας ένα πιο διευρυμένο περιεχόμενο και μετονομαζόμενο σε *Αρχιτεκτονική και Πλαστικές Τέχνες*. Διευθυντής και ιδιοκτήτης του περιοδικού είναι ο Αρχιτέκτονας Αντώνης Κ. Κιτσιίκης και υπεύθυνος ύλης ο Κώστας Δ. Κιτσιίκης, Αρχιτέκτονας – Καθηγητής ΕΜΠ. Από το 1957 έως το 1971, εκδίδονται 93 τεύχη. Εν μέσω μιας γενικότερης προσπάθειας μετάβασης της ελληνικής αρχιτεκτονικής από τη φάση εσωστρεφούς ανίχνευσης σε μια περίοδο ενθαρρυντικών πειραματισμών και εμπειριών, η Αρχιτεκτονική (και ο Ζυγός) σκιαγραφούν για πρώτη φορά μια αναγνωρίσιμη εικόνα της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής με διακριτό χαρακτήρα την περίοδο του '60 (Γιακουμακάτος, 2003: 83). Το περιοδικό γίνεται ευρέως γνωστό για την ενημέρωση που παρείχε σχετικά με την ελληνική αρχιτεκτονική, την ανάδειξη πολιτιστικών θεμάτων του τόπου (ζωγραφική, γλυπτική, εφαρμοσμένες-γραφικές τέχνες κ.ά.) και τις διεθνείς τάσεις της αρχιτεκτονικής.

Ο **Αντώνης Κ. Κιτσιίκης** (1924-), διευθυντής και ιδιοκτήτης του περιοδικού, εισάγεται στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ το 1943. Υπογράφει τα άρθρα του ως Αρχιτέκτονας, αλλά διατηρεί και τον τίτλο του *Decorateur* για κάποια χρόνια, αναγράφοντάς τον δίπλα από τον τίτλο του Εκδότη. Μετά την αποφοίτησή του το 1953 εργάζεται στο γραφείο του πατέρα του, Κώστα Δ. Κιτσιίκη. Το Δεκέμβριο του 1960 ο Κώστας Δ. Κιτσιίκης σταματά να είναι υπεύθυνος για την ύλη του περιοδικού, πιθανώς λόγω της υποψηφιότητάς του ως βουλευτή στις εκλογές του 1961 με την ΕΡΕ. Αργότερα και ο ίδιος βάζει υποψηφιότητα ως Δήμαρχος στο Δήμο Αθηναίων. Επιχειρηματικό πνεύμα ο Α. Κιτσιίκης, εκτός από την πληθώρα ιδιωτικών έργων και τη διεύθυνση του περιοδικού το 1960 εγκαινιάζει τη μόνιμη έκθεση οικοδομής στο κέντρο της Αθήνας επί της οδού Βαλαωρίτου 9α, ως μέλος της *Διεθνούς Ενώσεως Δομικών Κέντρων*, την οποία διαρκώς εμπλουτίζει και επεκτείνει. Τέλος, το 1970 ιδρύει τη *Λέσχη-Εντευκτήριο και Club* της Αρχιτεκτονικής που συστεγάζεται με την έκθεση ως πολυχώρος στην Πανεπιστημίου αρ. 101. (Μουσά, 2012)

Τα **Αρχιτεκτονικά Θέματα** του Ορέστη Δουμάνη, δεν έχουν την περιοδικότητα των δύο μηνών της Αρχιτεκτονικής, αλλά αποτελούν μια ετήσια επιθεώρηση, η οποία μετά το 1970 κυκλοφορεί μια δεύτερη, *συμπληρωματική έκδοση*. Τις χρονιές 1970-1972 τιτλοφορείται **Θέματα Εσωτερικού Χώρου** και από το 1973 μετονομάζεται σε **Θέματα Χώρου και Τεχνών**, που αποτελούν μια *δίδυμη έκδοση*, η οποία θα εστιάζει σε ζητήματα κατοικίας, τέχνης και πολιτισμού, στις καλές και εφαρμοσμένες

τέχνες, στο βιομηχανικό σχέδιο και τις γραφικές τέχνες.⁽²⁾ Τα **Θέματα** έρχονται να παγιώσουν και να προβάλουν την πρωτοκαθεδρία του μοντερνισμού σαν γλώσσα της εποχής τους και να δώσουν χώρο σε αρχιτεκτονικές θεωρήσεις έξω από τα στενά πλαίσια των συντηρητικών σαλονιών της *Αρχιτεκτονικής*. Και στις δύο εκδόσεις που εξετάζονται, σημαντικό ρόλο παίζει η προβολή της ελληνικής αρχιτεκτονικής στο εξωτερικό και η εισαγωγή επιρροών, αναπαραστάσεων και έργων από τη διεθνή σκηνή.

Ο **Ορέστης Δουμάνης** (1929-2013) σπούδασε Πολιτικός Μηχανικός στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Υπήρξε επιμελητής/διευθυντής σημαντικών εκδόσεων της εποχής (του Δελτίου Συλλόγου Πολιτικών Μηχανικών Αθηνών, των Τεχνικών Χρονικών, επί αρχιτεκτονικών θεμάτων στον Ζυγό, επί τεχνικών στον Οικονομικό Ταχυδρόμο κ.ά.) και ανταποκριτής σημαντικών διεθνών επιθεωρήσεων (*Architectural Design*, *World Architecture*, *Contemporary Architecture*). Επίσης, μεταξύ 1963-1964 ανέλαβε τη διεύθυνση της *Αρχιτεκτονικής*, διατηρώντας στήλη *Αρχιτεκτονικά Θέματα* και ανασύνταξε τη δομή του περιοδικού σημαντικά. Με την εμμονή του στον προοδευτικό εκσυγχρονισμό και την αναγνώριση και στήριξη αρκετών πρωτοποριακών αρχιτεκτόνων του 1960, ο Δουμάνης το 1967 εκδίδει το πρώτο τεύχος της ετήσιας επιθεώρησης των *Θεμάτων*. Διηύθυνε τα περιοδικά ως τον θάνατό του (συνολικά 91 τόμοι) και το 2007 ανακηρύχθηκε επίτιμος διδάκτωρ από το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Θεσσαλονίκης. Αποφασιστική ήταν η συμβολή του και στη δημιουργία του Ελληνικού Ινστιτούτου Αρχιτεκτονικής.

Η ανασκόπηση των δύο αυτών εκδόσεων, ενώ έχει στις προθέσεις της να σκιαγραφήσει έναν διάλογο ανταγωνιστικό,⁽³⁾ εν τούτοις εντοπίζει πολλές συνέχειες στις πορείες τους, τηρουμένων των αναλογιών της διαφοράς φάσης τους, αλλά και της εσωτερικής συνέχειας με την παρουσία του Δουμάνη και άλλων συντελεστών που είχαν αρθρογραφήσει και στα δύο, ενισχύοντας την πεποίθηση ότι η εξελικτική πορεία μιας αρχιτεκτονικής πρωτοπορίας,⁽⁴⁾ και εν γένει των αρχιτεκτονικών επιδιώξεων της εποχής διεκδικούσαν έντονα την παρουσία τους στη δημόσια σφαίρα. Η μεν **Αρχιτεκτονική** ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις ενός διμηνιαίου περιοδικού προβολής των θεμάτων και των συντελεστών του και επιρροής στο αναγνωστικό κοινό, συχνά με απλουστεύσεις στο λόγο και τα θέματά του, με πολύ περισσότερες εμβόλιμες διαφημίσεις και με την τελική του στροφή σε ένα ευρύτερο αναγνωστικό-καταναλωτικό κοινό, ενώ τα **Θέματα** είναι ετήσια επιθεώρηση που απευθύνεται κατά βάση σε αρχιτέκτονες, διαρκεί 40 και πλέον χρόνια και στοχεύει στην ανάπτυξη κριτικής και θεωρίας του

---

2 Αξίζει να αναφέρουμε ότι αντίστοιχοι διαχωρισμοί έχουν πραγματοποιηθεί και σε περιοδικά του εξωτερικού. Το 1951 το *Architectural Forum* εκανε την έκδοση *House & Home*, και το *Architectural Record* τα *Record Houses* και το *Arts and Architecture* (Tomlan, 1990).

3 Ο Δουμάνης συγκεκριμένα θα αναφέρει: *Η Αρχιτεκτονική [...] πρόβαλλε ιδιαίτερα τη δουλειά των καθιερωμένων αρχιτεκτόνων, οι οποίοι άλλωστε μονοπωλούσαν σχεδόν την αρχιτεκτονική παραγωγή της εποχής. Αυτό όμως που χαρακτήριζε το περιοδικό στην περίοδο 1957-1963, ήταν το ετερόκλητο των περιεχομένων του, που εξέφραζε το πολιτικό επίπεδο και τα οράματα της κατεστημένης τάξης της εποχής: μαζί με τα έργα των Ζενέτου, Βαλασαμάκη, Πικιώνη, Βαλεντή, δημοσιεύονταν τα τουριστικά τοπία του Tourte, οι επαύλεις των Καψαμπέλλη-Σακελλάριου, οι τράπεζες του Κώστα Κιτσιίκη, και άρθρα του Βασίλη Καζαντζή. Για όσο διάστημα ήμουν υπεύθυνος της σύνταξης του περιοδικού, προσπάθησα να υπάρχει μια συνέπεια στα περιεχόμενά του, αποφεύγοντας τις παρεκκλίσεις από τον φονξιοναλισμό [...], που ήταν τότε η κυρίαρχη άποψη για την αρχιτεκτονική, και διευρύνοντας τον κύκλο των αρχιτεκτόνων των οποίων δημοσιεύονταν εργασίες. Όταν ακόμη και αυτή η μετριοπαθής πρόθεση οδήγησε σε σύγκρουση με τον εκδότη του περιοδικού, ύστερα μάλιστα από μια ανάλογη εμπειρία με τον εκδότη του Ζυγού δυο χρόνια πριν, αποφάσισα να γίνω και εγώ εκδότης, στο Γιακουμακάτος Α., (1986), *Συζήτηση του Αντρέα Γιακουμακάτου με τον Αντρέα Δουμάνη*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1986.*

4 Η διάσταση της πρωτοπορίας συνάδει με το νεωτερικό πνεύμα και αποτυπώνεται και σε άρθρα των Αρχιτεκτονικών Θεμάτων σαν προβληματική αργότερα. Δες ενδεικτικά, Τζάκου Σ., (1971), *Η έρευνα των οραματιστών στην πολεοδομία*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1971.

τομέα. Και οι δύο εκδόσεις, εξυπηρετώντας διαφορετικές προσεγγίσεις για την αρχιτεκτονική, είναι προσπάθειες θέσμισης της αυτοδυναμίας της ως κλάδου. Διεκδικώντας τη θεωρητική και καλλιτεχνική διάσταση της αρχιτεκτονικής συμμετέχουν στο παιχνίδι των ενδομηχανικών διενέξεων σε σχέση με το ρόλο τους, ο οποίος μεταπολεμικά φαίνεται να παραγκωνίζεται από την πραγματικότητα. Διεκδικούν επίσης συμμετοχή στην ανάπτυξη του έθνους χωροταξικά και οικιστικά κι αυτό είναι ξεκάθαρο από τα **εισαγωγικά σημειώματα** και των δυο εκδοτών.

*Τα Αρχιτεκτονικά Θέματα εκδίδονται για να προβάλλουν στο ευρύτερο ανεπτυγμένο κοινό τα καλά έργα και τις ενδιαφέρουσες μελέτες, που με τόσες δυσκολίες πραγματοποιούνται.[...] Για να τα εντάξουν σε μια **συλλογική προσπάθεια επιλύσεως** των τεχνικών, οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων με σύγχρονα και επιστημονικά μέσα. Για να **ενισχύσουν τους δημιουργούς τους** στις παραπέρα προσπάθειές τους με την αναγνώριση του έργου τους. Για να δημιουργήσουν ένα κίνημα ανανεώσεως του τρόπου αντιμετώπισης των αρχιτεκτονικών και πολεοδομικών προβλημάτων, από **την πολιτεία, την κάθε μορφή ηγεσίας της, και την κοινή γνώμη**. Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1967, σελ.19-20⁽⁵⁾*

Αι επιδιώξεις της Αρχιτεκτονικής συντάσσονται από τον Κώστα Κιτσίκη και αναφέρουν τα παρακάτω:

Εκδίδοντας την Αρχιτεκτονική έχομεν το αίσθημα ότι πληρούμεν μιαν ανάγκην η οποία κατέστη προ πολλού έκδηλος. Άλλαι χώραι μικρότεραι της δικής μας και μη έχουσαι να επιδείξουν Ιστορίαν Αρχιτεκτονικής ως η δική μας, διαθέτουν ήδη περιοδικά προβολής του έργου των αρχιτεκτόνων των, εφάμιλλα σχεδόν προς τα καλλίτερα του κόσμου. [...] Εθωρήσαμεν χρέος μας απέναντι των Ελλήνων Αρχιτεκτόνων και του Ελληνικού κοινού, απέναντι της σπουδάζουσας νεολαίας μας, απέναντι και αυτής ακόμα της θέσεως την οποία κατέχει η χώρα μας ως εστία πνευματικής ακτινοβολίας εις την Ανατολικήν Ευρώπην, να αναλάβωμεν την τολμηράν ετούτην πρωτοβουλίαν.

Στην εισαγωγή αναγράφεται επίσης η επιθυμία να είναι συμπαραστάτης και σύμβουλος των Κυβερνήσεων, να δώσει συνείδηση των κενών της πολιτικής του κράτους και παρακίνηση για την πλήρωση των κενών αυτών με ιδέες και αριθμούς με ιδιαίτερες μελέτες για τα επιμέρους τεχνικά και κοινωνικά ζητήματα ώστε να δημιουργήσει μια τεκμηρίωση επί της οποίας θα στηριχθεί η πολιτική ηγεσία στον προγραμματισμό της. Αρχιτεκτονική/ Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1957, σελ.15-6

2.2 Η Αρχιτεκτονική

Όπως αναφέρει ο Καλογεράς (2008) η **Αρχιτεκτονική** ήταν περισσότερο προσανατολισμένη να προβάλλει το έργο μικρής ομάδας αρχιτεκτόνων της μόδας και βέβαια του εκδότη τους, οι οποίοι φλερτάρουν με έναν απλοποιημένο κλασικισμό ή έναν αφελή νεολαϊκισμό (Δουμάνης, 2008). Συστηματική παρουσία στο περιοδικό έχει ο **Κωνσταντίνος Δοξιάδης** και το έργο του γραφείου του παρατίθεται αναλυτικά. Άλλοι σημαντικοί κατά περιόδους συνεργάτες είναι οι αρχιτέκτονες: καθηγητής ΕΜΠ Παναγιώτης Μιχαήλς, καθηγητής ΕΜΠ Κυπριανός Μπίρης, Βασίλειος Κασσάνδρας, Ιωάννης Ν. Κουμανούδης, Δημήτριος Β. Βασιλειάδης, Κώστας Η. Μπίρης, καθηγητής της Beaux Arts

---

⁵ Επίσης ο Ορέστης Δουμάνης αναφέρει: [...] Η επιτυχία των Αρχιτεκτονικών Θεμάτων οφείλεται στην ανάγκη των νέων, ιδιαίτερα αρχιτεκτόνων για ένα «εθνικό» αρχιτεκτονικό περιοδικό που να παρουσιάζει την ελληνική αρχιτεκτονική δραστηριότητα και τις διεθνείς εξελίξεις από ελληνική σκοπιά. (Γιακουμακάτος, 1986:83)

Γεώργιος Κανδύλης, καθηγητής ΑΠΘ Νίκος Μουτσόπουλος, Θύμιος Παπαγιάννης, Τάκης Ζενέτος κλπ. Ο Ορέστης Δουμάνης όπως έχουμε ξαναπεί επίσης συνεργάζεται με το περιοδικό την περίοδο 1963-4. Στο παρελθόν αρχισυντάκτης διατελεί ο Δ.Μακρής και μετά τον Δουμάνη εμφανίζεται ο Γελαντάλης (διευθυντής σύνταξης), ο Μιχαηλίδης (υπεύθυνος ύλης), ο Φραντζισκάκης κ.ά. Σε θέματα γύρω από περιεχόμενα εσωτερικής διακόσμησης συνήθως γράφουν μια σειρά *κυριών*,⁽⁶⁾ οι Βurnes, Γρυπάρη, Σπυροπούλου, Σύρου, οι κες Λιακοπούλου και Πηλείδη, μέχρι την αναδιάρθρωση του εσωτερικού χώρου από το μοντερνιστικό παράδειγμα, όπου θα ακολουθήσουν κάποια άρθρα από τον Μολφέση ή από τον ίδιο τον εκδότη σε πιο *σύγχρονες* γραμμές. Τέλος, στο περιοδικό αρθρογραφούν συστηματικά αρκετοί άνθρωποι της τέχνης και του πνεύματος, όπως ο τεχνοκритικός Τώνης Σπητέρης, οι ζωγράφοι Παν.Μαθιόπουλος, Μίλτης Παρασκευαΐδης κ.ά και υπάρχουν πολλά σχετικά αφιερώματα για τον καλλιτεχνικό κόσμο (Νωταρά, *Μορφές*, Αντωννακάκη *Κίνησις στις Αθηναϊκές Γκαλερί* κ.ά.).

Όπως γράφουν και οι εκδότες στο φύλλο των περιεχομένων σε αρκετά τεύχη, *συνεργάτες του περιοδικού είναι όλοι οι αρχιτέκτονες, πολιτικοί μηχανικοί, επιστήμονες συγγραφείς και καλλιτέχνες*, και από τα άρθρα που στέλνονται γίνεται μια διαλογή από τη συντακτική ομάδα. Στις σελίδες του θα βρούμε έργα του Κωνσταντινίδη, Σφαέλλου, Πικιώνη, Βασιλειάδη, Σπανού, Βουρέκα, Σακελλάριου, Ρίζου, Δεκαβάλλα, Κονταράτου, Καψαμπέλη, Μιχαλέα, Βαλεντή, Βαλσαμάκη, Παπαηλιόπουλου, Λάσκαρη, Τριποδάκη, Φατούρου, Κουτσούρη, Καραντινού, Κραντονέλλη, Δεσύλλα, Ζήβα, Λαζίδη, Τσολάκη, Ζάννου, Μολφέση, Αποστολίδη, Σιάγα, Βασιλείου, Λουκάκου, Καλογερά, Δημήτρη και Σουζάνας Αντωννακάκη, Σταμάτη, Βουτσινά, Βαλάτα, Σακελλάριου κ.ά.

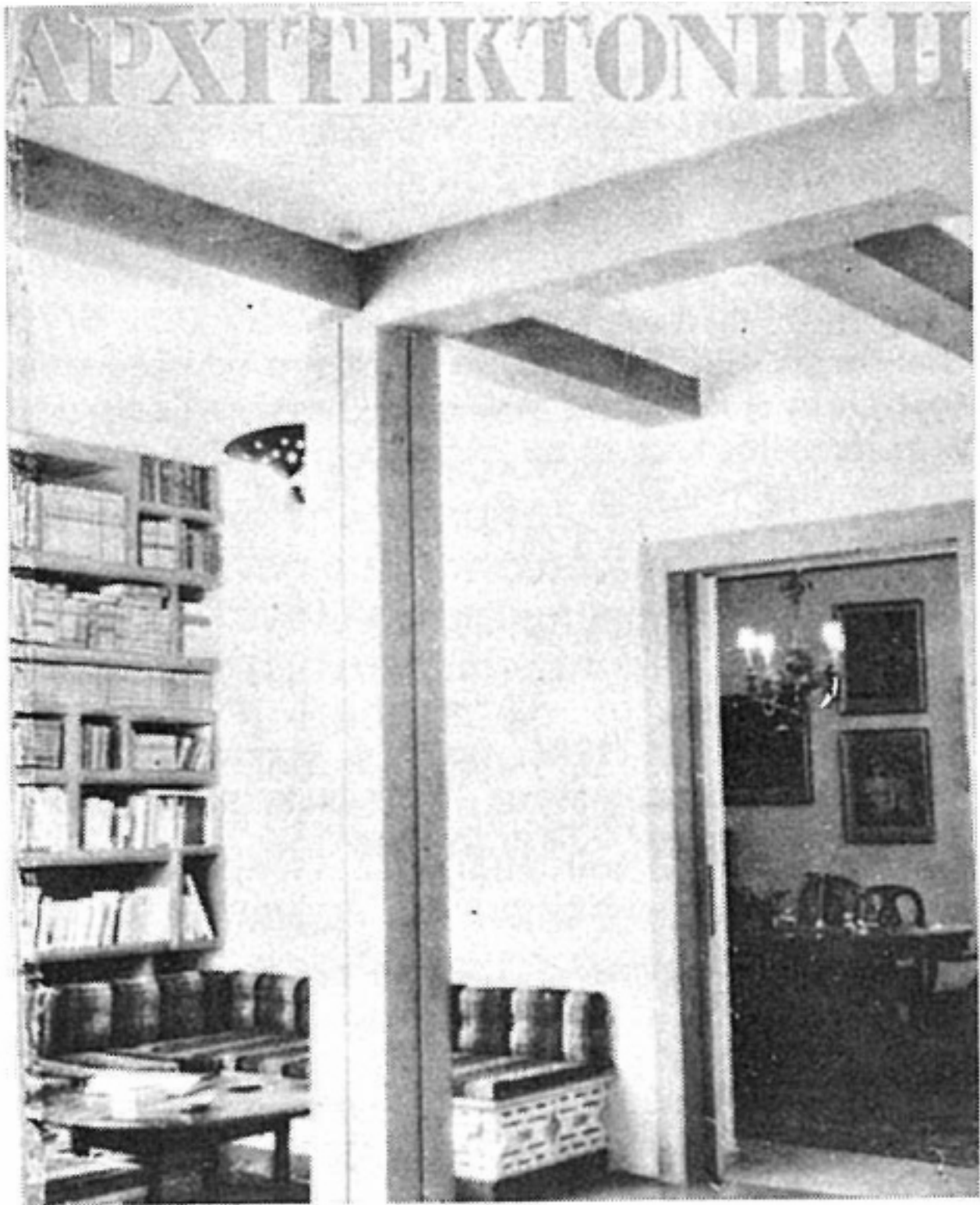
Η Αρχιτεκτονική πέραν των καθαρώς κτιριολογικών θεμάτων, τα οποία θα προβάλλη δια των σελίδων της εις σχέδια και εις φωτογραφίας, θα εκτείνει το ενδιαφέρον της και εις θέματα πνευματικά και μορφωτικά, πέραν της στενώς εννοούμενης αρχιτεκτονικής δραστηριότητας, όπως αι αρχαιολογικά έρευναι και ανασκαφαί, η Ιστορία της Αρχιτεκτονικής, [...] η χωρονομία, η πολεοδομία, τα οικιστικά προβλήματα, η προστασία του τοπίου και των αρχαιολογικών μνημείων, ο τουρισμός, οι τάσεις της διεθνούς αρχιτεκτονικής κινήσεως, τα συνέδρια, αι αρχιτεκτονικά εκθέσεις, οι πρόοδοι της Οικοδομικής, τα νέα υλικά δομήσεως, η διακόσμησις, αι επιπλώσεις, η βιομηχανική και βιοτεχνική κίνησις του τόπου μας, θα αποτελούν προσφιλή κεφάλαια. Αρχιτεκτονική/ Τευχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1957, σελ.15

Στο περιεχόμενο της *Αρχιτεκτονικής* η κυρίαρχη λογική της παραγωγής -και της πολιτικής- αναπαρίσταται emphaticά και εγχαράσσει στον πυρήνα της αρχιτεκτονικής δημιουργίας τους ταξικούς και έμφυλους διαχωρισμούς. Από τη μικρότερη κλίμακα κατοικιών **αστών συζύγων**⁽⁷⁾ και των εσωτερικών τους ή επιφανών προσωπικοτήτων (Γραφείο Σοφοκλή Βενιζέλου, Ατελιέ Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Κατοικία με ατελιέ του Σκιαδαρέση, Το σπίτι του ζωγράφου Γιάννη Σπυρόπουλου), μέχρι σε μεγάλης κλίμακας έργα (πολυκατοικίες, ξενοδοχεία, εργοστάσια, γραφεία και βιομηχανικές μονάδες) διαπιστώνουμε τους καταμερισμούς στη σχέση κατοικίας-εργασίας σε όλο το φάσμα της **παραγωγής με βασικότερη την αναπαράσταση -και την προώθηση- του διπόλου ανάμεσα στο διακοσμητικό ρόλο της μη-παραγωγικής γυναίκας/οικοδέσποινας και των σκεπτόμενων και εργαζόμενων ανδρών**. Ο εν λόγω διαχωρισμός σε εργασιακό επίπεδο ανταποκρίνεται φυσικά σε μια μεσοαστική

---

6 Η επεξήγηση για τις γυναίκες συγγραφείς φέρει πάντα τον χαρακτηρισμό της «κας» ή της «διδας», σε αντίθεση με τους άντρες-συγγραφείς οι οποίοι αναγράφονται με την επαγγελματική τους ιδιότητα.

7 Ενδεικτικά, *Βιβλιοθήκη και σαλόνι στο σπίτι της κας Ανδρεάδη*, Αρχιτεκτονική/Τευχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1958, *Ένα σπίτι 400 ετών στην Αττική υιοθετείται από Αμερικανική Οικογένεια*, Αρχιτεκτονική/Τευχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1958.

Εικ.5/ Πρώτο εξώφυλλο της Αρχιτεκτονικής το 1957, όπου απεικονίζεται το Σπίτι-ατελιέ του Χατζηκυριάκου-Γκίκα.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΑΙ ΣΑΛΟΝΙ

ΑΠΟ ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΤΗΣ ΚΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗ

ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΔΟΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΡΙΑΣ ΚΑΣ HELEN BARNES.

THE LIBRARY AND THE DRAWING ROOM OF Mrs RENASTRATI ANDREADI HOUSE IN ATHENS. ARTICLE BY Mrs HELEN BARNES, AMERICAN DECORATOR.

“Ένα δωμάτιο με εξαιρετική θέα και όμορφα είναι η βιβλιοθήκη του κ. και της κ. Στρατή Ανδρεάδη. Παρά το ότι η επίπλωσή του περιλαμβάνει, κατά το μεγαλύτερο μέρος, θανατοια γαλλικά κομμάτια του δέκατου όγδοου αιώνα, πλοία βελούδα, κεντημένα ύφασμα, κρυστάλλα, επιχρυσώσεις και ψηφιδωτά, δεν υπάρχει κανένα συναίσθημα απενοχρότητας ή επιστημότητας στη γενική αντίληψη. Με την γρήγορη φαντασία χρησιμοποίηση των χρωμάτων και υλικών, το χρώμα και το φωτισμό, επέτυχε το εξαιρετικά ενδιαφέρον σύνολο.

“Έχουμε κατ’ αρχήν ένα δωμάτιο που η όμορφιά του είναι πολύ ψηλή για το μέγεθός του. Η χρησιμοποίηση και στους τέσσερις τοίχους επενδύσεως από μόνι, που σταματά στο επιθυμητό ύψος αφήνοντας το επάνω μέρος των τοίχων και την όμορφη άσπρους, διόρθωσε τις αναλογίες του δωματίου και γαλά το μάτι. Η αρχιτεκτονική διάθεση του δωματίου, δοσμένη από την επένδυση, ολοκληρώνεται με την τοποθέτηση στο σημείο συναν-

τήσεως τοίχων και μιας άπλης, πλατιά από το ίδιο μόνι, γραμμής σκέυσεως, άσπρη από τα δύο ξοειδή κολλώματα, σε πλαϊνές γωνίες τίου. Φωτισόμενα σχηματίζουν το φόντο μαιών ελληνικών τερασάκια, του δεκάτου αιώνα π.Χ. το δωματίου είναι κατά άριεσημένους εκτός από ένα τρισημοποιείται για της συλλογής βραβείων των ιδιοπολήχουμα δεσφλάμνη του άσημζσηρό τόνο στο.

“Η άρμονία τ είναι σχεδόν μονο και ποικίλλει άμπεζ των ελλην και διάφορες τεκον μέχρι το βαθύνο της επενδύσεως αντίθεση δημιουργάσημένο γροβόπαλιών βελούδα τμημένων άτλαζαπει δύο πολυθρόμπεζ φόντο κεντ

YACHTING IN GREECE

TEN THOUSAND MILES of coastline for such a small country as Greece is understandable only when you see the thousands of coves, peninsulas, beaches for the most ideal sailing. Everywhere there is good spear fishing and excellent swimming, while the whole atmosphere of the islands is one of leisure.

Εικ.6,7,8/ Στιγμιότυπα από την Αρχιτεκτονική. Το σπίτι της κας Ανδρεάδη, άρθρο Yachting, κα επίσκεψη του Βασιλιά Κων/νου στα εγκαίνια στην έκθεση της Αρχιτεκτονικής με τον Α.Κιτσίκη αριστερά του.

και αστική πραγματικότητα. Πολλές γυναίκες, εργάτριες και ιδίως μετανάστριες εργάζονται σε συγκεκριμένους τομείς της βιομηχανίας (Sacks, 1989). Αυτά τα υποκείμενα όμως δεν είναι αυτά στα οποία απευθύνεται το περιοδικό.

Οι **εργατικές κατοικίες** προβάλλονται *δια την υποβοήθησιν και διαφώτισιν επί του θέματος της λαϊκής στέγης*⁽⁸⁾ και η συχνή παρουσίαση **βιομηχανικών μονάδων**⁽⁹⁾ εστιάζει στην προβολή του εξοπλισμού τους και την τεχνολογική τους δύναμη, *με σκοπό να δοθή η πρέπουσα κατεύθυνσις εις την καταβαλλόμενην υπ'αυτών δραστηριότητα, δια τη δημιουργία καλαίσθητων προτύπων κατασκευών εντός καθαρώς ελληνικών λύσεων*. Το κοινωνικό πρόσημο της αρχιτεκτονικής τονίζεται από τον Άρη Κωνσταντινίδη στο άρθρο που εκδίδει μετά την παραίτησή του από τον οργανισμό ΟΕΚ,⁽¹⁰⁾ αλλά παρουσιάζεται εν γένει αποσπασματικά ή συγκαλυμμένα και φιλανθρωπικά.⁽¹¹⁾

Η συστηματική προβολή **της Ελλάδας ως ένα κράτος με υποδομές** και έντονη αναπτυξιακή προοπτική είναι βασικός στόχος και γίνεται μέσα από εκτενή αφιερώματα σε έργα της ΔΕΗ και ηλεκτρισμού⁽¹²⁾ ή του ΕΟΤ,⁽¹³⁾ και υπόλοιπων ξενοδοχειακών μονάδων ή ξενώνων ή και εξοχικών κατοικιών, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον **τουρισμό**.⁽¹⁴⁾ Αερολιμένες,⁽¹⁵⁾ διυλιστήρια, ναυπηγεία, αλλά και άρθρα με τίτλο *Yachting*, ή *Golfing* δίπλα σε αφιερώματα για τη λαϊκή τέχνη,⁽¹⁶⁾ συμβάλουν στη δημιουργία του τουριστικού προϊόντος «Ελλάδα» σε επίπεδο διεθνές, αλλά ταυτόχρονα πιστοποιούν την εθνική πρόσδεση στην αναπτυξιακή πορεία. Παρουσιάζονται ελληνικές συμμετοχές σε διεθνείς εκθέσεις, καλλιτεχνικά γεγονότα και φεστιβάλ διεθνούς εμβέλειας, με την απαραίτητη επικύρωσή τους από την παρουσία και τη φωτογραφική αποτύπωση κυβερνώντων (Καραμανλής, Βασιλιάς Κων/νος, Φρειδερίκη). Σημαντικό χώρο καταλαμβάνει επίσης η αρχαιολογία⁽¹⁷⁾ (κάτι το οποίο δεν συμ-

---

8 *Εργατικές κατοικίες*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1957.

9 Ενδεικτικά, *Το εργοστάσιο της Πτολεμαΐδος*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1961, *Fulgor*, μια πρότυπη αρχιτεκτονική μονάδα, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1963, *Η πρώτη εν Ελλάδα υψικάμιнос της εταιρίας Χαλυβουργική Α.Ε.*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1962.

10 Αναφέρει ότι ο σημερινός αρχιτέκτονας γίνεται και κοινωνιολόγος [...] για να συνθέσει όχι μονάχα ένα πλαστικό έργο [...] αλλά για να κατασκευάσει ένα δοχείο ζωής, στο *Εργατικές κατοικίες*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαρτίου-Απριλίου 1957.

11 Ενδεικτικά, *Η συγκατοίκησις κάθε λογής κοινωνικών τάξεων στο ίδιο κτίριο, γεννά μερικά προβλήματα, που η λύσις των δεν μοιάζει και τόσο εύκολη. [...] Η σημερινή τυποποίησις των κτιρίων τα οποία δεν έχουν τη δυνατότητα να δίνουν στον άνθρωπο αυτό που θα ξεκουράση τα πληγιασμένα του νεύρα από τον φονικό φόρτο που τους προκαλούν τα σύγχρονα προβλήματα της καθημερινής ζωής, στο Ορισμένοι Ψυχολογικοί παράγοντες για τη λαϊκή κατοικία*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαρτίου-Απριλίου 1957, επίσης δεξ *Κοινωνική Αρχιτεκτονική-Πολεοδομία*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1962.

12 *Ηλεκτρισμός, χρώμα και φως*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 1959.

13 Στα περισσότερα τεύχη υπάρχει μια μονάδα Ξενία. Ενδεικτικά *Ξενία Σύρου*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μάρτιος-Απρίλιος 1960, *Ξενία Μεσολογγίου*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1961, *Ξενία Ναυπλίου*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 1961, *Ξενία Χίου*, *Ξενία Σάμου*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1962.

14 Η εικόνα συμπληρώνεται και από άρθρα του περιοδικού, μεταφρασμένα στα Αγγλικά για νησιά, και λουπές περιοχές όπως η Πάρος, η Σαντορίνη κλπ. Ενδεικτικά, *Πάρος, Το νησί με τα ωραία μάρμαρα*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1958.

15 *Αεροδρόμιο Ελληνικού*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1962.

16 *Yachting*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου, 1962, *Golfing*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1962, *Λαϊκή τέχνη στην Ελλάδα*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1962.

17 Ενδεικτικά, *Αρχαιολογικά μέσα από όλη την Ελλάδα*, και θεματική Αρχαιολογίας, με στήλη *Αρχιτεκτονικά Νέα*, από τον Μίλητη Παρασκευαΐδη, Αρχιτεκτονική / Τεύχη 1965, 1967, 1968.

βαίνει και στα Αρχιτεκτονικά Θέματα αργότερα), η τέχνη και ο πολιτισμός, όπου εμφανίζεται και η γυναικεία γραφή πέρα από ζητήματα διακόσμησης.⁽¹⁸⁾ Σταθερά προβάλλεται, μερικές φορές και σε επανάληψη, το έργο του ίδιου του Α. Κιτσιίκη. Να μην ξεχνάμε ότι ο πρώτος κι ο τελευταίος λόγος μιας έκδοσης, είναι η εξυπηρέτηση των συμφερόντων των εκδοτών και των χρηματοδοτών της. Ο Κιτσιίκη, προβάλλει, διαμερίσματα προς πώληση,⁽¹⁹⁾ εξοχικά σπίτια ή σχέδια προς κατασκευή για αυτά.⁽²⁰⁾

*Η έλλειψη μιας σαφούς αρχιτεκτονικής γραμμής αλλά κυρίως εκσυγχρονιστικού πνεύματος χαρακτηρίζει τα πρώτα επτά χρόνια της έκδοσης, ώσπου επαναπροσδιορίζεται με την ανάληψη της διεύθυνσης από τον Ορέστη Δουμάνη την περίοδο 1963-1964. Αναδιατάσσεται έτσι η δομή των περιεχομένων, προβάλλονται έργα νέων αρχιτεκτόνων και καθιερώνεται η δημοσίευση σπουδαστικών εργασιών και το εικαστικό κομμάτι. Ο Θύμιος Παπαγιάννης, αρχιτέκτονας με παρουσία στο σχεδιασμό βιομηχανικών μονάδων, με την Άννα Ρίζου αναλαμβάνει με πρόσκληση του Δουμάνη, αφιέρωμα που παρουσιάζεται σε τέσσερα ξεχωριστά τεύχη, με θέμα *Σύγχρονη Αρχιτεκτονική, Γέννηση, Επικράτηση και Μέλλον*, διατυπώνοντας την ιστοριογραφία του μοντερνισμού, με ξένη βιβλιογραφία και παραδείγματα, θέτοντας το ζήτημα του διαχωρισμού του αρχιτέκτονα από το μηχανικό από την εποχή του Crystal Palace, την ανάγκη αναγνώρισης από τον αρχιτέκτονα του νέου πελάτη, που είναι το *απροσωπο κοινωνικό σύνολο, και οι εκφραστές του*, αλλά και την αναδιοργάνωση των εννοιών της αρχιτεκτονικής, μιλώντας σε θεματικές για τη *λειτουργία στην αρχιτεκτονική, την αρχιτεκτονική δομή και τη νέα μορφολογία*.⁽²¹⁾*

Η **γλώσσα** εκμοντερνίζεται σταδιακά από την καθαρεύουσα σε δημοτική,⁽²²⁾ αλλά ο τρόπος που οι αρχιτέκτονες συχνά περιγράφουν το έργο τους, διατηρεί στοιχεία και ποιότητες που δεν ανήκουν στο μοντέρνο λεξιλόγιο.⁽²³⁾ Οι χώροι γραφείων και εργοστασίων είναι αυτοί οι οποίοι περιγράφονται πιο «τεχνοκρατικά», τονίζεται η ανάγκη *ευλιγισίας, τυποποίησης,*⁽²⁴⁾ *ελέγχου,*⁽²⁵⁾ αλλά ειδικά στους

---

18 Ενδεικτικά, *Αναστηλώσεις και ανακατασκευές των αρχαίων μνημείων, Σεβασμός στα μνημεία*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1958, *Προστατευτικό στέγαστρον μινωικής επαύλεως στην Γορτυνά* της αρχιτέκτονος Ενρίκα Φιάνδρα, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1958.

19 Η Πολυκατοικία στην οδό Στησιχώρου (βλ. εικόνα 2), διαφημίζεται σε διάφορα τεύχη, εν τέλει αποτελεί και την πολυκατοικία της οικίας του αρχιτέκτονα. *Η Πολυκατοικία στην οδό Στησιχώρου. Το διαμέρισμα ενός αρχιτέκτονα*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1964.

20 *Εξοχικό σπίτι με δύο κατοικίες*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1958, *Μια κατοικία σε τρία στάδια*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1961.

21 Το δράμα του 19^{ου} αιώνα είναι ακριβώς ότι δημιουργήθηκε χάσμα ανάμεσα στην ανθρώπινη ανάγκη, την κατασκευή και την αισθητική. Η σωστή αρχιτεκτονική προϋποθέτει τη συνύπαρξη και των τριών, από την πρώτη ανάλυση μέχρι τη δόμηση του έργου. Και η σωστή αρχιτεκτονική δεν έχει μόνο πνευματικό ενδιαφέρον. Είναι ζωτική για την υγεία, την επιβίωση της κοινωνίας. Το χάσμα ανάμεσα στην τέχνη και την τεχνική, που μόνο ο αρχιτέκτονας θα μπορούσε να έχει γεφυρώσει, δημιούργησε μερικά από τα πιο βαθιά προβλήματα της εποχής μας. *Σύγχρονη Αρχιτεκτονική, Γέννηση, Επικράτηση και Μέλλον*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου, Μαρτίου-Απριλίου, Μαΐου-Ιουνίου, 1964.

22 Στη σύντομη διακυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου το '63-'64 το θέμα της γλώσσας στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης αποτελεί μείζον σημείο σύγκρουσης με την αντιπολίτευση της ΕΡΕ. Η δημοτική έχει συνδιαστεί με λαϊκά στρώματα και η καθαρεύουσα είναι το προνομιακό πεδίο των εκλεκτών. (Κωστής, 2015)

23 Για περισσότερα σε σχέση με την εφεύρεση, τη διάδοση και την επικράτηση του μοντέρνου λεξιλογίου δες Forty A., (2000), *Words and Buildings, A Vocabulary of Modern Architecture*, Thames & Hudson.

24 Ενδεικτικά, Βαλεντής Θ., (1960), *Μορφολογία των κτηρίων γραφείων*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1960, Βαλαμάκης Ν., (1960), *Κτήριον Γραφείων*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1960.

25 Ενδεικτικά, Δοξιάδης Δ., (1964), *Εργοστάσιο Φαρμακευτικών Προϊόντων στο Καλαμάκι*, Αρχιτεκτονική/Τε-

χώρους της κατοικίας, πέρα από τα άρθρα της εσωτερικής διακόσμησης όπου ακολουθείται σε εύρος λεξιλόγιο σε *στυλ Grec XV*, όπως θα πει αργότερα χαριτολογώντας η Τζάκου(1978), γίνεται λόγος για *ευχάριστους χώρους, χαρακτήρα, άνεση, πολυτέλεια, εποπτεία από την οικοκυρά κλπ.*⁽²⁶⁾ Οι όροι χρησιμοποιούνται επίσης σε πληθυντικό, αφού η αφαιρετική ιδιότητα του μοντέρνου δεν έχει ακόμα μεστώσει.

Ταυτόχρονα διερευνάται το πεδίο των επιρροών από διεθνή παραδείγματα κυρίως από Αμερική, Γαλλία, Γερμανία και παρουσιάζονται - έστω αποσπασματικά- άρθρα συνεργατών από το εξωτερικό, τοποθετώντας την εγχώρια παραγωγή σε ένα επίπεδο διαλόγου με την παγκόσμια σκηνή. Συχνή είναι και η παράθεση άρθρων από τον Α.Κιτσίκη ή από τον Κ.Κιτσίκη, εν είδει ανταποκρίσεων και εντυπώσεων από ταξίδια.⁽²⁷⁾ Η **μετάφραση** των άρθρων της Αρχιτεκτονικής σε κάποιες περιπτώσεις σε τρεις ξένες γλώσσες (Αγγλικά, Γαλλικά και Γερμανικά), αποκαλύπτει τις προθέσεις των συντελεστών για την διάδοση και κυκλοφορία του στο εξωτερικό.

2.3 Τα Αρχιτεκτονικά Θέματα και τα Θέματα Χώρου και Τεχνών

Τα **Αρχιτεκτονικά Θέματα** και τα **Θέματα Χώρου και Τεχνών** αποτελούν μια συστηματική προσπάθεια παρουσίασης της ελληνικής αρχιτεκτονικής, με τη συγκρότηση των περιεχομένων, την επιλογή θεματικών στις ετήσιες εκδόσεις, το διαχωρισμό των *Θεμάτων Χώρου και Τεχνών* σε διακριτή συμπληρωματική έκδοση, τη μετάφραση των κειμένων και τη συλλογή των σχεδίων και των φωτογραφιών από τους αρχιτέκτονες να αποτελούν σημεία συνεχούς αναπροσαρμογής και εξέλιξης.

Οι εκδόσεις αυτές αντιμετωπίζονται εδώ ως πρακτική αυτονόμησης του αρχιτεκτονικού αντικειμένου εντός της δημόσιας σφαίρας, αλλά και καθιέρωσης του ρόλου των αρχιτεκτόνων εντός της ελληνικής πραγματικότητας. Η αφήγηση γύρω από την αρχιτεκτονική αλλά και η αναπαράσταση των έργων που παρουσιάζονται ανταποκρίνεται στην επιδίωξη ενός προοδευτικού εκσυγχρονισμού της αρχιτεκτονικής και της τέχνης απέναντι στον τότε ακόμα ισχυρό ακαδημαϊσμό. Δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στο διάλογο και τον αρχιτεκτονικό προβληματισμό και επιχειρούνται κριτικές ανατιμήσεις της αρχιτεκτονικής σκέψης και παραγωγής. Διατηρούν τον χαρακτήρα της πολυσυλλεκτικότητας (Σαρηγιάννης, 2013), συμπεριλαμβάνουν σημειακά εκφράσεις αμφισβήτησης ή σχολιασμού της πολιτικής κατάστασης⁽²⁸⁾ και, εμποτισμένα με το μεταπολιτευτικό πνεύμα, *χωρίς να είναι πολιτικό περιοδικό*, συνηγορούν στην κοινωνική ευθύνη της αρχιτεκτονικής ματιάς. Σημαντικό ρόλο παίζει ο διάλογος τοπικό-διεθνές, πράγμα που αποτυπώνεται και στα έργα των ίδιων των αρχιτεκτόνων που φιλοξενούνται στο περιοδικό. Σταδιακά συγκροτούν και παγιώνουν με τη σειρά τους την προβολή της νεωτερικής πρωτοπορίας του μεταπολεμικού μοντερνισμού και των εκφραστών του.⁽²⁹⁾

Βασικοί **συνεργάτες** που διατελούν σύμβουλοι των εκδόσεων είναι ο Αραβαντινός Αθ., Αργυρόπουλος Θ., Δεργκάλιν Ι., Λιάπης Ι., Μιχαηλίδης Κ., Παπαγιάννης Θ., Φατούρος Δ., Αγγελίδης Σ.,

---

χος Μαΐου-Ιουνίου 1964.

26 Υπάρχει σταδιακή μετάβση όσο καθιερώνεται η *σύγχρονη* μορφολογία. Βλ. κατοικίες Ζενέτου, Βαλσαμάκη κλπ.

27 Ενδεικτικά, *Το οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1960, *Ταξιδεύοντας στην Άπω Ανατολή*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1958.

28 Ενδεικτικά, Κονταράτος Σ., (1976), *Το ξεπούλημα της Πύλου*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1976.

29 Η εκδοτική αυτή δραστηριότητα, από τη δεκαετία του 1960 έως σήμερα, υπήρξε καθοριστική για την προβολή της *σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής* και για την *ανάδειξη της νεωτερικής της ταυτότητας*, όπως αναφέρει ο Μουσιόπουλος Ν.Σ. (Γιακουμακάτος, 2008)

Λάββας Γ., Μπούρας Χ., Κονταράτος Σ., Κουλέρμος Π., Ξυδής Αλ., Χρηστέα-Δουμάνη Μ., Καλογεράς Ν., Κομίλης Π., Ρωμανός Αρ., Φιλιππίδης Δ., Γιακουμακάτος, Κωνσταντόπουλος Η., Τουρνικιώτης Π., Δραγώνας Π. κ.ά. Παρουσιάζονται άρθρα του Ζενέτου αναλυτικά, γράφει ο Τζώνης, ο Σαρηγιάννης, η Μαντούβαλου, ο Μιχελής κ.ά και πέρα από το κομμάτι των συμβούλων συχνά φιλοξενούνται άρθρα του Kenneth Frampton. Στα χρόνια της επταετίας βλέπουμε άρθρα από Andre Branzi, Theo Crosby, Lloyd, Superstudio, Anatole Kropp,⁽³⁰⁾ Alexander, Rapoport, όπου θα λέγαμε ότι εισάγουν αντιπροσωπευτικές αμφιταλαντεύσεις και διαστάσεις της παγκόσμιας αρχιτεκτονικής σκέψης σε σχέση με το κοινωνικό, το πολιτικό, τη φαντασία, το παιχνίδι, την αμφισβήτηση των μεγάλων αληθειών, τους δυστοπικούς/ουτοπικούς πειραματισμούς.

Τα **έργα** που παρουσιάζονται είναι όλων των ανερχόμενων αρχιτεκτόνων της εποχής. Ενδεικτικά: Ζενέτος, Βαλσαμάκης, Κωνσταντινίδης, Δώρη, Φατούρος, Δεκαβάλλας, Παττέλης, Μπογάκος, Παπαϊωάννου, Φινές, Τζάκου, Μπόγδανος, Δημήτρης και Σουζάνα Αντωνάκη, Ζιώγας, Βουρέκας, Παπαηλιόπουλος, Καρακώστα, Καλογεράς, Κουλέρμος, Αμουργής, Γκάρτζος, Γουναρόπουλος, Κωστίκας, Μπίτσιος, Αργυρόπουλος, Μουτσόπουλος, Μολφέσης, Παντόπουλος, Καλογεράς, Παπαγιάννης, Μανίκας, Τομπάζης, Σαζάκης, Λιάπης, Χόιπελ, Σερόγλου, Κωστίκας, Φωτιάδης, Σακελλάριος κ.ά.

Ο πρώτος τόμος των **Αρχιτεκτονικών Θεμάτων** εκδίδεται ελάχιστες μέρες πριν από το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου. Η έκδοση αρχικά παρουσιάζει διάφορα θέματα, εστιάζει στην πολεοδομία, τη χωροταξία και την κατοικία, ή και κάποια θέματα ιστορικού ενδιαφέροντος και μνημείων.⁽³¹⁾ Από το 1971 και μετά, παρουσιάζει συγκεκριμένες θεματικές για κάθε ετήσια έκδοση. Ενδεικτικά, ξεκινά με το *Άνθρωπος και τεχνητό περιβάλλον*, το 1973 έχει ως θεματική την *Εκπαίδευση των Αρχιτεκτόνων*, το 1974 *Ελεύθερος χρόνος-αναψυχή-τουρισμός*, το 1977 *Η ρύθμιση του χώρου στην Ελλάδα*, το 1978 *Αστική Πολυκατοικία*. Και τα **Θέματα Χώρου και Τεχνών**, εντάσσουν κείμενα θεωρίας και αναλυτικότερης κριτικής, φτάνοντας σταδιακά σε σημείο να αναπτύσσουν αυτόνομες θεματικές και πέρα από το αυστηρό πλαίσιο της κατοικίας -όσον αφορά την Αρχιτεκτονική- που είχε θεθεί αρχικά ως στόχος.⁽³²⁾ Από την περίοδο του 1980, όπου και οι μεταμοντέρνες αναζητήσεις έχουν μεστώσει και αναπαράγονται⁽³³⁾, το περιοδικό αρχίζει τα αφιερώματα του στις παραγωγές άλλων χωρών. Το 1981 στη μεταπολεμική Ιταλία, το 1984 στη Δανία, Νορβηγία, Σουηδία, Φινλανδία, 1985 στις ΗΠΑ κ.ό.κ. Το 1985 στα **Θέματα Χώρου και Τεχνών**, αναγνωρίζεται έντονα η ανάγκη ανάγνωσης του μεταμοντέρνου, και η θεματική του είναι ακριβώς αυτή. *Μετα(το)μοντέρνο*.

Σε κάθε τεύχος, υπάρχουν διακριτές κατηγορίες οι οποίες παρά τις αλλαγές τους συνοψίζονται κατά βάση στις εξής: *Χρονικό*, με βιβλιοκρισίες, ανταπόκριση από άλλα περιοδικά, νέα από εκθέσεις, Ανάπτυξη των άρθρων της συγκεκριμένης *θεματικής*, *Έλληνες Αρχιτέκτονες*, όπου παρουσιάζονται συγκεντρωμένα τα έργα προς δημοσίευση. Μέχρι το '74 παρουσιάζονται ξεχωριστά *σπουδαστικές εργασίες*, και μέχρι το '80 συχνά παρουσιαζόταν στήλη με *αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς*.

Η κοινωνική διάσταση του ρόλου του αρχιτέκτονα εδώ είναι πολύ πιο έντονη, και η **αναπαράσταση της εργασίας, περνά στη μελέτη του αστικού ιστού** με έντονη παρουσία πολεοδόμων ή άρθρων

---

30 Ενδεικτικά, Kropp A., (1974), *Η Αρχιτεκτονική της Αριστεράς*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1974, Superstudio, (1973), *12 ιδανικές πόλεις. Προμνηύματα για τη δεύτερη παρουσία της πολεοδομίας*, Αρχιτεκτονικά Θέματα, Τεύχος/1973, Leach G., (1974), *Τι έχει απομείνει για να παίξουμε;*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1974.

31 Ενδεικτικά, Μπούρας Χ., (1969), *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση (1453-1821)*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1969.

32 *Μεταπολεμική αρχιτεκτονική μια κριτική ανασκόπηση*, *Θέματα Χώρου και Τεχνών/ Τεύχος 1987*.

33 Ενδεικτικά, Huxtable A.L., (1982), *Πέθανε η μοντέρνα αρχιτεκτονική;*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1982.

κοινωνικής και επιστημονικής συγκρότησης που άπτονται θεμάτων χώρου.⁽³⁴⁾ Είναι ακριβώς η περίοδος όπου υπάρχει ακόμα ένα περιθώριο συμβολής στο αστικό πεδίο, και οι αρχιτέκτονες καλούνται να επαναπροσδιορίσουν τον κοινωνικό τους ρόλο. Αυτό αναπροσδιορίζει τον ίδιο τον τρόπο που εκφράζονται για το έργο τους. Η *πόλη ως μηχανή*, η *πόλη ως οργανισμός*,⁽³⁵⁾ οι αυξανόμενες ανάγκες στέγασης και ο ιδιαίτερος τρόπος κάλυψής που εμφανίζεται ανά τόπους, προσδιορισμένος από πολιτικά και οικονομικά πλαίσια,⁽³⁶⁾ η *αρχιτεκτονική ως υποδομή, ως δικτύωμα*, η διάσταση της *ευελιξίας*, της αρθρωτής και συναρμολογούμενης κατασκευής,⁽³⁷⁾ το αίτημα για τυποποίηση και εκβιομηχάνιση της,⁽³⁸⁾ είναι όλα παρόντα. Η ίδια η **γλώσσα** της αρχιτεκτονικής έχει αναβαθμιστεί, τόσο με τον αποκλεισμό στοιχείων καθαρεύουσας αλλά και με την υιοθέτηση και επικράτηση σταδιακά του μοντέρνου λεξιλογίου. Το λεξιλόγιο ανασυντάσσεται, γίνεται πιο αφαιρετικό, χωρίς τις φιοριτούρες που πηγαινούν παρέα με τα *τραπεζάκια του Λουδοβίκου του 15^{ου}* και τους πολυελαίους της *κας Ανδρεάδη*. Εναντιωνόμενο στην πρηγούμενη έκφραση, το λεξιλόγιο της αφαίρεσης, του κανάβου, της ελάχιστης κατοίκησης, της παραγωγής, αποζητά να αναδιαμορφώσει τα ήθη της ίδιας της κατοίκησης- δεσμευμένο φυσικά με πελάτες που τους επιτρέπονται αυτές οι εξιδανικεύσεις και η αποστασιοποίηση με διάθεση απόσπασης κύρους, στα κτίρια της «επίσημης» αρχιτεκτονικής.

Ο χώρος και η έννοια της **κατοικίας** μελετάται και παρουσιάζεται πολύ συχνά και θα λέγαμε σε όλο της το φάσμα.⁽³⁹⁾ Από τους αυθαίρετους οικισμούς ως πεδία ανάγνωσης μιας *vernacular* αρχιτεκτονικής,⁽⁴⁰⁾ από τη σύνδεση με τον τόπο και την έκφραση αυτής της σχέσης,⁽⁴¹⁾ μέχρι συστήματα οργάνωσης της κατοίκησης σε ευρωπαϊκές χώρες,⁽⁴²⁾ μεταβλητά-πειραματικά συστήματα

---

34 Ενδεικτικά, Μιχελής Π., (1968), *Η νεοελληνική αρχιτεκτονική και η τροπή των καιρών*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968, Πορφύριος Δ., (1979), *Η μοντέρνα αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Θέματα Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1979.

35 *Η πόλη είναι ζωντανός οργανισμός. Αποτελείται από το κύτταρο-μονάδα, το οποίο έχει ανάγκη να συναρθρώνεται σε έναν «ιεραρχικά δομημένο» σκελετό ο οποίος με τη σειρά του υπάρχει μέσα σε ένα σύστημα- δίκτυο. Το σύνολο είναι ο οργανισμός- χωροκατασκευή*, στο Τομπάζης Α., (1968), *Η Χωροκατασκευή*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968.

36 [...] *στην εκβιομηχάνιση της οικοδομικής παραγωγής που γεννήθηκε μέσα σε ένα κενό γενικών σκοπών, και οι κατοικίες δεν αποτελούσαν πλέον οικιστικές μονάδες μέσα σε οικολογικό περιβάλλον, τόπους μέσα σε τόπο, αλλά κατασκευασμένους χώρους μέσα σε «αφηρημένο», μαθηματικό, χώρο*, στο Τζώνης Α., (1967) *Επτά πλάνες της σύγχρονης αρχιτεκτονικής*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967.

37 Ενδεικτικά, Ζενέτος Τ., (1969), *Ηλεκτρονική πολεοδομία*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1969.

38 Ενδεικτικά, Κονταράτος Σ., (1970), *Ο αρχιτέκτων και η βιομηχανοποίηση της κατασκευής*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1970.

39 Ενδεικτικά, [...] *ο τόπος εργασίας πρέπει να βρίσκεται σε μια απόσταση από την περιοχή κατοικίας ώστε η τελευταία να μπορεί να δίνει την εντύπωση μιας αλλαγής και μιας εκτόνωσης. Δεν πρέπει να είναι ούτε σαφώς ενσωματωμένη στη βιομηχανική ζώνη και στις δεσμεύσεις της, ούτε απόλυτα διαχωρισμένη από την πόλη και τα κέντρα έλξης της». Στο Lauwe P.C. de, (1971), *Η απελευθέρωση του ανθρώπου διαμέσου της κατοικίας*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1971. Επίσης, Κονταράτος Σ.Ι., (1971), *Η κατοικία*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1971, Bachelor G., (1971), *Το σπίτι και η ποιητική του χώρου*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1971.*

40 Ενδεικτικά, Φιλυπίδης Δ., (1972), *Αναζητώντας την ανώνυμη αρχιτεκτονική*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972.

41 Ενδεικτικά, Κωνσταντινίδης Α., (1972), *Δοχεία ζωής ή το πρόβλημα για μια αληθινή ελληνική αρχιτεκτονική*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972, Λάββας Γ.Π., (1972), *Ανώνυμη και μοντέρνα αρχιτεκτονική*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972.

42 Ενδεικτικά, Frampton K., (1974), *Η εξέλιξη των ιδεών για την κατοικία:1870-1970*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1974.

συσχετισμένα με μαθηματικές διαστάσεις,⁽⁴³⁾ ανάγνωση της αστικοποιημένης συνθήκης και των προβλημάτων συνδεσιμότητας (λόγω συγκοινωνιακού προβλήματος) κατοικίας-εργασίας,⁽⁴⁴⁾ το πρόβλημα της δεύτερης κατοικίας και τα λυόμενα,⁽⁴⁵⁾ ουτοπικές προσεγγίσεις,⁽⁴⁶⁾ σχέση με τεχνολογία, ρεαλιστικοί αναστοχασμοί⁽⁴⁷⁾ κ.ό.κ.

Η πρώτη παρολαυτά συστηματοποιημένη ανάγνωση της **πολυκατοικίας**, που όπως είπαμε συγκρότησε παραγωγικά τον εργασιακό καταμερισμό των κατοίκων, πραγματοποιείται ανασκοπικά πρώτη φορά στο τεύχος του **1978**.⁽⁴⁸⁾ Η προτυποποιημένη εκδοχή του Domingo⁽⁴⁹⁾ επιτρέπει την ανειδίκευτη εργασία. Η ανειδίκευτη πορεία που πήρε η βιομηχανία της κατασκευής, με ανθρώπους που κατεύθαναν από τα χωριά τους, με μικρή ή λίγη μόρφωση, *γρήγορα, στα μάτια των αρχιτεκτόνων, «έκλειψε» τη δουλειά από τους «πραγματικούς» επαγγελματίες (Theochaorouλου, 2018)*. Η εμπλοκή των εργολάβων και της αμείλικτης οικονομικής προτεραιότητας, στιλιτεύτηκε τόσο από αρχιτέκτονες, όσο και από επί μέρους σχολιαστές, σκιτσογράφους κ.ά.⁽⁵⁰⁾ Η διαδικασία της προαστικοποίησης, επαναφέρει το ζήτημα της πολυκατοικίας εντός του αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος και βλέπουμε να πυκνώνουν οι σχετικές παρουσιάσεις στα Θέματα Χώρου και Τεχνών μετά το '74.⁽⁵¹⁾

Η **εργασία** τώρα, σαν παραγωγός χώρου και η κριτική ανάγνωση των δυναμικών και των προβλημάτων της, παρουσιάζεται σε μια συστηματική ανασκόπηση πρώτη φορά το **1983** στο **Χώροι Γραφείων**. Μάλιστα σε ένα αφιέρωμα το οποίο, πλην της εισαγωγής που αναλαμβάνεται από τους Χαραλαμπίδη-Διβάνη, Meurice, που θα μιλήσουν για τους *γραφειακούς χώρους του αύριο*, με αναφορές σε πα-

---

43 Ενδεικτικά, Κονταρράτος Σ., (1972), *Η γενική θεωρία των συστημάτων και τα προβλήματα του περιβάλλοντος*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972.

44 Η πόλη θαυμάζεται και αποδεικνύεται ως το τελειότερο σύστημα το οποίο εκφράζει και καλύπτει τις κοινωνικές ανάγκες του ανθρώπου. Η κλίμακά της έχει τεράστια σημασία ώστε ο αστός να μπορεί να αντιληφθεί τη συμβολή της εργασίας του στο παραγόμενο έργο-πόλη. Με τη γιγάντωση του τριτογενούς τομέα το κέντρο καταλαμβάνεται από την παραγωγή και η κατοικία μετακομίζει στην περιφέρεια σε οικισμούς-υπνωτήρια, καταλαμβάνοντας το φυσικό χώρο που περιέβαλλε την πόλη. Το optimum μέγεθός της έχει ξεπεραστεί ώστε να εξυπηρετηθεί η παραγωγική διαδικασία που έχει γιγαντώσει τον τριτογενή τομέα και αναγκάζει τους εργάτες του τριτογενούς τομέα και τους μετανάστες των περιφερειών που έχουν επίσης συγκεντρωθεί στα οικονομικά κέντρα σε συνεχείς μετακινήσεις. (Ζενέτος, 1969)

45 Ενδεικτικά, Ρωμανός Γ., (1970), *Αυθαίρετη δόμηση και το στεγαστικό πρόβλημα*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1970, Πολυχρονιάδη Α., Χατζημιχάλη Κ., (1974), *Τα λυόμενα: «Λύση» στο πρόβλημα της δεύτερης κατοικίας*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1974.

46 Ενδεικτικά, Superstudio, (1973), *12 ιδανικές πόλεις. Προμηύματα για τη δεύτερη παρουσία της πολεοδομίας*, Αρχιτεκτονικά Θέματα, Τεύχος/1973.

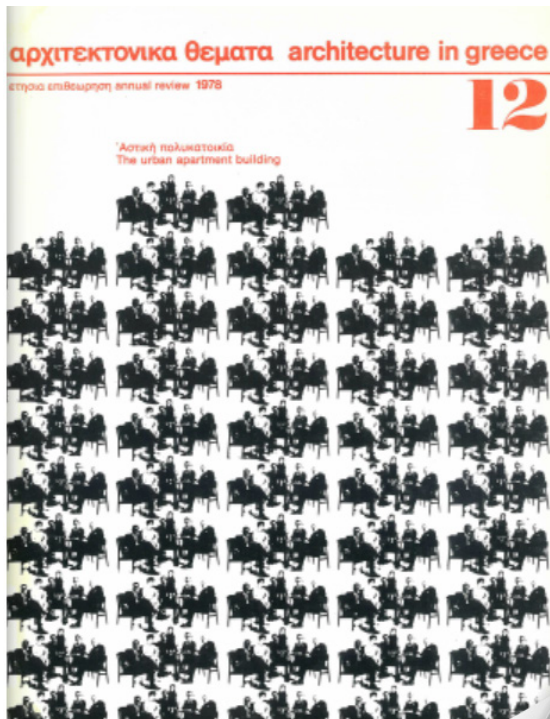
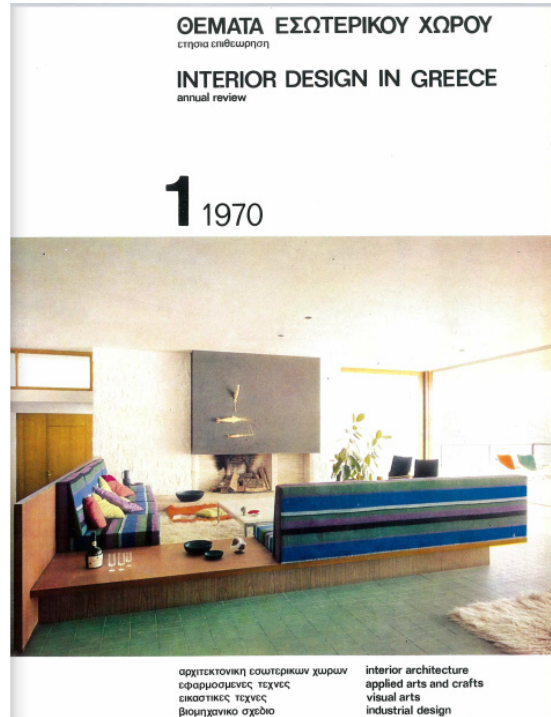
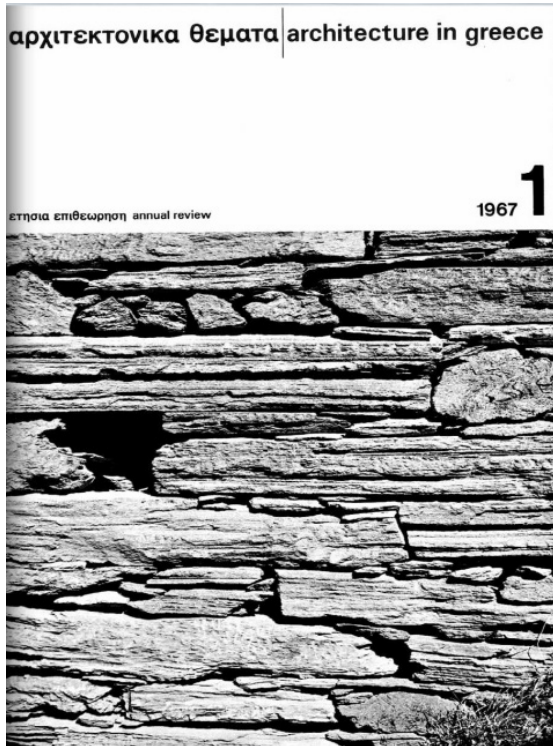
47 Ενδεικτικά, Χριστοφέλλης Α., (1979), *Το μικροαστικό έπος της σύγχρονης αρχιτεκτονικής*, Θέματα Χώρου και Τεχνών/1979.

48 Αναφερόμαστε στα συνολικά αφιερώματα και τη διατύπωση διάθεσης πολυεπίπεδης και εις βάθος ανάλυσης. Κατά τα άλλα, όλα οι τύποι χώρων για τους οποίους μιλάμε βρίσκονται σε κάθε τεύχος, ανάλογα με τα επιλεγμένα πρότζεκτ.

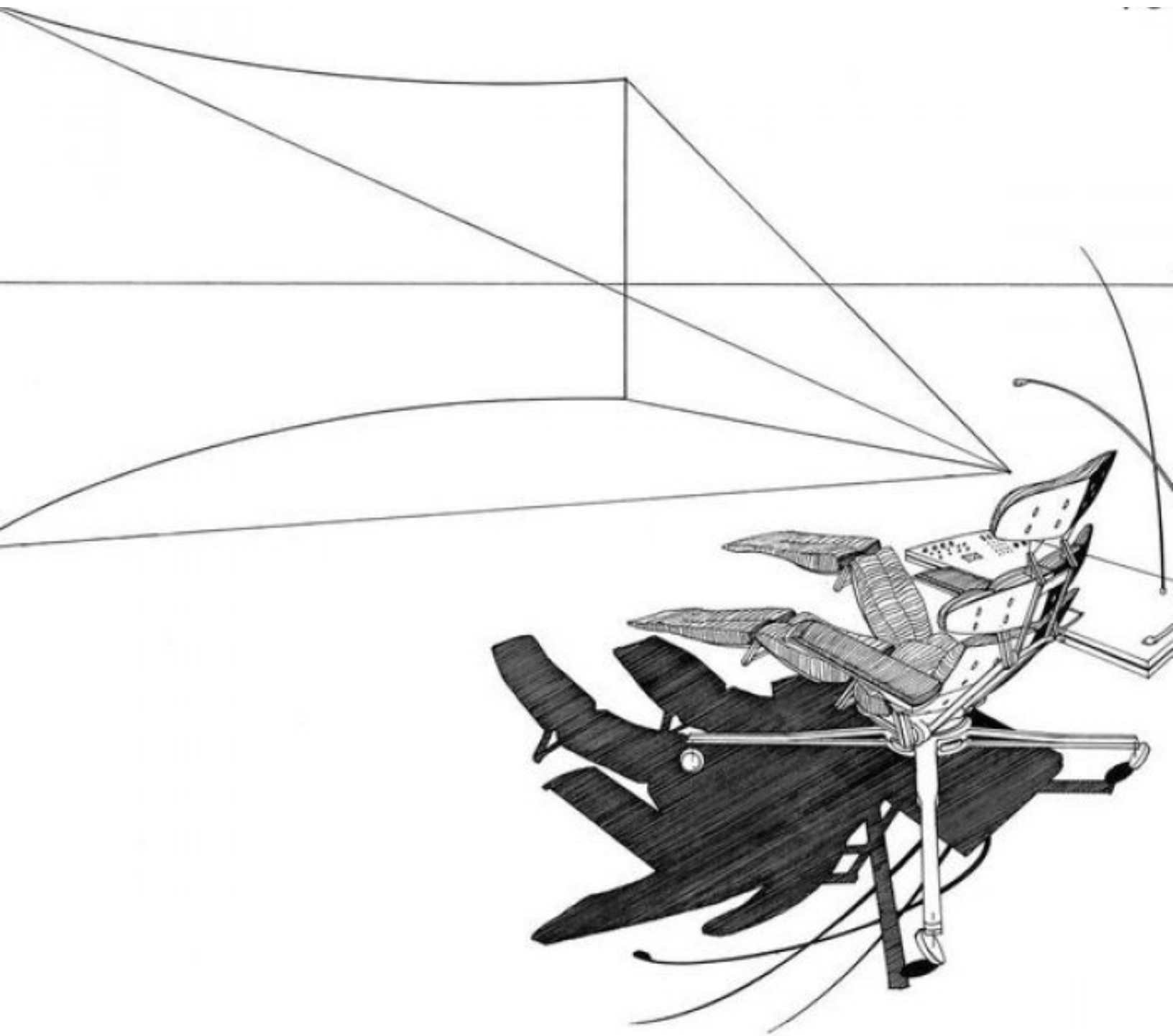
49 Αν και όπως αναφέρει η Theochaorouλου (2018), ο τύπος αυτός χρησιμοποιείται ήδη από το 1906 στην Ελλάδα, και από το 1925 το τσιμέντο έχει υιοθετηθεί ως ένα από τα βασικά υλικά για την πολυκατοικία από τους αρχιτέκτονες. Δες και Σταματιάδης Θ., (1957), *Η ιστορία της πολυκατοικίας στις Αθήνας*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1957, σελ.50.

50 *Τα μεγαθήρια του Κώστα Μητρόπουλου*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 1963, *Επί της υγιεινής των Πολυκατοικιών*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1958 κ.ά

51 Ενδεικτικά, Κυριακίδης Κ., (1974), *Πολυκατοικία στη Φιλοθέη*, Θέματα Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1974, Ρίζος Ι., (1976), *Πολυκατοικία στο Χαλάνδρι και το Ψυχικό*, Θέματα Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1976, Μανέτας Ε., Γ., (1977), *Πολυκατοικία στο Ψυχικό*, Θέματα Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1977.

Εικ.9,10,11,12/ Από το περιοδικό Αρχιτεκτονικά Θέματα και Θέματα Χώρου και Τεχνών. Στην τελευταία ο Δουμάνης σε συζήτηση με το Γιακουμακάτο στο Τεύχος των 20 χρόνων του '86.

Εικ.13/ Ζενέτος Τ., (1969), Έπιπλα για να ζεις και να εργάζεσαι.

γκόσμια φαινόμενα επαναπροσδιορισμού του χώρου της εργασίας, αντλεί τα υπόλοιπα άρθρα από δημοσιεύσεις του εξωτερικού. Η δε βιομηχανική παραγωγή μελετάται ως ξεχωριστή θεματική μόλις το 1991 και ο τίτλος του αφιερώματος είναι **Βιομηχανικά κτήρια. Ιστορία, επανάχρηση, σχεδιασμός**. Γίνεται δηλαδή αντικείμενο μελέτης και επανεξέτασης, στο σημείο που η κυρίαρχη, εργασιακή, παραγωγική του διάσταση υποχωρεί και πρέπει να εφευρεθεί η επανανοηματοδότησή του.

Αυτό δε σημαίνει ότι λείπουν μεμονωμένα παραδείγματα, τα οποία όμως ενέχουν τη διάσταση του ολικού σχεδιασμού για να μπορέσουν να επεξεργαστούν το ζήτημα της σύνδεσης εργασίας-κατοικίας. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο *Οικισμός στο Δίστομο* του Εργαστηρίου 66.⁽⁵²⁾ Ένα αξιόλογο σημείο ανοιχτού ενδεχόμενου στη σχέση των εργαζομένων μέσω των κατοικιών τους αποτελεί το *χαγιάτι*, ο ενδιάμεσος, ημιυπαίθριος χώρος, με ασαφή χρήση που προτείνεται ως αυτός που θα καταφέρει να έχει τα ενδιάμεσα στάδια λειτουργίας, θα αποτελέσει πεδίο ανάπτυξης σχέσεων.⁽⁵³⁾

Στην *Ηλεκτρονική Πολεοδομία* του Ζενέτου,⁽⁵⁴⁾ έχουμε δει μια ολοκληρωμένη προσέγγιση που θέτει την εργασία, για την ακρίβεια την **τηλεεργασία**, εντός της κατοικίας, σε ένα απόλυτα δικτυωμένο περιβάλλον, όπου στην ουσία και τα δύο αυτά εξαϊλώνονται και το ίδιο το υποκείμενο αποτελεί το μέσο της παραγωγής του χώρου, της εργασίας, της ζωής. Η πόλη θαυμάζεται και αποδεικνύεται ως το τελειότερο σύστημα το οποίο εκφράζει και καλύπτει τις κοινωνικές ανάγκες του ανθρώπου. *Η κλίμακά της έχει τεράστια σημασία ώστε ο αστός να μπορεί να αντιληφθεί τη συμβολή της εργασίας του στο παραγόμενο έργο-πόλη*. Ο Ζενέτος θεωρεί ότι οφείλει να είναι ένα περιβάλλον θαλπωρής, καταφύγιο του ανθρώπου, ορμητήριο και κέντρο δημιουργικής δραστηριότητας, κοινωνικών επαφών και πνευματικών εκδηλώσεων, μέσα στο οποίο ο άνθρωπος θα έχει τη δυνατότητα για πραγματικά άμεσες επαφές. Το κατοικείν και το εργάζεσθαι, εξελίσσεται αέναα, είναι καθαρά πνευματικό, μιας και όλες οι υλικές ανάγκες του ανθρώπου ικανοποιούνται μέσω των υποδομών. Σωληνώσεις και δίκτυα μεταφέρουν τα μόρια του νερού και της τροφής, μηδενίζουν τα απόβλητα, κυκλοφορούν την απαραίτητη ενέργεια. Τα έπιπλα και τα αντικείμενα είναι το ίδιο το έδαφος το οποίο μεταβάλλεται, αναδιπλώνεται και επανέρχεται, ή άλλοι αρθρωτοί μηχανισμοί-καρέκλες που αγκαλιάζουν τις ποιότητες του σώματος και προσαρμόζονται σε αυτό.⁽⁵⁵⁾ Μέσα σε διαφάνειες και ημιδιαφανείς χώρους, τις μεμβράνες κατοικίας, η απομόνωση συντελείται με πράγματα που ο άνθρωπος φοράει, ακουστικά, γυαλιά, αλλά πλέον έχει αλλάξει η ίδια η αντίληψή του πως υπάρχουμε με τους άλλους. Η μεμβράνη κατοικίας είναι δυνατόν να γίνει θολή όταν το υποκείμενο το επιλέξει, πράγμα που

---

52 Εργαστήριο 66, (1972), *Οικισμός στο Δίστομο*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972. Για παραπάνω δεξ, Πετρίδου Β., Πάγκαλος Π., Κυρκίτσου Ν., (2012), *Εργάζομαι άρα κατοικώ, η περίπτωση του συγκροτήματος κατοικιών των μεταλλείων Μπάρλου στο Δίστομο Βοιωτίας, των Δ. & Σ. Αντωνακάκη*.

53 *Στους βασικούς χώρους της κατοικίας, υποδοχής και ύπνου, προσθέσαμε έναν ενδιάμεσο χώρο, ένα χαγιάτι, που όταν γεφυρώνει τις ζώνες κατοικίας, δημιουργεί στεγασμένα τμήματα στους πεζόδρομους, προσδίδοντας τους ποικιλία και οικειότητα. Ο χώρος αυτός, ιδιαίτερα φωτεινός, έχει πολυπλοκότητα στη χρήση του και πάντα άμεση επαφή με τον υπαίθριο χώρο, ιδιωτικό ή δημόσιο, προεκτείνοντας την κατοικία σε αυτόν. Ο χώρος αυτός, χρησιμεύει και για τη μετάβαση από τη μια στάθμη στην άλλη, όταν αυτή υπάρχει.* (Εργαστήριο 66, 1972).

54 Τη μελέτη για την ηλεκτρονική πολεοδομία ο Ζενέτος την έχει παρουσιάσει ήδη στο Ζάππειο το 1962 στην έκθεση του Οργανισμού Σύγχρονης Κατοικίας και στο Ε' Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο του 1966 ανακοινώθηκε εφαρμογή της για την Αθήνα και δημοσιεύθηκε σε διεθνή και εγχώριο τύπο της εποχής. Αφορά σε μια δεκαετή έρευνα του αρχιτέκτονα όπου παρουσιάζεται με ολοκληρωμένο τρόπο η αντίληψή του για τη πολεοδομία και το μέλλον της. Βασικός της στόχος είναι η διάσωση της πόλεως από την εξυπηρέτηση της παραγωγικής διαδικασίας αντί των κοινωνικών λειτουργιών. Αναλυτικά δεξ: Ζενέτος Τ., (1969), *Ηλεκτρονική πολεοδομία*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1969, Ζενέτος Τ., (1974), *Ηλεκτρονική πολεοδομία*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1974.

55 Αναλυτικά δεξ: Ζενέτος Τ., (1969), *Έπιπλα για να ζεις και να εργάζεσαι το έτος 2000*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1969.

επιτυγχάνεται με την έκχυση ενός αερίου, αλλά κρατάει μια μόνη συμβατική ικανότητα. Τη δυνατότητα του παραθύρου η οποία συντελείται πάνω σε έναν κানাβο προβεβλημένο στη μεμβράνη.

Επίσης ψήγματα σε σχέση με το χώρο και την εργασία έχουμε δει στο τεύχος του 1971, *Άνθρωπος και τεχνητό περιβάλλον*, σε άρθρο για την **Ψυχολογία και το χώρο** (Wells, 1971), όπου αναφέρονται για πρώτη φορά οι θεωρίες του **Mayo**, που κερδίζουν έδαφος εκείνη την περίοδο, και έχουν να κάνουν με την καλύτερη απόδοση των εργαζομένων. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι οι αρχικές μελέτες αποδοτικότητας στα εργοστάσια του Α΄ ΠΠ που συσχέτιζαν τις διατάξεις του χώρου με την ψυχολογία και την απόδοση των εργαζόμενων είχαν ξεκινήσει από τα στοιχεία καλής θέρμανσης, αερισμού, φωτισμού, αλλά σύντομα αυτό διανθίστηκε και με άλλα εργαλεία ανάγνωσης. Η Εργασία του Elton Mayo στις εγκαταστάσεις Western Electric Co στις ΗΠΑ, έδειξε ότι η αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζόμενων είχε να κάνει με την εκδήλωση ενδιαφέροντος για τη βελτίωση της άνεσής τους και όχι με τη βελτίωση των συνθηκών εργασίας αυτών καθ'αυτών.⁽⁵⁶⁾

Τέλος, ένα ακόμη πεδίο όπου συναντάμε αναφορές στη διάσταση της εργασίας είναι αυτό της ίδιας της αρχιτεκτονικής. Ο **Frampton** στα άρθρα του αναφέρεται συχνά στη διάσταση της παραγωγής και της σχέσης της αρχιτεκτονικής με αυτήν. Συγκεκριμένα αναφέρεται στο τεχνητό διαχωρισμό της εργασίας και του έργου, ορμώμενος από την τριμερή προσέγγιση της Arendt γύρω από το *μόχθο, την εργασία και το έργο* (Arendt, 1958).

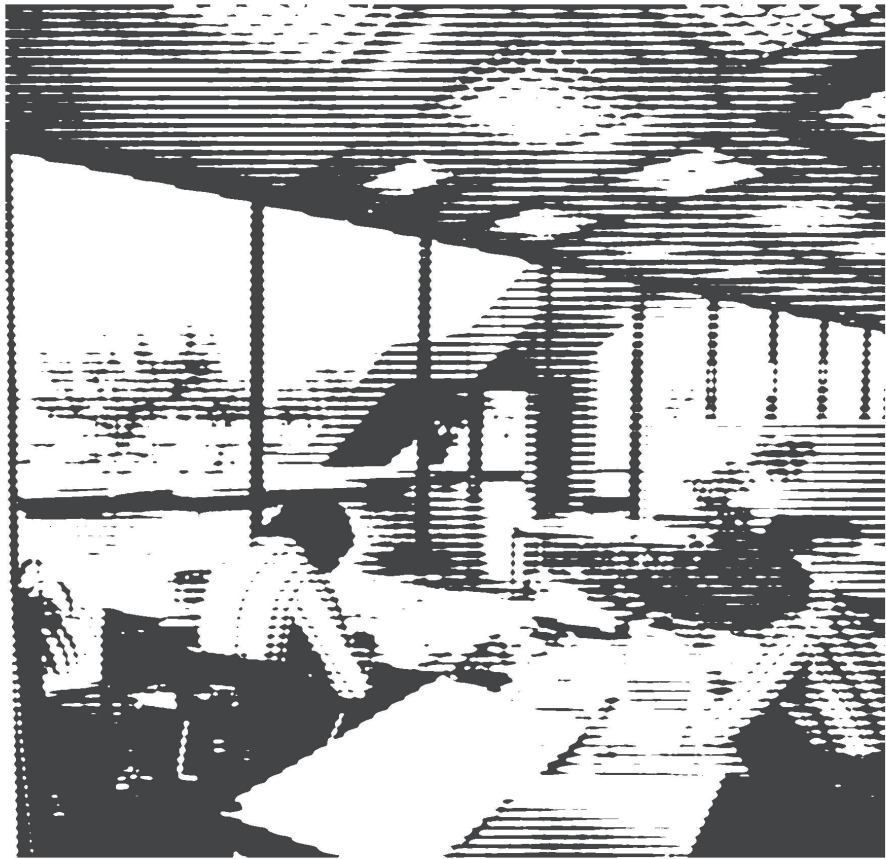
Η ιστορία της αρχιτεκτονικής, σύμφωνα με την παραδοσιακή διδασκαλία στις σχολές της αρχιτεκτονικής, [...] ασχολείται με τα «έργα» της αρχιτεκτονικής και όχι με όλες αυτές τις ανώνυμες κατασκευές που ανέκαθεν προκύπτουν από τις ατελείυτες διαδικασίες της βιολογικής «εργασίας». Η ιστορική αυτή μόρφωση προδιαθέτει αναγκαστικά το σπουδαστή της αρχιτεκτονικής να σχηματίσει την ιδέα ότι κάθε κτίσμα είναι «έργο», αντί να αναγνωρίσει την απλή αλήθεια, ότι τα πιο πολλά κτίσματα σήμερα, όπως και άλλοτε, προέρχονται από την περιοχή της «εργασίας» . (Frampton, 1971)

Με λίγα λόγια, παραφράζοντας τον τίτλο του άρθρου του Πεπονή (1991) παρατηρούμε ότι σε όλη αυτή την μοντερνιστική τροπή, η διάσταση της εργασίας, οι καταμερισμοί της και η διαμεσολάβηση όλου του φάσματος της κατοίκησης από αυτήν, ενώ στην πραγματικότητα βρίσκεται στην καρδιά κάθε οικιστικής παραγωγής, τοποθετείται νοηματικά στο περιθώριο της αρχιτεκτονικής.

---

⁵⁶ Στο πείραμα αυτό αναφέρεται και ο Alexander C., (1973), *Αλλαγές στη μορφή του περιβάλλοντος*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1973.

3. Το εργοστάσιο και το γραφείο

Αναπαραστάσεις της «κανονικής» εργασίας

[...] Γιατί θα πρέπει να αποδεχθούμε έναν κόσμο όπου οι οκτώ ώρες της ημέρας θα είναι νεκρές; Γιατί δεν δημιουργούμε έναν κόσμο, όπου η εργασία είναι μέρος της ζωής, τόσο ζωντανό όπως η ζωή μας στο σπίτι μας με την οικογένειά μας και με τους φίλους μας. [...] Ένα νέο περιβάλλον θα δημιουργηθεί για το οποίο θα είναι απολύτως υπεύθυνος ο χρήστης. Το άτομο θα αρχίσει να συνειδητοποιεί τις δυνατότητές του και να τις αναπτύσσει. Στόχος: να δώσουμε εξουσία στους ανθρώπους.

Grimshaw N., (1991), Αυτοβιογραφικό σημείωμα

3.1 Πρότυπες οργανώσεις της εργασίας και η εργασία ως αρχιτεκτονικό πρόβλημα

Αν κάποιος τύπος κτιρίου μπορούμε να πούμε ότι γέννησε το μοντερνισμό, αυτό είναι το **εργοστάσιο**. Αποτέλεσμα της ριζικής αλλαγής στις δυνατότητες της παραγωγής, πέρα από την αφθονία στα προϊόντα και τον νεο-ιδρυθέντα πλούτο για τους ιδιοκτήτες τους, τα εργοστάσια παρήγαγαν νέους τρόπους ζωής, σκέψης και σχεδιασμού. Το πέρασμα στη βιομηχανική εποχή επαναπροσδιορίζει παραγωγικά τη ζωή στο σύνολό της και αναδιατάσσει τους καταμερισμούς της εργασίας, διυφαίνοντας νέες πορείες εκμετάλλευσης και δυναμικών ανατροπής. Η διάχυση των νοημάτων του εργοστασίου στην κοινωνική οργάνωση ως μεταφορικό σχήμα, πραγματοποιήθηκε με όρους υλικούς στις ίδιες τις πόλεις και συμμετείχε στη δημιουργία νέων αναπαραστάσεων και αφηγήσεων για τη ζωή των υποκειμένων. Είναι η εποχή όπου η πίστη στην τεχνολογική πρόοδο είναι αδιάσειστη, οι προσεγγίσεις ολιστικές και οι ντετερμινιστικές αφηγήσεις για το μέλλον της πάλης στερεώνονται πάνω σε δομές από μπετόν αρμέ, ζώνες χρήσεων και κτίρια αφαιρετικούς και επεκτατούς σε μια νευτώνεια τοπολογία. Το σύστημα της μαζικής παραγωγής (φορντισμός), βασισμένο στην τεϊλορική επιστημονική οργάνωση της εργασίας, την κατάτμηση και τη ζωνοποίηση του παραγωγικού χρόνου και χώρου των εργαζομένων συνδέθηκε με συγκεκριμένους χωρικούς τύπους και τρόπους οργάνωσης του συνόλου των παραγωγικών σφαιρών.

Είναι επίσης ο χωρικός καταλύτης για το διαχωρισμό της κατοικίας από την παραγωγική της αναπαραστάση.⁽¹⁾ Είναι το παράδειγμα μιας νέας τάξης εργασίας, που ελευθερώνεται από αυτό που

---

¹ Στο έργο του Engels *Για το ζήτημα της κατοικίας* (2012) εμφανίζεται επισταμένα στην εισαγωγή η ανάγκη διαχωρισμού της κατοικίας από την εργασία και μάλιστα ως κάτι αναπόφευκτα προοδευτικό. Η ημι-βιοτεχνική, ημι-αγροτική παραγωγή και η διατήρηση της κατοικίας έξω από την πόλη με τη δυνατότητα ιδιοκτησίας ενός μικρού κομματιού γης από τους κατοίκους-ιδιοκτήτες, εναντιώνεται στο βηματισμό της προόδου που φέρει η βιομηχανική επανάσταση. Το εργοστάσιο, αργός και ουσιαστική απάντηση στα ζητήματα εξέλιξης της παραγωγής, αύξησης του ρυθμού και της γκάμας των προϊόντων είναι απαραίτητη συνθήκη στην οποία δεν πρέπει να αντισταθούμε. Η αλλοτρίωση των εργατών και η εκμετάλλευσή τους άλλωστε, μαζί με τη μαζική τους συγκε-

ο Daniel Defert θα συνοψίσει στον όρο *οικονομία του domus*, γεγονός που αρχικά προσλαμβάνεται ως κάτι θετικό, αποτυπώνοντας την επαναληψιμότητα, την τυποποίηση, την εξειδίκευση ως απαραίτητες συνιστώσες εναρμόνισης της εργασίας στην «αρμονία» της παραγωγικότητας.⁽²⁾

Συγχρόνως ενισχύθηκε η αντίληψη ότι η τεχνολογία θα μας απελευθερώσει και η τεχνολογική εξέλιξη θα έχει μακροπρόθεσμα ως αποτέλεσμα την αναβάθμιση της ανθρώπινης εργασίας (Blauner, 1964). Η άποψη αυτή στηρίχτηκε στο ότι η επί μέρους αυτοματοποίηση της παραγωγής έχει ως αποτέλεσμα τη μετατόπιση των απαιτήσεων της εργασίας από τις χειρωνακτικές, σε εργασίες επίβλεψης και επιτήρησης των μηχανημάτων, κάτι που δυνητικά αυξάνει τις δυνατότητες ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας από τους εργαζόμενους και οδηγεί σε πιο οριζόντια συστήματα οργάνωσης. Έχει επίσης ως αποτέλεσμα την παρουσία μιας νέας *εργατικής τάξης*, που έχει τις ικανότητες να αμφισβητήσει την παραγωγή, τώρα που αυξάνει τα εποπτικά της εργαλεία (Στρατηγάκη, 1995: 19-20). Η Arendt (1958) παρολαυτά στην εισαγωγή της προειδοποιεί:

η επιθυμία απαλλαγής από το «μόχθο και τον κόπο» δεν είναι καινούρια. Άνηκε κάποτε στα πιο ακλόνητα προνόμια των ολίγων. [...] Ωστόσο μόνο φαινομενικά συμβαίνει κάτι τέτοιο. Η σύγχρονη εποχή συνοδεύτηκε από μια θεωρητική εξύμνηση της εργασίας και κατέληξε να μετασηματίσει πράγματι το σύνολο της κοινωνίας σε μια εργαζόμενη κοινωνία. Κατά συνέπεια η εκπλήρωση της παραπάνω επιθυμίας [...] αυτοαναιρείται.

Η εργασία είναι επίσης χώρος όπου διαμορφώνεται, νομιμοποιείται, αναπαράγεται και μετασηματίζεται ο κοινωνικός προσδιορισμός των φύλων (Κραβαρίτου 1989). Η συζήτηση γενικά που έχει διεξαχθεί για την εργασία, κυρίως από οικονομολόγους και μερικούς κοινωνικούς ερευνητές αναφέρεται ως επί το πλείστον στην ‘αμειβόμενη’ εργασία που γίνεται αντιληπτή ως ‘απασχόληση’, ορίζεται ως ‘παραγωγική’ και πραγματοποιείται από άνδρες σε διακεκριμένους τόπους δουλειάς (Βαΐου, Χατζημιχάλης, 1997). Η μορφή αυτή της εργασίας έχει αναχθεί σε πρότυπο με το οποίο, συγκρινόμενες όλες οι άλλες μορφές εργασίας, αποτελούν παρέκκλιση. Για παράδειγμα, η οικογενειακή εργασία, η αυτοαπασχόληση, η εποχιακή εργασία, η ασυνεχής, και γενικότερα, όποια εργασία έχει το χαρακτήρα της ‘άτυπης’, αποτελεί περιθωριακό αντικείμενο διερεύνησης. Η μη αμειβόμενη εργασία θεωρείται βοηθητική και μη παραγωγική, συνδέεται με τις γυναίκες και έχει αποτελέσει μέρος της συζήτησης για την εργασία στα πλαίσια των φεμινιστικών προσεγγίσεων που μελετούν την εργασία των γυναικών.

Μέχρι το 1991, από όπου και τροφοδοτούμε την έρευνά μας, στα **Αρχιτεκτονικά Θέματα**, υπάρχουν μόνο δύο τεύχη τα οποία είναι αυστηρά αφιερωμένα στο ζήτημα της εργασίας -με τη διάσταση της *κανονικότητας* που της αποδίδεται. Το 1991, με αφιέρωμα **Βιομηχανικά κτήρια, ιστορία, επανάχρηση, σχεδιασμός, έξι πορείες αρχιτεκτονικού σχεδιασμού** εξετάζει τη διάσταση της βιομηχανικής κληρονομιάς στον ελληνικό χώρο, την περίοδο όπου ξεκάθαρα πλέον η εργασία έχει εξοβελιστεί από

ντρωμένη παρουσία σε αυτόν το νέο χώρο εργασίας θα οδηγήσει στην οργάνωσή τους, στη συνειδητοποίησή τους και στην ανάληψη των μέσων παραγωγής από τους ίδιους στη νεωτερική κοινωνία.

2 Η θετική πλευρά της ρουτίνας απεικονίστηκε στην *Εγκυκλοπαίδεια* του Diderot, που δημοσιεύτηκε από το 1751 έως το 1772. Η αρνητική πλευρά του κανονικοποιημένου χρόνου εργασίας απεικονίστηκε πιο δραματικά από τον Adam Smith στο *The Wealth of Nations*, που δημοσιεύθηκε το 1776. Ο Diderot πίστευε ότι η ρουτίνα στην εργασία θα μπορούσε να είναι όπως οποιαδήποτε άλλη μορφή μάθησης, ένας απαραίτητος δάσκαλος και αυτό φαίνεται μέσα από την κομψότητα που επιστρατεύεται στο συνδυασμό κειμένου και εικόνων σφυριών, πρεσσών χαρτιού αλλά και των ίδιων των χώρων εργασίας για παράδειγμα του εργοστασίου χαρτιού του L'Anglee, που θέλουν να αποδώσουν την εγγενή αξιοπρέπεια της εργασίας. (Sennett R., 2000).

αυτά και σαν άδεια κελύφη, προσφέρονται για καινούριες νοηματοδοτήσεις. Υπάρχει μια εκτενής ανάλυση και ιστορική αναδρομή, αναζήτηση πρότυπων χώρων εργοστασίου τόσο από Έλληνες όσο και από γράφοντες του εξωτερικού αλλά και σκέψεων πάνω στο ρόλο του αρχιτέκτονα και το βαθμό επιρροής του.⁽³⁾ Η άλλη περίπτωση είναι το **1983**, όπου υπάρχει η θεματική **Αρχιτεκτονική Γραφείων**, όπου πέρα από την εισαγωγή η οποία κινείται πάνω στην ανάπτυξη θεωριών σε σχέση με την αναθεώρηση του χώρου της εργασίας με αξιόλογα και πρωτοποριακά για την εποχή αρχιτεκτονικά παραδείγματα από το εξωτερικό, δεν γίνεται κάποια ανασκόπηση της διαχείρισης του ελληνικού ιδιώματος. Σημασία έχει η εμφάνιση της διάστασης της *συμμετοχής* των εργαζόμενων (Micholet, Lourd-Conti, 1983) και η επανανοηματοδότηση της διαδικασίας αλλαγής στο σχεδιασμό (Jansen, 1983).

Η δημιουργία μιας αυτόνομης αρχιτεκτονικής γλώσσας για τα βιομηχανικά κτίρια ήταν αποτέλεσμα μιας αργής διαδικασίας η οποία ήταν συνάρτηση ενός πλέγματος παραγόντων, όπως των οικονομικοκοινωνικών συνθηκών, των πολιτισμικών χαρακτηριστικών, της νομοθεσίας, των μέσων και των μεθόδων κατασκευής και του επιπέδου ανάπτυξης της αρχιτεκτονικής. Το πέρασμα από τις αρχικές μορφές του εργοστασίου που προσαρμόζονταν στις υπόδομες του νερόμυλου, των βυρσοδεψίων, της βιοτεχνίας και της μανιφακτούρας, έγινε φυσικά με τις δυνατότητες που προσέφερε η τεχνολογία του σπλισμένου σκυροδέματος, η αναδυόμενη συστηματοποίηση της παραγωγής προς αύξηση της κερδοφορίας των ιδοκτητών και η «ορθολογιστική μανία» για οικονομία και χρηστικότητα της βιομηχανικής ανάπτυξης που πέρασε στα κτιριακά της παράγωγα.

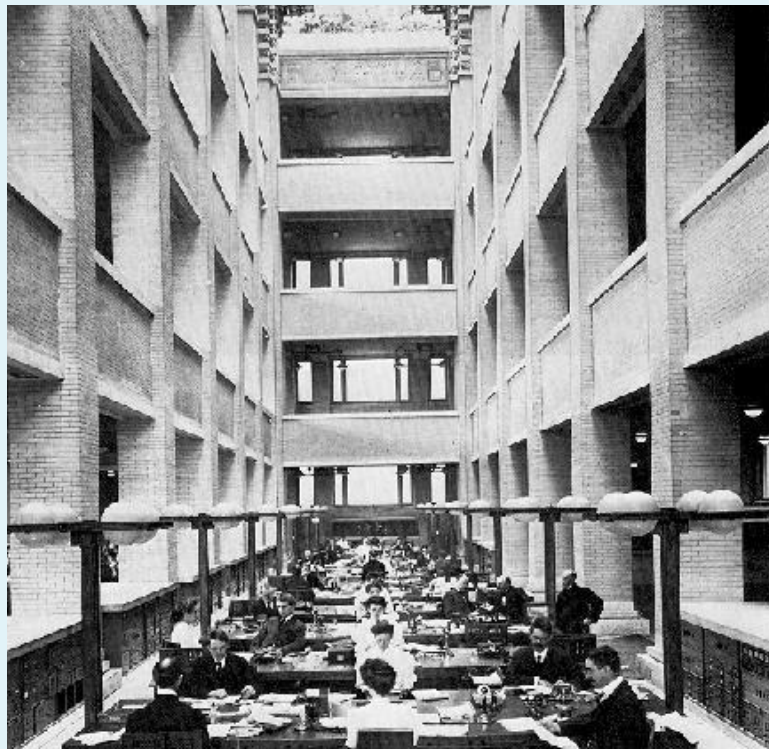
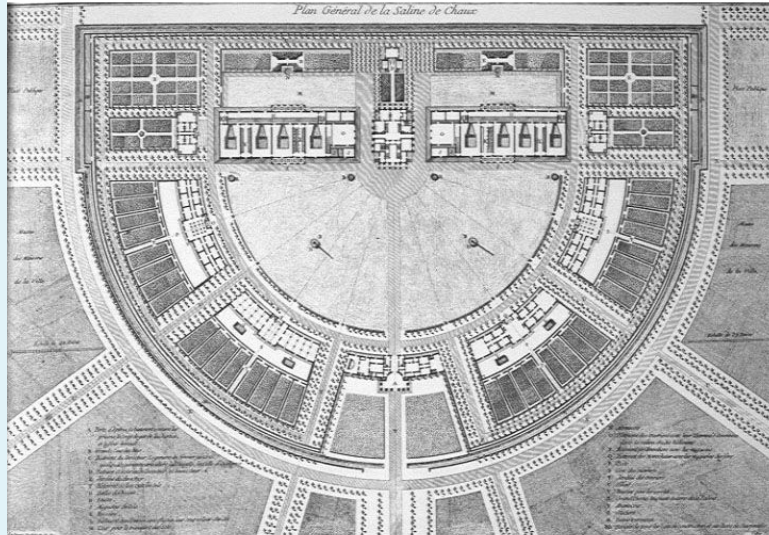
Ως **πρότυποι** χώροι εργοστασίων από τους αρχιτέκτονες του τεύχους θα κατονομαστούν τα αλατορυχεία Saline de Chaux του **Ledoux**, του 1771,⁽⁴⁾ από τις πρώτες αρχιτεκτονικά ολιστικά σχεδιασμένες κοινότητες παραγωγής, το εργοστάσιο της **AEG** του **Behrens**,⁽⁵⁾ όπου ο αρχιτέκτονας πάλι κατέχει μια κεντρική θέση στην ταυτότητα του συνολικού αντικειμένου, αναλαμβάνοντας το σχεδιασμό όχι μόνο του κτιρίου του εργοστασίου και των κατοικιών αλλά και των αντικειμένων. Βαρύτητα όμως δίνεται σε πιο σύγχρονα παραδείγματα του εξωτερικού, με διάθεση επαναπροσδιορισμού

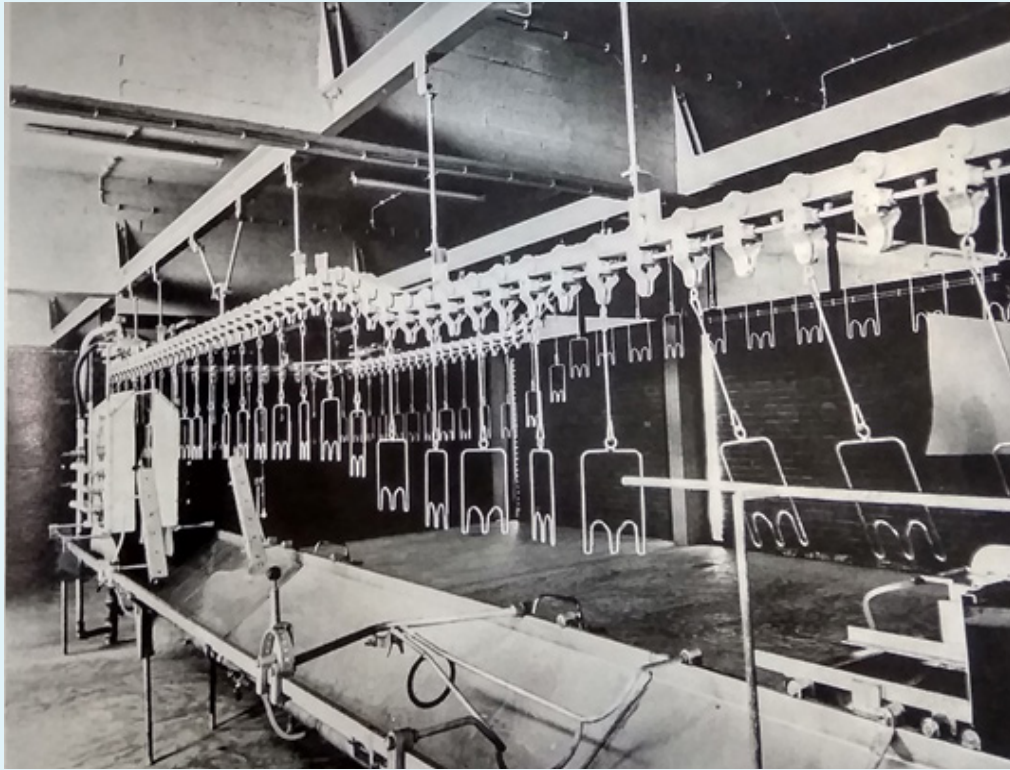
3 Σημαντική σημείωση είναι ότι η έκταση που καταλαμβάνουν οι τεκμηριώσεις των κτιρίων (περιγραφή, σχέδια, λεπτομέρειες) και επομένως και των εργοστασίων στα Αρχιτεκτονικά Θέματα, αν δεν υπάρχει πρόθεση από τον/τη γράφουσα να αναπτύξει σημεία ενδιαφέροντος πάνω στην παραγωγή και τη διαδικασία του έργου, είναι συνήθως σύντομες. Αντιθέτως στα άρθρα της Αρχιτεκτονικής υπάρχει εκτενής ανάλυση και φωτογραφικό υλικό, γεγονός που λόγω ασάφειας/μη συστηματοποίησης προδιαγραφών αναπαράστασης και από μεριάς περιοδικού πιθανόν, αφήνει ένα «δημιουργικό» πεδίο για το τι εν τέλει εκθέτει ο γράφων. Ενδεικτικά, *Το εργοστάσιο ΦΙΞ* του Ζενέτου και το *Εργοστάσιο Φαρμακευτικών Προϊόντων* του Δοξιάδη.

4 Αυτός ο αρχιτεκτονικός τύπος, η δυνατότητα εφαρμογής μιας νέας πρόσληψης και τάξης (order) της εργασίας σε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης αποτελεί μια οργανωμένη, περικλειστη κοινωνία, ένα σύστημα ελεγχόμενο και κλειστό σε εγγύτητα με την πρώτη ύλη, με ρυθμισμένους τρόπους ζωής για τους εργάτες, τους διοικητικούς, το διευθυντή κλπ. Όταν ξεκινά να το σχεδιάζει το 1773, δεν έχει ακόμα επιλεγεί η περιοχή εφαρμογής του. Επίσης στις αρχικές του προθέσεις υπάρχει η δυνατότητα αναπαραγωγής του, όπως καταμαρτυρά στον συνεργάτη του Simon Du Ry, κάτι το οποίο δεν εμποδίζεται από τη μεταστροφή από τον αρχικό τετράγωνο σχεδιασμό στη μεταφορά στο σχήμα του ημικύκλιου, που ενισχύει την αίσθηση του περικλειστού και της εσωστρέφειας (Vidler A., 1983). Η ηθική διάπλαση επιδιώκεται ως μέσο ενδυνάμωσης των συνθηκών της ζωής των εργατών - γεγονός που βελτιώνει την απόδοσή τους- αλλά και ως στοιχείο διάπλασης ενός ήθους γύρω από την εργασία. Οι εργάτες ζουν μαζί, αυτό ενισχύει τους δεσμούς, και βελτιστοποιεί τη συνεργασία τους, υπό την αρχή του διευθυντή που τοποθετείται κεντρικά στον κοινό τους χώρο. (Vidler A., 1983, Πεπονής, 1991)

5 Η AEG εν μέσω περιρρέοντος πνεύματος Werkbund, αναθέτει στον Behrens το σχεδιασμό του εργοστασίου και των προϊόντων της, αλλά και τις κατοικίες των εργατών. Το κύριο μέλημά του Behrens ήταν να φανεί πως η λειτουργία και η τεχνική ανάγκη δεν προδικάζουν αναγκαστικά τη μορφή, αλλά ότι *αντίθετα η αρχιτεκτονική επεξεργασία της μορφής συμβάλλει στην πολιτισμική αφομοίωση της νέας παραγωγικής πραγματικότητας* (Πεπονής, 1991).

Εικ.14,15/ Σχέδιο του Ledoux, για τα αλατωρυχεία Saline de Chaux και ο κυρίος χώρος του κτιρίου Larkin του Wright.

Εικ.16,17/ Άνθρωποι και μηχανές στα περιβάλλοντα εργασίας.

του χώρου εργασίας. Ενδιαφέρον έχει η αναφορά του Πεπονής (1991) στο εργοστάσιο της **Volvo** στην Ιταλία, στο οποίο ενσωματώνονται νεότερες αντιλήψεις σε σχέση με την οργάνωση της εργασίας, όπου ο χώρος επιτρέπει από μόνος του την πιθανότητα συναντήσεων και επικοινωνίας (Peronis, 1985),⁽⁶⁾ αλλά και άρθρο από τη βιογραφία του **Grimshaw**, Άγγλου εκφραστή της high-tech αρχιτεκτονικής, ο οποίος θα αναφερθεί στο εργοστάσιο της **Herman Miller** στο Bath, σαν παράδειγμα συμμετοχής των εργαζόμενων στο σχεδιασμό του εργασιακού τους περιβάλλοντος.

Όσον αφορά τα **γραφεία**, κάποια βασικά παραδείγματα είναι το **Larkin Building** του Wright (Quinan, 2006), το οποίο αποτέλεσε έναν από τους πρώτους all inclusive χώρους γραφειακών εγκαταστάσεων και το **κτίριο Lloyd's** του Rogers στο Λονδίνο. Ιδιαίτερο βάρος όμως δίνεται στα κεντρικά γραφεία ασφαλιστικής **Central Beheer**, πραγματοποιημένα το 1974 από τον Ολλανδό Hertzberger, όπου επιτυγχάνεται η εξουδετέρωση της διχοτομίας, κτίριο- εσωτερική διαρρύθμιση με την εκλογή ενός οργανωτικού σχήματος βασισμένου σε μια μονάδα κύτταρο η οποία εξασφαλίζει τη δυνατότητα να εξισορροπηθούν η μικρή κλίμακα, καθορισμένη από τους ιδιωτικούς χώρους και η γενική κλίμακα χάρη σε ένα παιχνίδι σχέσεων πολύ συγκεκριμένο και πολύ σαφές (Χαραλαμπίδης, Χαραλαμπίδη-Διβάνη, Meurice, 1983).

3.2 Το εργοστάσιο. Το ιδεόγραμμα της απόλυτης επέκτασης

Από το παράδειγμα του Ledoux μέχρι το παράδειγμα του Behrens, και πριν τη μεταφορντιστική στροφή που επηρεάζει τον πρότυπο χώρο εργοστασίου, *κάνοντάς το να μοιάζει όλο και περισσότερο με αυτό του γραφείου*, διαπιστώνουμε ότι ο αρχιτέκτονας κατ'εξίραση ασχολείται με το εσωτερικό του, όσο ειδικά η περιπλοκότητα της γνώσης και ο βαθμός εξειδίκευσης γύρω από τη στέγαση των μηχανών ανεβαίνει.⁽⁷⁾

Η Δεμίρη (1991), καταγράφοντας την εξέλιξη το **βιομηχανικού τύπου** στο ελληνικό παράδειγμα, διαπιστώνει τη μερικότητα της εμπλοκής των αρχιτεκτόνων και την επικράτηση άλλων μηχανικών καθ'όλη τη διάρκεια ανάπτυξης των βιομηχανικών μονάδων. Το ίδιο συμβαίνει και με τον Πεπονή (1991), γεγονός που καταδεικνύεται ούτως ή άλλως από τη διαθέσιμη βιβλιογραφία, η οποία προέρχεται κυρίως από ειδικότητες πολιτικών μηχανικών ή έχει να κάνει με προδιαγραφές τοποθέτησης μηχανών από τις εταιρίες που τις παράγουν. Επιστρέφουμε έτσι σε αυτό που διατύπωνε ο Παπαγιάννης και η Ρίζου (1964) όταν ανέλυαν στη *Σύγχρονη Αρχιτεκτονική, Γέννηση, Επικράτηση και Μέλλον*, το ζήτημα του διαχωρισμού του αρχιτέκτονα από το μηχανικό από την εποχή του Crystal Palace, ή αυτό που τα περισσότερα άρθρα περιγράφουν με περισσότερη ή λιγότερη ανάγκη έμφασης στην ανύψωση του ρόλου του αρχιτέκτονα εντός της σχεδιαστικής διαδικασίας εργοστασιακών μονάδων.

Η αρχιτεκτονική στο συγκεκριμένο τύπο ως επί το πλείστον δεν αποτελεί την «αφετηρία σκέψης».

---

6 Από το μαζικό και διάφανο χώρο, επιλέχθηκε η κατάτμηση των εργαζομένων σε μικρότερες ομάδες όπου έχουν ένα βαθμό αυτονομίας στη διαμόρφωση του χώρου τους. *Η υποδιαιρεμένη κατοψη παρέχει μια ποικιλία και ένα πυκνό σύστημα συνδέσεων που επιτρέπει τη δημιουργία μιας χωρικά επιτρεπτής συναναστροφής* (Πεπονής, 1991).

7 Η γοητεία των μηχανών είναι εμφανής, η ταχύτητα διάπλασής τους ιλιγγιώδης. Ο Le Corbusier αναφωνεί: *Βλέπει κανείς στα σιλό και τα εργοστάσια της Αμερικής λαμπρές δημιουργίες μιας νέας εποχής. Οι Αμερικάνοι μηχανικοί με τους υπολογισμούς τους κονιορτοποιούν κάτω από τα πόδια τους τη θνήσκουσα Αρχιτεκτονική* (Joedicke, 1991).

Ο αρχιτέκτων δεν είναι το πρώτο βιολί ή ο διευθυντής της ορχήστρας [...] Θα πρέπει όμως να μετέχει στην όλη διαδικασία ευθύς εξ αρχής. (Τομπάζης, 1991)

Όλοι διεκδικούν τον τομέα της βιομηχανίας ως πιθανό κομμάτι εργασίας. Ο ρόλος του αρχιτέκτονα, βρίσκεται σε συνδυασμό με άλλους μηχανικούς απαραίτητους για την εστίαση στις λεπτομέρειες και το σχεδιασμό της παραγωγικής διαδικασίας, και η πρωτοκαθεδρία του ή η ανάγκη να αποτελεί συντονιστή μιας τέτοιας ομάδας, βρίσκεται στην εμπειρία του στη «διαδικασία σκέψης, σύλληψης και εφαρμογής». (Βασιλείου, 1991)

Τη δεκαετία του '60 όπως έχουμε ήδη πει παρατηρείται μια ανακίνηση στην παραγωγή εργοστασιακών και βιομηχανικών μονάδων, τα οποία έχουν ως αντικείμενο παραγωγής κατά βάση προϊόντα που δεν ανήκουν στη βαριά βιομηχανία. Συνδέονται διοικητικά ή ανήκουν εξ ολοκλήρου σε επιχειρήσεις μη ελληνικού κεφαλαίου και δημιουργούν μια νέα γεωγραφία εντός και περιεστικά της Αθήνας, ενώ στη συνέχεια αναζητούνται και άλλες περιοχές (π.χ. Χαλκίδα κλπ) (Σαρηγιάννης, 2000, Δεμίρη, 1991). Οι εργατικές διεκδικήσεις αλλά και η συνειδητοποίηση από τους κεφαλαιούχους, συχνά Ευρωπαίους, ότι η αρχιτεκτονική αποτελεί **τρόπο διαφήμισης** του προϊόντος τους, έφεραν την ανάγκη αναβάθμισης των κτιριακών εγκαταστάσεων, τουλάχιστον σε επίπεδο εικόνας. Από τη δεκαετία του '60, όπου και εστιάζουμε, το εργοστάσιο εντάσσεται σταδιακά σαν αντικείμενο αρχιτεκτονικής μελέτης. Ο Μολφέσης και Παπαγιάννης χαρακτηριστικά αναφέρουν: *ακόμα και ένα εργοστάσιο, όταν μελετηθεί σωστά, μπορεί να αποτελέσει στόλισμα και όχι καταστροφή για το περιβάλλον του* (Μολφέσης, Παπαγιάννης, 1963).

Το γεγονός αυτό είχε επιπτώσεις στο σχεδιασμό των βιομηχανικών κτηρίων τα οποία μέχρι τότε κινούνταν κατά βάση ανάμεσα σε τρεις τύπους, **το παραδοσιακό**,⁽⁸⁾ **το μνημειακό και το οδοντωτό** (Δεμίρη, 1991), με τις απαραίτητες αναπροσαρμογές μέσα στα χρόνια. Δείγμα εργοστασίου από την εποχή πριν την επικράτηση του μοντέρνου λεξιλογίου, που παρουσιάζεται στο τεύχος της Αρχιτεκτονικής είναι το **Εργοστάσιο Επίπλων Σαρίδης Α.Ε.**,⁽⁹⁾ το οποίο επιδέχεται επέκταση από τον αρχιτέκτονα Παύλο Μιχαλέα. Οι νεοκλασικές αναφορές αυτού του περίκλειστου συνόλου με την καμινάδα στο κέντρο, είναι το μόνο εργοστάσιο στο οποίο βλέπουμε να απεικονίζονται εργάτες εντός της παραγωγικής μονάδας, (πλην αυτών στα αφιερώματα για τη ΔΕΗ, όπου είναι αξιοσημείωτη η πληθώρα τόσο επιστημονικού όσο και εργατικού δυναμικού) εν ώρα εργασίας. Πληροφορούμαστε επίσης ότι διαμορφώνεται **διαμέρισμα εντός του εργοστασίου** για τον κο Σαρίδη και τυχόν επισκέπτες.

Εις τον τελευταίον όροφον, ένα μικρό διαμέρισμα αποτελούμενον από το χωλλ, το living room, εν υπνοδωμάτιον, dressing room, λουτρό και κουζίνα, επιπλωμένον με τις ωραιότερες δημιουργίες του εργοστασίου, χρησιμοποιείται ως ξενών. Οι συχνοί επισκέπται του εργοστασίου, ξένοι εργοστασιάρχαι, διακοσμηταί, καλλιτέχναι, έχουν την ευκαιρίαν να φιλοξενηθούν εκεί, εις ένα πολιτισμένον περιβάλλον με θέαν προς ανατολάς, την Ακρόπολιν.

Από τη δεύτερη περίοδο εξέτασης μεταξύ 1920-’60, όπου και ξεκινά η χρήση του οπλισμένου

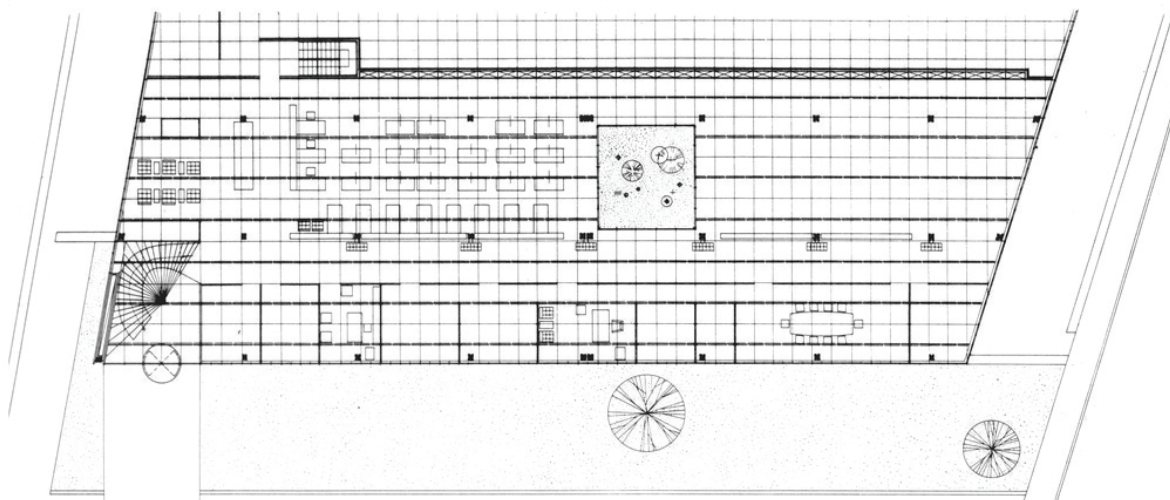
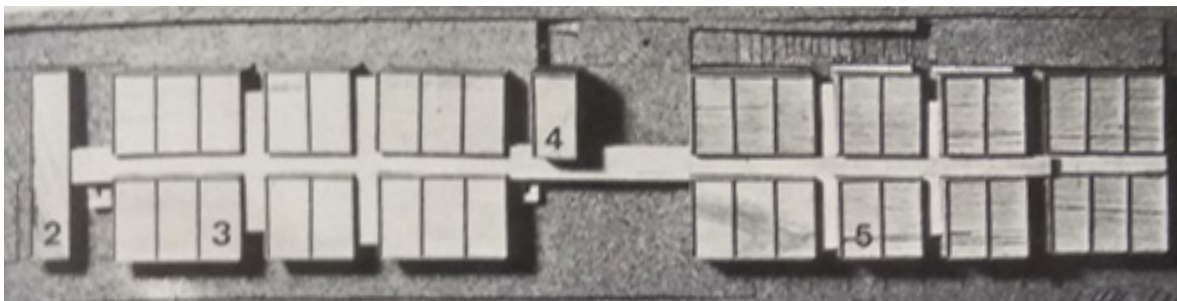
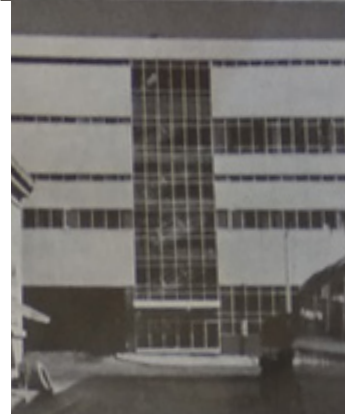
8 Οι τρεις περίοδοι ανάπτυξης διαφοροποιήσεων που αναφέρει η Δεμίρη συνδέονται άμεσα με την ανακίνηση της βιομηχανίας ως κλάδο της οικονομίας και είναι 19ος-αρχές 20^{ου}, ’20-’60, ’60-’90. Τα πρώτα βιομηχανικά κέντρα υπήρχαν διασκορπισμένα στον ελληνικό χώρο (βλ. Σύρος, Πάτρα κλπ) και οι πρώτες βιομηχανικές μορφές επηρεάζονταν από τον τόπο ενσωμάτωσής τους και **δανείζονταν τυπολογικά στοιχεία από την κατοικία και συγκεκριμένα την εκκλησία** (Δεμίρη, 1991). Η παραγωγή εξελίσσεται συχνά σε πολλά επίπεδα, ο χώρος δεν είναι ενιαίος, υπάρχουν αρθρωτοί χώροι και πολλά εσωτερικά χωρίσματα.

9 Αρχιτεκτονική/ Τεύχος Μαρτίου-Απριλίου, 1957.

Εικ.18,19,20,21/ Απώ πάνω προς τα κάτω κι από τα δεξιά στα αριστερά: Εργοστάσιο Μπισκότων στη Χαλκίδα από τον Φωτιάδη, Εργοστάσιο ελαστικών ταινιών και φερμουάρ στη Θεσσαλονίκη από Φατούρο και Γιαννάκη, Εργοστάσιο αεριούχων ποτών στο Λουτράκι από Παπαγιάννη, Εργοστάσιο επεξεργασίας καφέ στο Αιγάλεω από Ζενέτο.

Εικ.22/Διαδικασία σταδιακής δημιουργίας της “επιδερμίδας” του κτιρίου ΦΙΞ, Εικ.23/Μελέτη Σ. και Δ. Αντωνακάκη σε σχέση με “διάδρομο-γαλαρία” σε Οινοποιείο στην Ανθούσα, Εικ.24/Κάτοψη Εργοστασίου APCO με αίθριο στους χώρους γραφείων.

σκυροδέματος, σταδιακά αντικαθίσταται η χρήση ξύλων και χυτοσίδηρου, γίνεται στροφή στις μεγαλύτερες κατόψεις με βάθος και τα δομικά στοιχεία εμφανίζονται στην όψη με διαφορετικό χρώμα ή υφή (Δεμίρη, 1991). Η διοίκηση είναι συχνά σε ξεχωριστό κτίριο κι αυτό αποτελεί και βασικό παράγοντα συνθετικής διάρθρωσης σε διάφορα παραδείγματα.⁽¹⁰⁾

Τη μεγάλη στροφή στο σχεδιασμό και τις επεκτάσεις των εργοστασίων την πραγματοποίησε ο Τάκης Ζενέτος. Το **Εργοστάσιο ΦΙΞ** αποτελεί τομή για το σχεδιασμό βιομηχανικών κτιρίων στην Ελλάδα και πρόδρομο μιας σειράς εργοστασιακών μονάδων.⁽¹¹⁾ Βασική απαίτηση για την επέκταση του εργοστασίου ήταν να μην σταματήσει στιγμή η παραγωγή. Έτσι η τεχνική της επιδερμίδας, του *πουκαμίσου* που έρχεται και ντύνει όλες τις προηγούμενες εγκαταστάσεις επινοείται ανταποκρινόμενη σε αυτήν την απαίτηση. Το κρίσιμο, πέρα από τις μορφολογικές του καινοτομίες και τη χρήση του τοιχοπετάσματος στην όψη του εργοστασίου, είναι ο καταλυτικός ρόλος της **διαδικασίας** στο ίδιο το αποτέλεσμα της κατασκευής και η συνειδητοποίηση από τον αρχιτέκτονα της ανάγκης καταγραφής και τεκμηρίωσής της.⁽¹²⁾ Ο Ζενέτος θα δώσει έμφαση στη διάσταση της διαδικασίας και την τεχνολογική προσέγγιση σε ένα ακόμα εργοστάσιο του, αυτό της *Επεξεργασίας καφέ*, για την τοποθέτηση των προκατασκευασμένων στοιχείων της όψης.⁽¹³⁾

Ταυτόχρονα η εργασία και η διαδικασία παραγωγής, τα μηχανήματα και οι εργάτες είναι η **βιτρίνα του εργοστασίου ΦΙΞ**. Η αίσθηση της αώρησης και της έλλειψης βάθους (Φιλίππιδης, 1984), της δυνατότητας μέγιστης ευελιξίας, της ανάδειξης της όψης ως βασικού παράγοντα σχεδιασμού όπου αναγράφεται η κανονιστική πορεία ενός κανάβου *με κενά και πλήρη ανάλογα με τις ανάγκες*,⁽¹⁴⁾ είναι όλα παρόντα σε αυτό το κτίριο, η κατεδάφιση μάλιστα του οποίου αποτέλεσε σημείο σύγκρουσης με τους θεσμούς από Σύλλογο, φοιτητές και καθηγητές Αρχιτεκτονικής το 1995 (Θεοδωροπούλου, 2018). Ο Ζενέτος, κατ'εξοχήν αρχιτέκτονας της παραγωγής, έχοντας στο σύντομο ενεργητικό του πέντε εργοστάσια,⁽¹⁵⁾ ακολουθούσε την τεχνική του τοιχοπετάσματος ως στοιχείο πλήρωσης/κάλυψης και σε άλλα παραδείγματα και διέχυσε τις αρχές του σχεδιασμού που μετουσιώνουν την αρχιτεκτονική της παραγωγής που υπηρετούσε (ευελιξία, προσαρμοστικότητα, ανοιχτές κατόψεις, κánaβος στην κάτοψη που περνάει και στην όψη) και σε πολυκατοικίες και κτίρια κατοικίας. (Πολυκατοικία Αμαλίας,⁽¹⁶⁾ Κατοικία στο Καβούρι κλπ).

---

10 Χαρακτηριστικό παράδειγμα εμφάνισης αυτού του διαχωρισμού, η *Καπναποθήκη στη Θεσσαλονίκη* του Δεκαβάλλα, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967, και από τους Γιαννάκη και Φατούρο το *Εργοστάσιο ελαστικών ταινιών και φερμουάρ στη Θεσσαλονίκη*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1976.

11 Χαρακτηριστικά, το *Εργοστάσιο ΚΟΡΩΝΑ* του Γρηγοριάδη, όπου ακολουθείται αυτή η λογική της επιδερμίδας (Τσακόπουλος, 2014).

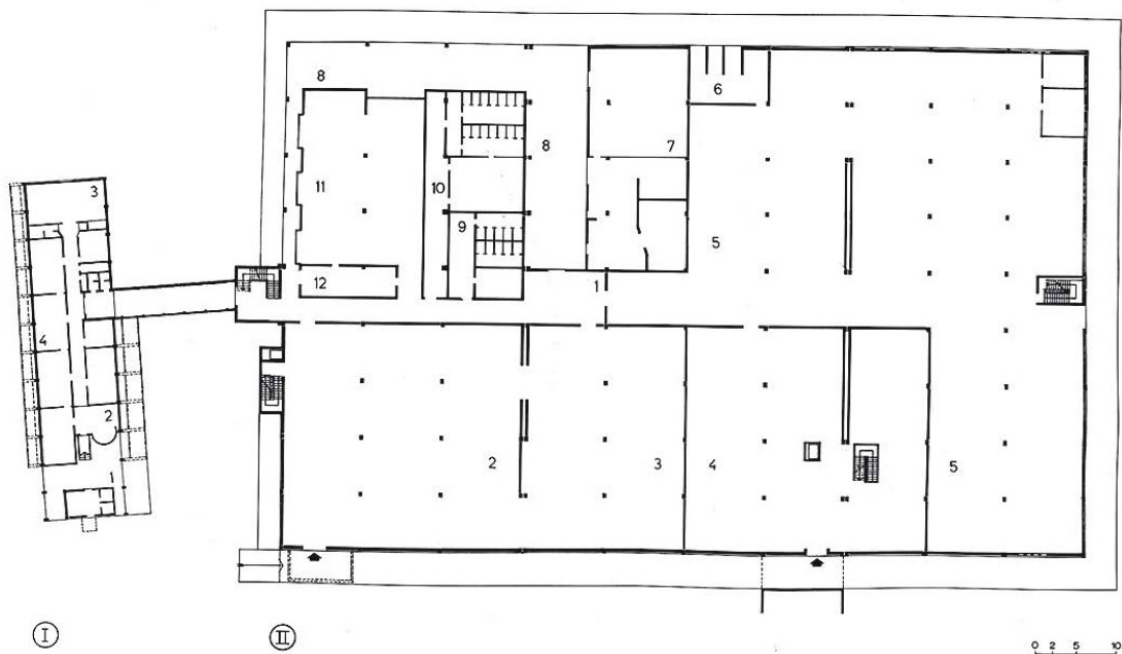
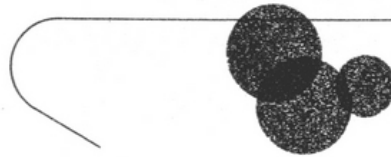
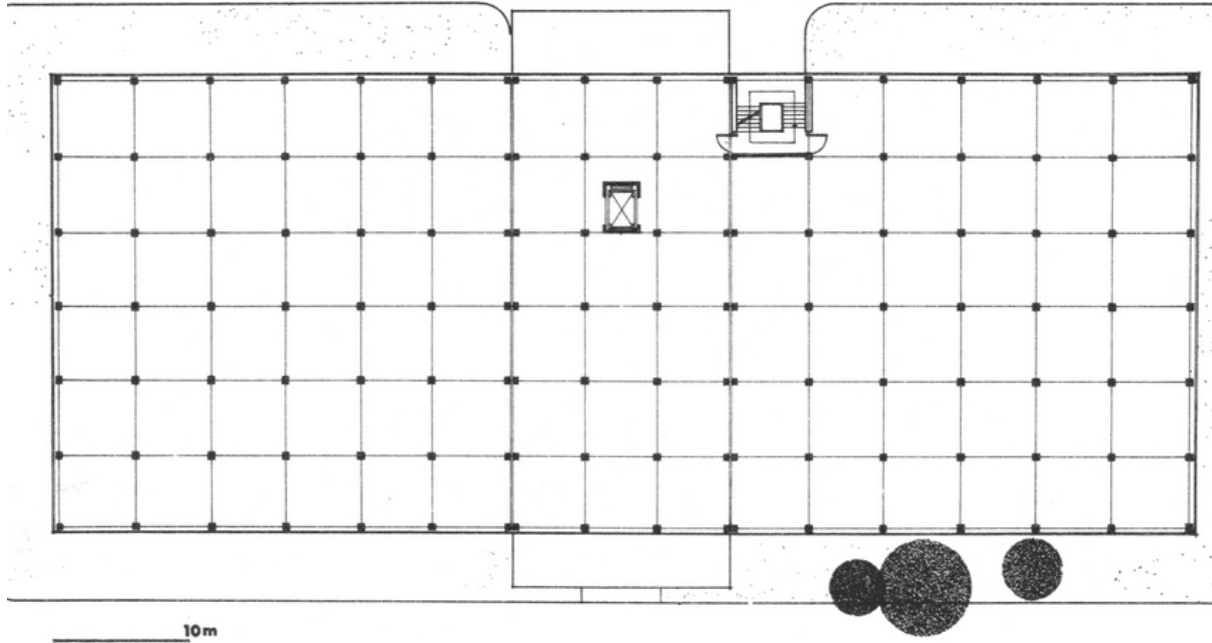
12 Δες σχετική σειρά εικόνων στην Αρχιτεκτονική/ Τεύχος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου, 1963 και Θεοδωροπούλου (2018).

13 Δες σχετική σειρά εικόνων στο Ζενέτος Τ., (1963), *Εργοστάσιο επεξεργασίας καφέ* στο Αιγάλεω, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου, 1963.

14 Δες αναλυτικά Ζενέτος Τ., (1963), *Εργοστάσιο ΦΙΞ*, Αρχιτεκτονική/ Τεύχος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου, 1963.

15 Τα εργοστάσια αυτά, στα οποία πειραματίζεται και με άλλες δυνατότητες (της προκατασκευής, της εισαγωγής «διαφημιστικών πυλώνων», της εισαγωγής αιθρίου, είναι το *Εργοστάσιο APCO*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972, το *Εργοστάσιο απορρυπαντικών Βιανίλ*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1970, το *Εργοστάσιο επεξεργασίας καφέ* στο Αιγάλεω, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου, 1963 και το *Εργοστάσιο χυμών στον Πύργο Ηλείας*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιανουαρίου-Απριλίου, 1965.

16 Το σύστημα της πρόσοψης με τα κινητά πανέλα που πολλαπλασιάζουν τη θέα, αλλά λειτουργούν και ηλιοπροστατευτικά τη συναντάμε και στο *Κτίριο γραφείων στον Πειραιά*, του Μπίτσιου-Πετριόλι, με την υποχώρηση κατά 1.5 μέτρου της όψης και της δημιουργίας ενός μεταλλικού δικτύωματος με ασύμμετρο κánaβο που φιλοξενεί περσίδες ηλιοπροστασίας. Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1967.

Εικ.25/ Καπναποθήκη στη Θεσσαλονίκη, Μπογάκος, Εικ.26/ Καπναποθήκη Δεκαβάλλα στη Θεσσαλονίκη.

Ο **Παπαγιάννης** στο *Εργοστάσιο Νημάτων* θα ασχοληθεί με παράλληλες αναζητήσεις με τη συνεργασία της Γιαμαλάκη, ενώ αργότερα θα στραφεί σε μια *πλαστικότητα ώστε να ταυτιστούν εκφραστικά «η ορθολογικότητα και η ειλικρίνεια της κατασκευής»*.⁽¹⁷⁾ Η βασική κατεύθυνση σχεδιασμού που ακολουθείται από το '60 και μετά δίνει έμφαση στην εμφάνιση του σκελετού ή ενός μέρους αυτού (πλάκες και δοκοί), λεξιλόγιο το οποίο έχει ξεκινήσει ήδη από την περίοδο του 1920-'60.⁽¹⁸⁾ Αυτό επιτυγχάνεται με τη διαφοροποίηση στο χρώμα ή την υφή, όπου μετά το '70 γίνεται ο κανόνας. Αυτός ο μπρουταλισμός σε συνδυασμό, ορισμένες φορές, με *κορμπουζιανές ογκοπλαστικές διαρθρώσεις* υιοθετήθηκε από τους αρχιτέκτονες με μεγαλύτερη ευκολία από την τεχνολογία του τοιχοπετάσματος, δεδομένου ότι εξυπηρετούσε την ανάγκη για γρήγορη κατασκευή με χαμηλό κόστος, είχε το πλεονέκτημα της αντοχής στο χρόνο, και επέτρεπε ποικιλία και πλαστικότητα (Δεμίρη, 1991). Όσον αφορά τα δομικά υλικά, η εκτεταμένη χρήση του σκυροδέματος και το επίπεδο της κατασκευαστικής τεχνολογίας *καθήλωσαν τη μορφολογία αρχιτεκτονικών εργοστασίων στο '50*. Παραδείγματα τέτοιων εργοστασίων είναι: το *Εργοστάσιο φαρμακευτικών προϊόντων στο Καλαμάκι*⁽¹⁹⁾ από τον Δοξιάδη, το *Εργοστάσιο αναψυκτικών* του Παπαγιάννη,⁽²⁰⁾ το *Εργοστάσιο Μπισκότων* στη Χαλκίδα από τον Φωτιάδη,⁽²¹⁾ το *Πτηνοσφαγείο στα Ιωάννινα* από τους Παπαδέα και Τομπάζη, το *Εργοστάσιο ελαστικών προϊόντων και φερμουάρ*⁽²²⁾ από τους Γιαννάκη και Φατούρο, *Κτίριο βιοτεχνίας και στη Μεταμόρφωση Αττικής*⁽²³⁾ του Εργαστηρίου 66, *Τρια κλωστοϋφαντουργεία στη Μακεδονία* από τους Σέρογλου, Τζώνο, Χόιπελ και Χόιπελ,⁽²⁴⁾ το *Εργοστάσιο μύρας στην Πάτρα* από τον Βασιλείου,⁽²⁵⁾ το *Εργοστάσιο κεραμικής στη Χαλκίδα* με γενικούς μελετητές των Α. και Σ. Αγγελίδη και αρχιτέκτονες τους Παπαγιάννη και Τερζόγλου,⁽²⁶⁾ το *Κτίριο βιομηχανίας Δαντέλων και κεντημάτων στο Άνω Καλαμάκι*⁽²⁷⁾ από το Εργαστήριο 66 κ.ό.κ.

Η εσωτερική διάρθρωση του εργοστασίου, είναι αποτέλεσμα της ανάγκης ευελιξίας και επεκτασιμότητας, που εξυπηρετεί την απρόσκοπτη λειτουργία της διαδικασίας παραγωγής. Αυτό ικανοποιείται με τη χρήση του **κανάβου**, παρών σχεδόν σε κάθε κάτοψη στα παραδείγματα που βλέπουμε στο σύνολο του αρχιτεκτονικού τύπου, όταν η αρχιτεκτονική αφορά στο εσωτερικό του κτιρίου και δεν περιορίζεται στις όψεις. Ο χώρος της παραγωγής είναι σχεδόν ενιαίος και ελεύθερος για να επιτευχθεί η οικονομία στις κινήσεις και στις αναπροσαρμογές, αλλά και για να εξυπηρετηθεί η βασική αρχική υπόσταση του εργοστασίου, ως *στεγάστρου των μηχανών* (Βασιλείου, 1991).

---

17 Όπως στο *Εργοστάσιο Αναψυκτικών στο Μαρούσι* που σχεδιάζει με την Μπενεχούτσου, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968.

18 Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η παρατήρηση του Γιακουμακάτου (1987), ότι τα πρώτα βιομηχανικά κελύφη, που προσομοίαζαν στο μοντέρνο λεξιλόγιο, ήταν απομιμήσεις από πολιτικούς μηχανικούς στη μορφολογία των σχολικών κτιρίων τα οποία παρήχθησαν τη δεκαετία του '30 και αποτέλεσαν και βασικό σημείο μελέτης του CIAM.

19 Αρχιτεκτονική/Τεύχος 1964.

20 Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968.

21 Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968.

22 Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1975.

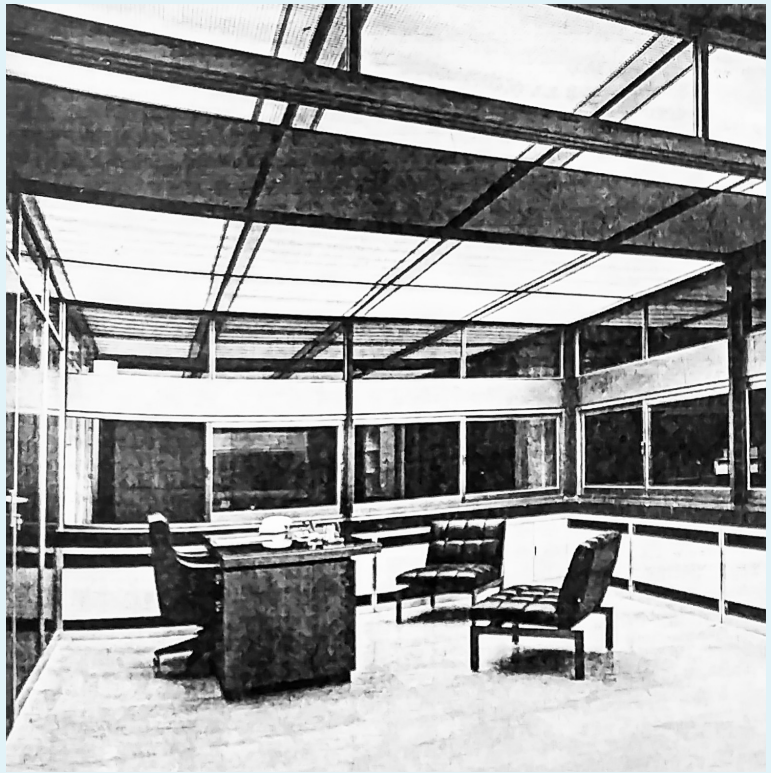
23 Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1978.

24 Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1977.

25 Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1983.

26 Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1974.

27 Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1985.

Εικ.26,27/ Από δεξιά προς αριστερά: Καφκικές απεικονίσεις. Οι σκάλες και το γραφείο του διευθυντή.

Ο κάναβος, μόνιμα επεκτατός ξεκινά να αποτελεί αποτέλεσμα της προσαρμογής του σχεδιασμού του αρχιτεκτονικού τύπου. Σαν ιδεόγραμμα⁽²⁸⁾ αποτελεί ένα σύστημα πάνω στο οποίο μπορούν να τοποθετηθούν ανάλογα με τις ανάγκες οι μηχανές από τους ειδικούς (Δεμίρη, 1991). Η απόλυτη επικράτηση του κανάβου ως μέσο προδιαγραφής της αέναης επεκτασιμότητας, επανάληψης, ελυγισίας, ευελιξίας, αλλά και ως γενικής αρχής που διαμεσολαβεί και συμβολοποιεί την τάξη, καθιερώνεται από το ίδιο το φορντικό παράγωγο με έναν αρχιτέκτονα-«γραφειοκράτη», τον Albert Kahn, ο οποίος δεν αναφέρεται σε κάποιο από τα άρθρα του 1991, αλλά έχει στην πραγματικότητα συντελέσει στα μέγιστα στη συστηματοποίηση του σχεδιασμού των εργοστασίων, παράγοντας πάνω από 400 εργοστάσια σε Αμερική και Ρωσία (Franch, 2014).⁽²⁹⁾ Η απούλοποίηση, η ευελιξία, η χρήση των νέων υλικών, η επίτευξη της μέγιστης οικονομίας της κατασκευής που δε θα εμποδίσει την πρόοδο δημιουργούν ένα «βαθμό μηδέν της αρχιτεκτονικής», παράγοντα μιας δυνατής εξίσωσης αύξησης του κέρδους.⁽³⁰⁾ Τις δυνατότητες επέκτασης συχνά τονίζουν σχετικά σχέδια και διαγράμματα, ειδικά όταν δεν παρουσιάζεται ο κάναβος στην κάτοψή τους. Η μη σχεδίαση αντιπροσωπεύει επίσης την ανάγκη διάσπασης οποιασδήποτε δυνατότητας επικοινωνίας και συγκρότησης ομάδων στο εσωτερικό των εργοστασίων από τους εργάτες. Η απόλυτη διαφάνεια επιβάλλει την ιεραρχία που φέρει αυτός που ελέγχει την παραγωγή. Ταυτόχρονα, η παρακολούθηση είναι διαρκώς παρούσα χωρίς να υλικοποιείται σε μια «συσσκευή επίβλεψης». Η κεντρικότητα χάνεται σαν στοιχείο και ο έλεγχος φτάνει μαζί με την απόλυτη διαφάνεια.

Αυτό δε σημαίνει ότι δεν έχουμε κυριολεκτικές διατηρήσεις του **panopticon** που μεταφέρονται αυτούσια στην αρχιτεκτονική γλώσσα.⁽³¹⁾ Οι χώροι της διοίκησης, συχνά έχουν ξεχωριστή είσοδο,⁽³²⁾ και είναι χωροταξικά ή οπτικά/υψομετρικά διαφοροποιημένοι. Αποτελούν προνομακούς χώρους, και εξυπηρετώντας άλλες λειτουργίες είναι χωρικό επόμενο του καταμερισμού των εργασιών.

Από το γραφείο τους οι εργοδηγοί κατευθύνουν τις ομάδες των εργατών σαν πόνια πάνω σε μια σκακιέρα. (Taylor F.W., 1911)

---

28 Ο κάναβος μπορεί να είναι μια οργανωτική αρχή αρκετά άκαμπτη, είναι όμως απλώς μια αφηρημένη γεωμετρική ιδέα και υπάρχει μεγάλη ευκολία στο άτομο να εκφραστεί. (Grimshaw, 1991)

29 Στο άρθρο του *The architecture of bureaucracy and the architecture of Genius* (Hitchcock 1947) ο Henry Russell Hitchcock, θα θέσει τα ερωτήματα για το πως η ίδια η αρχιτεκτονική παραγωγή υπόκειται σε «γραφειοκρατικές» διαδικασίες και θα θέσει ένα διαχωρισμό ανάμεσα σε χωρικά παράγωγα μεγάλων εταιριών που αποτελούν αποτελέσματα τείλορικών διαδικασιών ενός ανωνυμου συνόλου (βλ. το γραφείο του Albert Kahn Associates στο Detroit, αρχιτέκτονα φορντικών εργοστασίων σε Αμερική και ΕΣΣΔ) σε αντίθεση με τα ολοκληρωμένα αρχιτεκτονήματα μιας παραγωγής που ακολουθεί διαδικασίες ευρωπαϊκών καλλιτεχνικών atelier υπό την ενορχήστρωση του ιδιοφυή αρχιτέκτονα, της δημιουργικής ατομικότητας και όχι του αρχιτέκτονα γραφειοκράτη (βλ. γραφείο Wright). Αναδεικνύεται μέσα από αυτό το κείμενο ένας διαχωρισμός που τίθεται πάνω στην ποιότητα του αποτελεσματος (και συνεπώς της πιθανής του υπεραξίας) μιας «δημιουργικής» διαδικασίας έναντι μιας «γραφειοκρατικής».

30 Δες μαρξικό τύπο για το κέρδος, όπου η ελαχιστοποίηση των υποδομών, άρα και των κτιριακών εγκαταστάσεων και υποδομών στον παρανομαστή του, αυξάνει το ποσοστό του.

31 Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το *Εργοστάσιο Μπισκότων* στη Χαλκίδα από τον Φωτιάδη, *Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968*. Σε αυτό επίσης αναφέρεται ότι «*παράθυρα υπάρχουν μόνο στα γραφεία, γιατί η άμεση θέα του περιβάλλοντος χώρου θα επιδρούσε ανασταλτικά στην απόδοση του προσωπικού*».

32 Ενδεικτικά *Επέκταση Κλωστηρίου στη Νέα Ιωνία* του Χατζημιχάλη και Χατζημιχάλη- Schwartz, *Αρχιτεκτονικά Θέματα/1975*. Ενδιαφέρον σε ευτό το παράδειγμα έχουν και οι νυχτερινές λήψεις του τμήματος των γραφείων, που αναδεικνύει το χώρο μέσα από τη σπασμένη ογκοπλασία, μέθοδος αναπαράστασης με αναφορά σε κτίρια γραφείων.

Τα κτίρια αυτά, τοποθετημένα μέσα σε μεγάλες εκτάσεις, συνήθως απεικονίζονται εξωτερικά, στο σύνολο του όγκου τους, ή αν η εμπλοκή του αρχιτέκτονα έχει να κάνει με τμηματικές παρεμβάσεις, υπάρχει εστίαση στις λεπτομέρειες των όψεών τους και στις επί μέρους ογκοπλασίες. Όσον αφορά το εσωτερικό, οι φωτογραφίες έχουν να κάνουν με τους χώρους εισόδου/υποδοχής, με κάποιες προοπτικές φυγές εντός των χώρων γραφείων που αναδεικνύουν και το σύστημα κανάβου στην οροφή, κάποιες λεπτομέρειες από διαδρόμους και περίτεχνες σκάλες που υπογραμμίζουν κομψά τη διάσταση της κυκλοφορίας. Στο *Πτηνοτροφείο στα Ιωάννινα*, και στο *Εργοστάσιο Καραντάνη* απεικονίζονται οι χώροι μηχανημάτων, φανερώνοντας τη διάσταση της μηχανής στο εσωτερικό του κτιρίου.

3.2.1 Ο Έλληνας βιομήχανος

Ένας ακόμα παράγοντας που μελετάται αρκετά είναι η σχέση του αρχιτέκτονα με το **βιομήχανο**. Ο **Παπαγιάννης**, (1991) με εμπειρία στο σχεδιασμό διαφόρων εργοστασίων αναγνωρίζει αυτή τη σχέση στην ιδιαιτερότητα της βιομηχανικής παραγωγής. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

Ο αρχιτέκτονας είναι υποχρεωμένος να ενδυθεί έναν τεχνοκρατικό μανδύα για να είναι αρεστός στον πελάτη του, ο οποίος «ανήκει στην παλαιά σχολή και είναι αυτοδημιούργητος». Δίνει έτσι σημασία στα υλικά, τις λεπτομέρειες και τις μεθόδους κατασκευής.⁽³³⁾

Αυτό αλλάζει κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70, με την είσοδο ξένων εταιριών, την εισαγωγή σύγχρονης τεχνολογίας, την ανάγκη εξαγωγών, τη δημιουργία δεύτερης γενιάς βιομηχανιών, την *επικείμενη διεθνοποίηση που θα σπάσει τον απομονωτισμό*. Σε αυτή τη φάση έμφαση δίνεται στο σχεδιασμό των διαδικασιών παραγωγής και τον ακριβή έλεγχο των μικροκλιματικών συνθηκών. *Ο ρόλος του αρχιτέκτονα ισχυροποιείται. Πελάτης είναι τώρα ο νέος Έλληνας βιομήχανος, ο ξένος manager, οικονομολόγος ή τεχνικός, που και οι δύο δίνουν βαρύτητα στην αρτιότητα του έργου.*⁽³⁴⁾ Αναφέρει επίσης ότι την περίοδο '50-'60, όπου και παρατηρείται η δόμηση και η στροφή στη μεταποιητική βιομηχανία στον ελλαδικό χώρο, πολλές φορές υποσκελίστηκαν οι όροι άνεσης και ασφάλειας των εργαζομένων- *κάποτε αγνοήθηκαν και εντελώς*. Στον Έλληνα βιομήχανο θα αναφερθεί και ο **Βασιλείου**:

Από τους δυσκολότερους πελάτες του αρχιτέκτονα.[...] Συνήθως πετυχημένος, άρα παντογνώστης και ισχυρογνώμων, βιαστικός, τσιγκούνης, συντηρητικός, σπάνια δέχεται νέες μεθόδους ροής παραγωγής, προγραμματισμού. Δίνει δυσανάλογη σημασία στο κόστος, βλέπει τις ανάγκες το πολύ για πέντε χρόνια μετά, αρνούμενος να δει παραπέρα. Αδιαφορεί πέρα από όσα επιβάλλει ο νόμος για την προσφορά μιας μεγαλύτερης άνεσης και πολυτέλειας στο προσωπικό, στις εργάσιμες ώρες αλλά και πέρα από αυτές. (Βασιλείου, 1991)

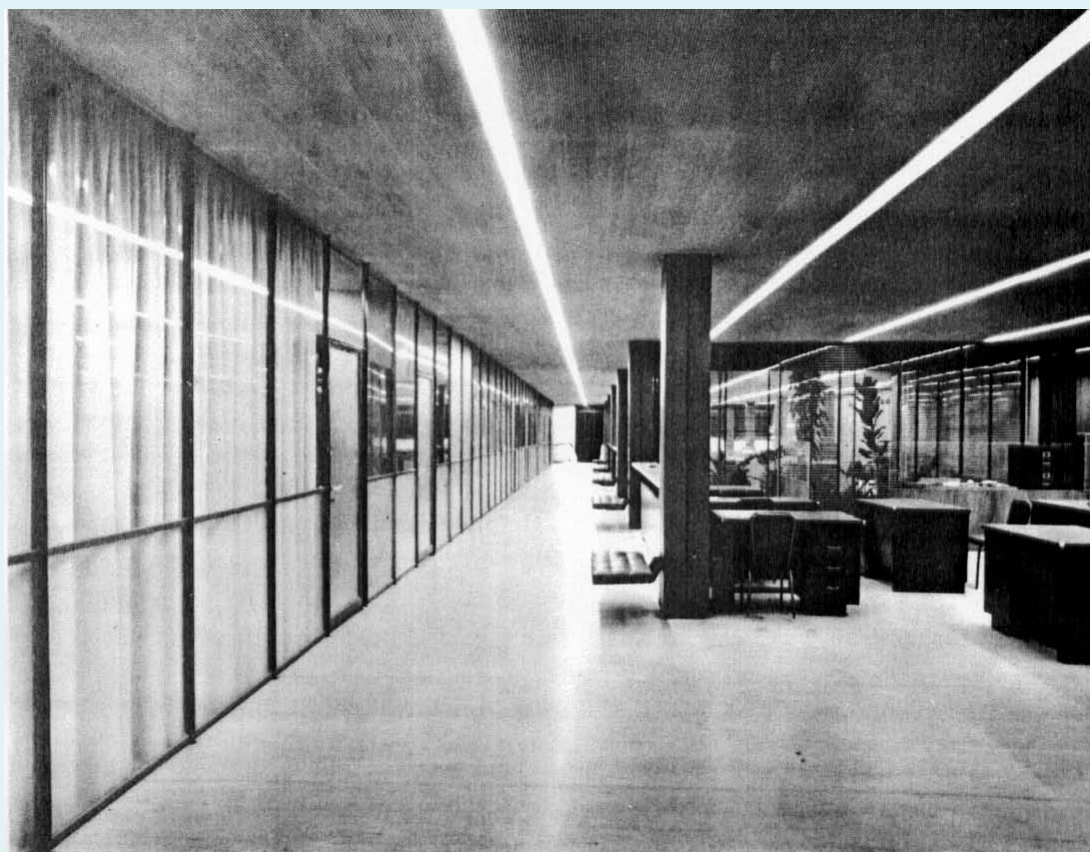
Το γραφείο του διευθυντή είναι από τα βασικά σημεία του εργοστασίου που απεικονίζονται στην εσωτερική αναπαράσταση. Ένδειξη κύρους και χώρος ιδιαίτερης φροντίδας, αποτελεί την επιτομή της

---

33 Δες Το *Εργοστάσιο Καραντάνη* που σχεδίασε με τον Μολφέση τη δεκαετία του '60 στο Λουτράκι. Επίσης τα *Κτήρια διυλιστηρίου του Esso Pappas* στη Θεσσαλονίκη, τη *Βιοχάλκο* στο Βόμβυκα της Αθήνας, όπου πειραματίστηκαν με τα κελύφη, με μεγάλα ανοίγματα, την προκατασκευή, τα τελειώματα υψηλών απαιτήσεων, με μια ιδιαίτερα τεχνοκρατική αντίληψη. (Παπαγιάννης, 1991)

34 Δες *Κλωστήριο Βόμβυξ ΑΕ* και μεγάλο *Εργοστάσιο Βομβυκρύλ ΑΕ* στην Αγία Μαρίνα Φωκίδας(1973-75).

Εικ.28/ Εστιατόριο στο εργοστάσιο Hoechst, Εικ.29/ Διάδρομος χώρου γραφείων που βλέπει στο αίθριο, εργοστάσιο APCO.

Εικ.30/ Εργοστάσιο Φαρμακευτικών Προϊόντων στο Καλαμάκι από Δοξιάδη.

επιβολής. Από τα πρώτα γραφεία που βλέπουμε στην Αρχιτεκτονική, όπως του Σαρίδη, με τον έντονο και φορτωμένο διάκοσμο, στα νέα γραφεία των εκσυγχρονισμένων μονάδων επικρατεί η αφαίρεση, η διαφάνεια, τα δερμάτινα καθίσματα και τα πλευρικά σαλόνια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι οι αίθουσες συνεδριάσεων, είτε δεν προβλέπονται, είτε περικλείονται εντός του γραφείου του διευθυντή, με τη διατήρηση ξεχωριστής θέσης για τον ίδιο, στο πίσω μέρος του δωματίου.

3.2.2 Το εστιατόριο, το αίθριο και ο περιβάλλον χώρος

Η μελέτη του φωτισμού και οι συνθήκες υγιεινής ή οι αναφορές στη βέλτιστη συνθήκη εργασιακού χώρου είναι παρούσες στις περισσότερες μελέτες. Η τοποθέτηση των παραθύρων σε σημείο όπου ο εργαζόμενος μπορεί να έχει οπτική επαφή με το περιβάλλον του είναι ένα εξανθρωπιστικό στοιχείο, το οποίο από το ξεπέραςμα της παραδοσιακής τυπολογίας είχε αντικατασταθεί από το φωτισμό δια της οροφής. Είναι και τα πράγματα τα οποία ο Παπαγιάννης αναφέρει ότι συνήθως απαιτούν οι εργαζόμενοι σε σχέση με το χώρο τους (1991).

Σταδιακά όμως επιχειρείται και η σκιαγράφιση ενός νέου τύπου **εργάτη**, ο οποίος δεν είναι πλέον ένα εξάρτημα της μηχανής. Ο παλιός χειρώνακτας εργάτης έχει πλέον αντικατασταθεί με νέο που ελέγχει και συντηρεί. *Ο νέος εργάτης, σε συνδυασμό με τη συνεχή αύξηση του βιοτικού του επιπέδου απαιτεί τελείως διαφορετικές συνθήκες από το εργοστάσιο.* Απαιτεί άνετους χώρους υγιεινής, προσωπικό ντουλάπι, ντους με ζεστό νερό, ιατρικές πρώτες βοήθειες, καθαρό εστιατόριο, ψυχαγωγία, σπορ, κοινωνική ζωή.

Ο σταδιακός «εκδημοκρατισμός» των συνθηκών παραγωγής, αποτυπώνεται στην αναπαράστασή τους με ένα πρώτο παράδειγμα από το περιοδικό της Αρχιτεκτονικής, το οποίο αφιερώνει αρκετές σελίδες για την παρουσίαση του *Εστιατορίου του προσωπικού της Bayer*.⁽³⁵⁾ Στην εγχώρια αρχιτεκτονική το πρώτο εστιατόριο εργοστασίου που παρουσιάζεται, ως σχεδιαστικά επιτυχημένος και άξιος αναφοράς χώρος είναι στο *Εργοστάσιο Hoechst* των Παπαγιάννη, Μπενεχούτσου, περίπτωση η οποία, *ίσως αποτελεί μια από τις εξαιρέσεις στην πρόσληψη της σημασία των καλών συνθηκών για τους εργαζόμενους από τον εργοδότη* (Παπαγιάννης, 1991).⁽³⁶⁾ Στη συνέχεια ο χώρος αυτός αναφέρεται όλο και πιο συχνά στις περιγραφές.⁽³⁷⁾ Η χρήση χρωμάτων, προσπαθεί να σκορπίσει την ομοιομορφία και την μαζικότητα στους χώρους αυτούς, οι οποίοι τοποθετούνται σε εργοστάσια, αποκομμένα από την κίνηση και τις υπηρεσίες της πόλης.

Αξίζει να σταθούμε σε τρεις προσεγγίσεις εσωτερικής διαμόρφωσης, οι οποίες για διαφορετικούς λόγους διαφοροποιούν τον κτίριο στην εσωτερική τους διάρθρωση. Στην πρώτη περίπτωση βλέπουμε την **ανάπτυξη αιθρίου εντός του κανάβου**. Αυτό συμβαίνει στο *Εργοστάσιο πλαστικών ειδών APCO* του Ζενέτου και το αίθριο απευθύνεται στο χώρο των γραφείων. Απεικονίζεται πέρα από την κάτοψη σε τρεις φωτογραφίες στο αφιέρωμα της Αρχιτεκτονικής.⁽³⁸⁾ Η φύτευση, η οποία επαναλαμβάνεται πέραν του αιθρίου σε γλάστρες στο εσωτερικό κοντά σε παράθυρα με κοινές περσίδες σκίασης,

35 *Εστιατόριο Προσωπικού του Εργοστασίου Bayer* στο Αρχιτεκτονική/Τεύχος Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1963.

36 *Το κτίριο καφετερίας περιλαμβάνει χώρο εστίασεως 120 ατόμων, με δυνατότητα μελλοντικής αυξήσεως κατά 50 ακόμη άτομα. Περιλαμβάνει επίσης τραπεζαρία επισήμων και πλήρη μαγειρεία. Έχει τη δυνατότητα μετατροπής σε αίθουσα προβολών.* Στο *Εργαστήριο Φαρμακευτικών Προϊόντων* στη Νέα Ερυθραία των Παπαγιάννη, Μπενεχούτσου, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972.

37 Ενδεικτικά στην *Επέκταση κλωστηρίου* στη Νέα Ιωνία και στο *Εργοστάσιο στη Λάρισα* του Πισπιρίκου και Μπάλτζερ, Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1975.

38 Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1963.

δημιουργεί μια ενότητα, και πολλαπλασιάζει τις εσωτερικές υφές κάτω από το εισερχόμενο φως. Το δεύτερο είναι η εμφάνιση του αιθρίου στο *Εργοστάσιο φαρμακευτικών ειδών στο Καλαμάκι* από το Δοξιάδη, ο οποίος αναφέρει, ότι όλοι οι χώροι εργασίας είναι διαμορφωμένοι γύρω από αίθια-κήπους.⁽³⁹⁾ Το εξειδικευμένο προσωπικό των επιστημόνων εμφανίζεται σε μια φωτογραφία με ιατρική περιβολή, μπροστά στον εκσυγχρονισμένο εξοπλισμό τους. Ο Δοξιάδης συμπληρώνει:

Όλη η επιφάνεια των τοίχων προς τα αίθρια από τις ποδιές και πάνω είναι γυάλινη και η θέα είναι ανεμπόδιστη. [...] Οι γυάλινοι τοίχοι και τα γυάλινα εσωτερικά χωρίσματα εξασφαλίζουν και την εύκολη επίβλεψη των χώρων. (Δοξιάδης, 1964)

Στο συγκεκριμένο εργοστάσιο απεικονίζεται για μοναδική φορά αίθουσα βιβλιοθήκης του επιστημονικού προσωπικού. Ως τρίτη περίπτωση αξίζει να αναφερθεί η μελέτη για *Οινοποιείο, Εμφυαλωτήριο-Αποστακτήριο* που μεταφέρεται στην Ανθούσα από τους Δ. και Σ. Αντωννάκη και Χατζημιχάλη, οι οποίοι χρησιμοποιούν το σχήμα της ραχοκοκαλιάς, ενός κεντρικού **πεζοδρόμου-γαλαρίας**, για την απρόσκοπτη κυκλοφορία των εργαζομένων, ο οποίος αποτελεί οδηγό πιθανής επέκτασης του εργοστασίου στο μέλλον. Μια προσέγγιση οργάνωσης της κυκλοφορίας σε μια διαδρομή που μεσολαβείται από αίθρια στους κυρίους χώρους εργασίας, βλέπουμε και σε διάγραμμα στο *Εργοστάσιο Ελαστικών ταινιών και Φερμουάρ*.⁽⁴⁰⁾

3. 3 Διαμερίσματα γραφείων. Μεταπομελική αρχιτεκτονική της όψης και της διαίρεσης

Παρόλο που στη δεκαετία του '20 όσο και του '50 οι ΗΠΑ γνώρισαν δυο μεγάλα κύματα *γραφειοποίησης* στην Ευρώπη η μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη της εμπορευματοποιημένης οικοδομικής δραστηριότητας, που είχε σαν αποτέλεσμα την παραγωγή χιλιάδων τετραγωνικών μέτρων μη εξειδικευμένων γραφειακών χώρων, δεν πραγματοποιήθηκε παρά μόλις τη δεκαετία του '60. Η αρχική αντιμετώπιση των **κτιρίων διοίκησης** βασίζεται στην ίδια λογική που διέπει τα κτίρια κατοικίας. Γραφεία περιβαλλόμενα από τοίχους και πόρτες, διαφύλαξη του προσωπικού χώρου, εξασφάλιση προστασίας και απομόνωσης (Χαραλαμπίδης, Χαραλαμπίδη-Διβάνη, Meurice, 1983). Ούτως ή άλλως αυτός ο τύπος χώρου πρωτοσυναντάται ως προνομιακός χώρος του λευκού, προνομιούχου, λόγιου άνδρα, εντός της κατοικίας του.⁽⁴¹⁾

Στο βιβλίο του ο Willis, (1995:7) θα αναφερθεί στην τυπολογική εξέλιξη των ουρανοξυστών του Σικάγο και της Νέας Υόρκης, ως προς το ότι η μορφολογία τους ακολουθεί τις επιταγές της οικονομίας (form follows finance), αλλά και αντιμετωπίζοντας τα κτίρια αυτά, όχι κυρίαρχα ως παράγωγα των αρχιτεκτονικών αποφάσεων και οδηγιών αλλά ως *vernaculars* του καπιταλισμού.⁽⁴²⁾ Οι οικονομικές και προγραμματικές φόρμουλες για το βέλτιστο δυνατό χώρο γραφείου, δημιουργούσαν τάσεις ομοιομορφίας και τυποποίησης στο σχεδιασμό. Αυτό όμως που επηρέαζε αυτήν την τάση

39 Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαρτίου-Απριλίου 1964.

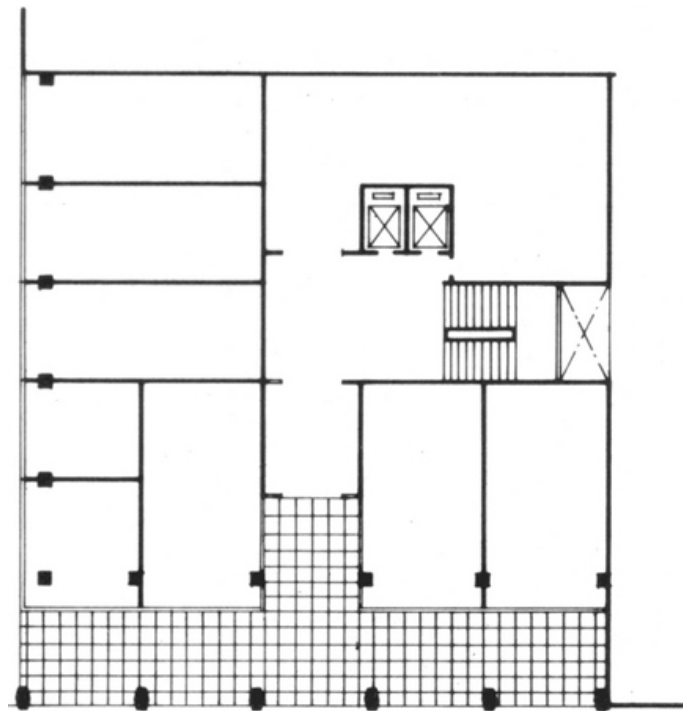
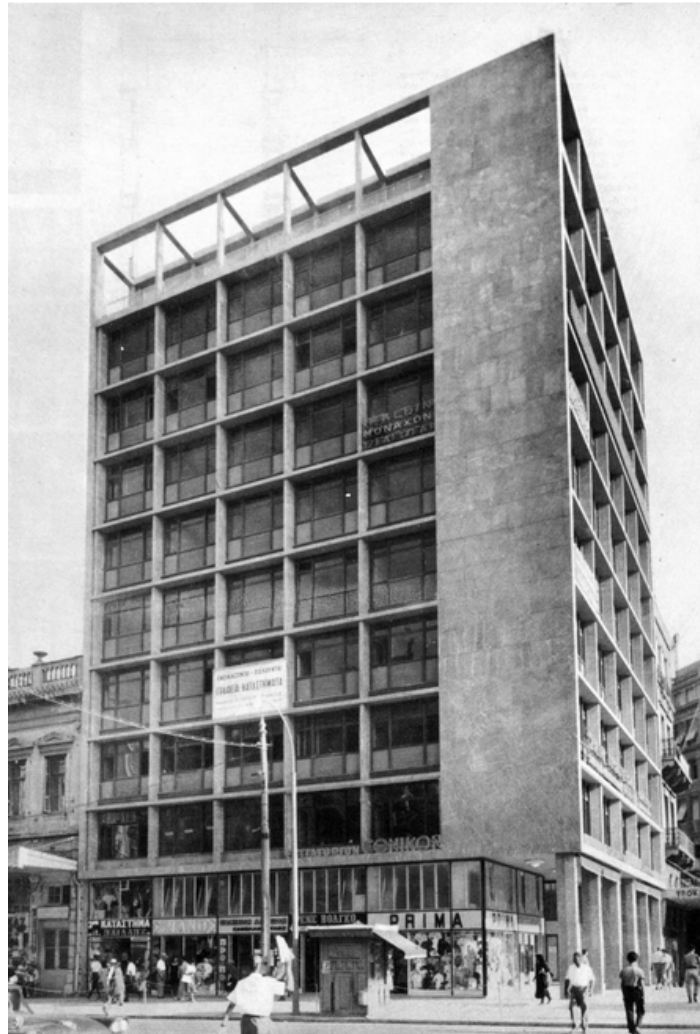
40 Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1975.

41 Δες αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο για την κατοικία.

42 *Καθομιλουμένες εκφράσεις* του καπιταλισμού. Ο όρος αυτός αποδίδεται συνήθως αρχιτεκτονικές εκφράσεις παραδοσιακών ή αυθαίρετων οικισμών εκτός πόλης ή ταυτίζεται με τη λαϊκή αρχιτεκτονική. Παρόλαυτα, τόσο η πολυκατοικία (Theocharoulou, 2018, Isaias, 2014) όσο και άλλες μορφές δόμησης, οι οποίες δεν αποτέλεσαν αποκλειστικό πεδίο ανάπτυξης της αρχιτεκτονικής, έχουν εξεταστεί υπό αυτό το πρίσμα.

Εικ.31/ Από το Βαλεντής Θ., (1960), Μορφολογία των κτηρίων γραφείων,

Εικ.32,33/ Κτίριο γραφείων και καταστημάτων στην Ομόνοια, Βαλεντής (1958)

(και διαφοροποιούσε για παράδειγμα την διάταξη ανάμεσα στο Σικάγο και τη Νέα Υόρκη), ήταν η **διάσταση του τοπικού**, η γνώση του οικείου.

Στην Ελλάδα, παράλληλα με τη μεγάλη διάδοση τουριστικών και βιομηχανικών συγκροτημάτων της περιόδου, συναντιέται πληθώρα από κτίρια γραφείων που αντανακλούν τη νέα έμφαση στον τριτογενή τομέα της ελληνικής οικονομίας (Φιλιππίδης, 1984). Μέχρι και τη δεκαετία του '60 παρατηρούμε την παρουσίαση στον αρχιτεκτονικό τύπο πολλών κτιρίων γραφείου εντός του αστικού κέντρου, σε κατετμημένα οικοπέδα, ίδια με αυτά που αντιστοιχούν για την ανέγερση πολυκατοικιών.

Αι ανωτέρω μορφολογικά δυνατότητες εν συνδυασμώ με τη θέσιν των κτηρίων τούτων εις τον πολεοδομικόν οργανισμόν, ήτοι κυρίως εις το κέντρον των πόλεων, καθιστούν τα κτήρια γραφείων αποφασιστικής σημασίας παράγοντα δια την μορφήν των σύγχρονων πόλεων. [...] Το βάθος των γραφείων δια την μεγαλύτεραν εκμετάλλευσιν του χώρου, λαμβανομένης υπ' όψιν της μεγάλης αξίας των κεντρικών οικοπέδων δέον όπως εξαντλεί το μέγιστον επιτρεπόμενον. (Βαλεντής, 1960)

Οι λειτουργίες, η προνομακή κατοικία, είναι ακόμα συγκεντρωμένες εδώ, και το **αθηναϊκό κέντρο** αποτελεί το κύριο διοικητικό κέντρο. Η τοποθέτηση των κτιρίων ανάμεσα σε πολυκατοικίες, ή στις γωνίες των οικοδομικών τετραγώνων,⁽⁴³⁾ δημιουργεί μια άμεση συσχέτιση με την πολυκατοικία μιας και υπόκεινται σε κοινές πολεοδομικές διατάξεις.⁽⁴⁴⁾ Πράγματι, οι τυπολογικές τους διαρθρώσεις, **η στοά και τα καταστήματα στο ισόγειο, οι υποχωρήσεις στους ανώτερους ορόφους** -στην οποία προβλέπεται σε ορισμένα και η χρήση της κατοικίας,⁽⁴⁵⁾ **αλλά και ο δομικός σκελετός από μπετόν**, ολόκληρη η «τεχνολογία» και η «γνώση» του κτίζειν⁽⁴⁶⁾, οργανώνουν το βασικό κορμό τους, με τις απαραίτητες παρεκκλίσεις λόγω διαφορετικών λειτουργιών. Παρόμοιες παρατηρήσεις, μπορεί κανείς να κάνει και για τα **κτίρια ξενοδοχείων**, τα οποία βέβαια διατηρούν το ισόγειό τους για τις εισόδους και τα **lobby**, αυτά τα χωρικά παράγωγα της νεωτερικότητας, που εξοικειώνουν τον αστό σε νέες μορφές ελέγχου, αποστασιοποιημένης επαφής και αυτοεπιτήρησης (Kracauer, 1999). Η σύγκλιση αυτών των δυο τύπων, του κτιρίου γραφείου και του κτιρίου ξενοδοχείων στο κέντρο, υπάρχει ορισμένες φορές και στην καταστατική αρχική τους σύνθεση, όπως στο *Κτίριο Πολυτελών Διαμερισμάτων Γραφείων στην πλατεία Συντάγματος*:

Το κτήριο μελετήθηκε με φέροντα σκελετό και διάταξη των εν γένει εγκαταστάσεων του κατά

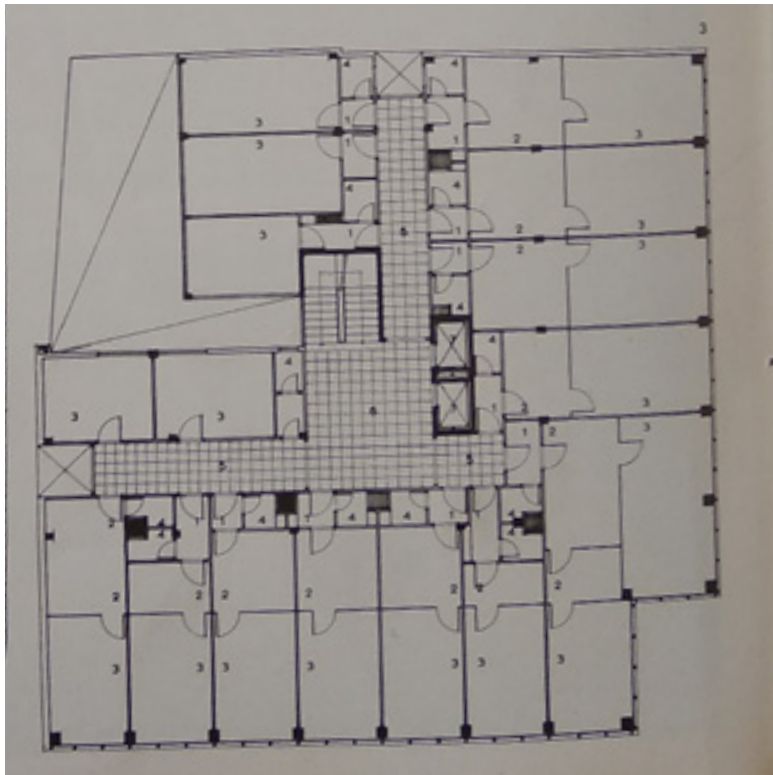
---

43 Πρέπει ιδιαίτερος να ληφθεί υπ' όψιν η συνηθέστερα θέσις των κτηρίων τούτων μεταξύ δύο μεσοτοιχών. Τούτο αποτελεί παράγοντα χαρακτηριστικής πλαστικής διαμορφώσεως. Εις την περίπτωσιν αυτήν δημιουργείται σαφώς η γνωστή εις τη σύγχρονον αρχιτεκτονικήν μορφή της προσόψεως παραπετάσματος (*curtain wall*). Εις την περίπτωσιν γωνιακών οικοπέδων, [...], το πρόβλημα επεκτείνεται εις τη σύνθεσιν δυο ως άνω επιφανειών. (Βαλεντής, 1960)

44 Ο Τσακόπουλος (2014: 83) θα αναφέρει για αυτές τις δύο κατηγορίες κτιρίων: *Στην οικοδόμηση των πολυκατοικιών και των κτιρίων γραφείων, η κοινωνική κριτική μετά τη μεταπολίτευση καταλόγησε τις ευθύνες για την «τσιμεντοποίηση» της πρωτεύουσας αγνοώντας σε πολλές περιπτώσεις τις τεχνικές και αρχιτεκτονικές τους αρετές (λειτουργικός και δομικός κάναβος, μορφολογική αφαίρεση, κατασκευαστική ποιότητα οικονομία κατασκευής), αλλά και τον κομβικό πολεοδομικό τους ρόλο.*

45 Ενδεικτικά, *Κτίριο γραφείων στην Αθήνα*, Κυριακίδης στο Κολωνάκι, Πατριάρχου Ιωακείμ και Πλατεία Φιλικής Εταιρίας, όπου διαμορφώνεται κατοικία στην εσοχή πάνω από τα καταστήματα. Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1974.

46 *Από τα υλικά που υπάρχουν στη χώρα μας, και δια λόγους οικονομικούς, συνηθής τρόπος κατασκευής δια πολύροφα κτήρια είναι ο σκελετός μπετόν-αρμέ. Παραρτηρείται δε, η έντονος επίδραση εκ της μορφής του σκελετού εις την αρχιτεκτονικήν σύνθεσιν των κτηρίων-γραφείων γενικώς και ειδικώτερον εις την διαμόρφωσιν των όψεων αυτών. (Βαλεντής, 1960)*

Εικ.34,35/ Κτίριο γραφείων, από Ρίζο Ι., Αρχιτεκτονική /1963

τρόπον, που να επιτρέπουν τη μελλοντική του διαρρύθμιση σε ξενοδοχείο υπερ πολυτελείας. (Τριποδάκης Δ., 1963)

Η ατμόσφαιρά αυτών των εισόδων μεταφέρεται λεξιλογικά στα κτίρια γραφείων και σε μικρότερη μορφή και στις ίδιες τις εισόδους των **πολυκατοικιών**, οι οποίες ανάλογα με την περιοχή και την ταξική τους απεύθυνση, γίνονται πιο αφαιρετικές, με μαρμάρινες επενδύσεις και έργα καλλιτεχνικά να τις διακοσμούν.⁽⁴⁷⁾

Στην Αρχιτεκτονική συναντάμε μια από τις λίγες συστηματικές τεκμηριώσεις σε σχέση με την τυπολογία των γραφείων που χτίζονται την πρώτη μεταπολεμική περίοδο στο κέντρο της πόλης. Πρόκειται για την παρουσίαση οκτώ κτιρίων γραφείων στο κέντρο της Αθήνας από το **Θουκιδίδη Βαλεντή** κατασκευασμένα ανάμεσα στο 1949-1959 (Βαλεντής, 1960). Τα κτίρια αυτά παρουσιάζονται επάνω σε χάρτη και βρίσκονται ανάμεσα στους τρεις βασικούς άξονες της Ακαδημίας, της Πανεπιστημίου, της Σταδίου από την πλατεία Ομονοίας μέχρι την πλατεία Συντάγματος.⁽⁴⁸⁾

Η εμφάνιση του κανάβου στην όψη, όπως συστηματοποιείται από το Βαλεντή, παρουσιάζει διαφοροποιήσεις σε σχέση με την επεξεργασία και τον τονισμό των στοιχείων του. Χαρακτηριστικά αναφέρει την *ουδετερότητα του κανάβου*,⁽⁴⁹⁾ τον *οριζόντιο τονισμό του σκελετού*,⁽⁵⁰⁾ τον *κατακόρυφο τονισμό του σκελετού*,⁽⁵¹⁾ τον *αποχαρακτηρισμό του δυναμισμού του σκελετού*,⁽⁵²⁾ και τον *πυκνόν κανάβον με τονισμό οριζοντίων στοιχείων*.⁽⁵³⁾ Επίσης, στο κτίριο γραφείων στην πλατεία Ομονοίας, θα αναφερθεί σε ένα άλλο βασικό πρόβλημα που θα αποδώσει και ο Μητρόπουλος στα *μεγαθήριά του*,⁽⁵⁴⁾ τη χρήση των προσόψεων για διαφημιστικές μαρκίζες, οι οποίες *ματαιώνουν κάθε μορφολογική προσπάθεια*, και για τις οποίες απαιτείται *αυστηρός κρατικός έλεγχος σε συμφωνία με τους μελετητές*.

Η σημασία της επεξεργασίας της **όψης** των κτιρίων γραφείων είναι δεδομένη. Η όψη αποτελεί βασικό πεδίο εμπλοκής του αρχιτέκτονα σε κτίρια εργασίας, όπως φαίνεται και στα διοικητικά κτίρια των βιομηχανιών. Κι αυτό γιατί αποτελεί το κύριο μέσο ανάδειξης του κτιρίου σε **κτίριο κύρους**, με την απαραίτητη χρυσόσκονη ελληνικότητας και τις κλασικίζουσες μαρμάρινες επενδύσεις, να αποτελούν γνώριμη οδό.⁽⁵⁵⁾ Στο χαρακτήρα της όψης θα αναφερθούν ως τρόποι τονισμού της **ελληνικότητας** του

---

47 Ενδεικτικά, *Γλυπτά του Ζογγολόπουλου σε κτίριο γραφείων*, Θέματα Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1973, *Γλυπτά σε είσοδο πολυκατοικίας*, Θέματα Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1973.

48 Συγκεκριμένα, Ακαδημίας 27, Αγίου Κωνσταντίνου 4, Σανταρόζα 1, Πατησίων 4, Σταδίου 48, Σωκράτους 48, Πλ. Ομονοίας, Ακαδημίας και Θεμιστοκλέους.

49 Κτήριο Πατησίων 4, 1958.

50 Κτήριο Σανταρόζα 1, 1954.

51 Μέγαρον Μ.Τ. Βασ. Αεροπορίας, Ακαδημίας 27, 1949.

52 Κτήριο Πλατείας Ομονοίας 16 και Πανεπιστημίου, 1958.

53 Κτήριο Σταδίου 48, 1956.

54 *Τα μεγαθήρια του Κώσα Μητρόπουλου*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου, 1963.

55 Είναι γνωστή η ιστορία για το κτίριο του Δ. Παπαζήση (1962) στο Σύνταγμα, με την επέμβαση του Υφυπουργού Δημοσίων Έργων, Α. Θεοδοσιάδη, που διέκοψε τις εργασίες σε δύο κτίρια γραφείων επί της πλατείας Συντάγματος, με την αιτιολογία ότι έχουν *ξενικόν στυλ και παραμορφώνουν την κεντρικωτέραν πλατείαν της πρωτεύουσας*, προκαλώντας αντιδράσεις από τον αρχιτεκτονικό κόσμο. Στην Αρχιτεκτονική χαρακτηριστικά αναγράφεται: *Είμεθα περίεργοι να μάθωμε ποιό είναι αυτό το περίφημο «ελληνικό ύφος», το οποίο έπρεπε να δεσπόζει στην πλατεία Συντάγματος. [...] Είναι ίδιο μορφωμένων και ειδικευμένων ανθρώπων να διατείνονται ότι το γυαλί και το αλουμίνιο θα δημιουργήση αφόρητη κατάσταση και κατά το καλοκαίρι και τον χειμώνα για*

χαρακτήρα της, οι παρακάτω αρχές:

το ρυθμικόν μέτρον, η απλότης και αυστηρότης της μορφής, η θέρμη της μορφής, η εκ του βαθμού της εντόνου πλαστικότητος ανάδειξις της υπό το ελληνικόν φως και τέλος ο πρόσθετος χρωματικός τονισμός της πλαστικότητος ταύτης.

Τα ανοίγματα της όψης αντιστοιχούν στην εσωτερική διαμερισμάτωση, η οποία παράγει **διαμερίσματα γραφείων** (Τριποδάκης, 1963), γεγονός που επιτρέπει την ανεξάρτητη ενοικίαση τους από διαφορετικά υποκείμενα ή επιχειρήσεις, σχήμα προσαρμοσμένο στη δομή της ελληνικής οικονομίας.⁽⁵⁶⁾ Ρυθμικά ανάμεσα στα ανοίγματα, τα οποία προτείνεται να ξεκινούν πάνω από το 1.10, ώστε να δημιουργείται εκμεταλλεύσιμος χώρος, τοποθετούνται κάθετα τα έπιπλα γραφείου, ώστε να επιτυγχάνεται ο κατάλληλος ηλιασμός και τα πακτωμένα διαχωριστικά, αναπτύσσονται πίσω από τα κάθετα στοιχεία της όψης. Η εσωτερική αυτή οργάνωση ανταποκρίνεται και στην επικρατούσα αντίληψη για την ανάγκη χωρισμάτων στα εσωτερικά των κτιρίων, ως μέσο αύξησης της ευλιγισίας τους και όχι ως καρατόμηση αυτής της δυνατότητας, πράγμα που οι αρχιτέκτονες συναντούν και στη μελέτη πολυκατοικιών της περιόδου, όταν αξιώνουν να διαμορφώσουν μια ανοιχτή κάτοψη.⁽⁵⁷⁾ Αυτό εξηγείται με την υπαρκτή αναντιστοιχία του όρου *ευλιγισία* όταν σχεδιάζεται μια ανοιχτή κάτοψη, λόγω της δυσκολίας υποδοχής διαφορετικών ή ταυτόχρονων χρήσεων από διαφορετικά υποκείμενα/οργανισμούς, χωρίς την απαραίτητη επίπλωση/σχεδιασμό κλπ.,⁽⁵⁸⁾ γεγονός που μειώνει και τη δυνατότητα μεγιστοποίησης της οικονομικής εκμετάλλευσης.

Στις **κατόψεις**, διαπιστώνουμε ότι η εσωτερική διαμόρφωση, προσομοιάζει όχι τόσο σε μια εκδοχή διαμερίσματος, αν και έχει επιμερισμένο **χώρο υποδοχής**,⁽⁵⁹⁾ όταν αυτό γίνεται επιτρεπτό από το μέγεθος, αλλά κυρίως σε κάτοψη ξενοδοχείου,⁽⁶⁰⁾ με τα διαφορετικά δωμάτια επί της όψεως, σε

τους εργαζόμενους σε αυτά τα κτήρια; Δεν πιστεύαμε ποτέ ότι θα παρασυρθεί ο καθ'όλα τα άλλα σεβαστός και αγαπητός κ. Α. Θεοδοσιάδης, στο Σχόλια-Παρατηρήσεις-Υποδείξεις, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου, 1962, με τίτλο Άστοχος Ενέργεια.

56 Έχουμε ήδη δει, πως υπάρχουν γραφεία εντός των πολυκατοικιών. Ενδεικτικά, *Ιατρείο σε Αθηναϊκή πολυκατοικία*, Εργαστήριο 66, Θέματα Χώρου και Τεχνών/ Τεύχος 1972, *Αρχιτεκτονικό γραφείο στην Αθήνα*, στο ισόγειο και τον πρώτο όροφο μιας πολυκατοικίας των Σοφιανός και Πικούνη, Θέματα Χώρου και Τεχνών/ Τεύχος 1974.

57 Ενδεικτικά στην *Πολυκατοικία στη Λεωφόρο Αμαλίας*, ο Ζενέτος παρουσιάζει την προσαρμογή της αρχικής του απόλυτα ελεύθερης κάτοψης σε αυτή στην οποία συμφώνησαν με τον επιχειρηματία και τους αγοραστές. (Ζενέτος, 1963)

58 Στις δυο ακτές του Ατλαντικού η ομάδα Quickborner των Eberhard και Wolfgang Schnelle και αυτή των George Nelson και Robert Propst που πραγματοποιούσαν έρευνα για τη Herman Miller, επιχείρησαν σε κοντινές χρονικές περιόδους το '50 να εισάγουν την έννοια του Bürolandschaft (office landscape) αντιδρώντας στην τεϊλορική καταγωγή και διάρθρωση του γραφειακού εργασιακού χώρου, εκφράζοντας τον προσομοιωτικό σχεδιασμό πιο οργανικών μορφών ανάπτυξης με ανθρώπους που κάθονται μαζί σε ανοιχτό, μη ιεραρχικά χωροθετημένο πλαίσιο και μπορούν να επηρεάσουν το χώρο τους ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες τους. Σύντομα δυστυχώς οι σχεδιαστικές τους αυτές απόπειρες πήραν, μέσα στη δεκαετία του 1970, τη μορφή της εντατικοποίησης της εργασίας και της καταστρατήγησης του διαθέσιμου χώρου των εργαζομένων. (Duffy, Cave, Worthington, 1984)

59 Ενδεικτικά *Κτίριο Γραφείων στην οδό Ερμού* του Βουρέκα, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967, *Κτίριο γραφείων στην Πραξιτέλους* του Μπογάκου, Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1969, *Κτήριο Γραφείων* του Ρίζου Ι., Αρχιτεκτονική/ Τεύχος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου, 1963.

60 Ενδεικτικά, Βαλσαμάκης Ν., Δεκαβάλας Β., Μπογάκος Β., (1963), *Ξενοδοχείον Πλατείας Συντάγματος*, στο Αρχιτεκτονική/ Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου, 1960.

παράταξη, τους εσωτερικούς διαδρόμους κυκλοφορίας, τις επιλύσεις της κάθετης κυκλοφορίας κ.ό.κ. Σημαντική επίσης διαφορά είναι οι **κοινές τουαλέτες** σε κάθε όροφο, γεγονός που αυξάνει τον διαθέσιμο προς εκμετάλλευση χώρο και οι χώροι αρχειοθέτησης. Στα κτίρια αυτά, παρατίθενται συνήθως μια ή δύο κατόψεις, π.χ. των καταστημάτων της εισόδου, και μια χαρακτηριστική φωτογραφία της όψης τους, συσχετισμένη με το αστικό πεδίο. Παρουσιάζονται συχνά οικοδομικές λεπτομέρειες της πρόσοψης και πιθανώς κάποιες φωτογραφίες από την κίνηση του δρόμου, ή της στοάς. Μέχρι και το '70 δεν αναφέρεται ή απεικονίζεται κάποιος κοινόχρηστο χώρος.

3.3.1 Τράπεζες. Η αποκατάσταση του εσωτερικού χώρου

Κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '60, σε μια προσπάθεια προβολής της Εθνικής Τράπεζας αλλά και υπό το φως των νέων προοπτικών της ένταξης στην ΕΟΚ η διοίκηση της ΕΤΕ περιέλαβε, για πρώτη φορά, στον Απολογισμό του 1964 ξεχωριστό κεφάλαιο με τίτλο «Κατευθύνσεις Εκσυγχρονισμού της Τράπεζας» (Στρατηγάκη, 1996). Βλέπουμε έτσι, πολύ emphaticά την επιστράτευση της αρχιτεκτονικής ως μέσο εκσυγχρονισμού του οργανισμού και εξορθολογισμού της εργασίας. Εξυπηρετώντας έναν ενιαίο οργανισμό με δομημένη εταιρική ταυτότητα - ή τουλάχιστον στο στάδιο της επεξεργασίας της νέας ταυτότητας του - διαμορφώθηκαν κτίρια τα οποία μπορούσαν τόσο σαν αντικείμενα αλλά και ως εσωτερικές διαρθρώσεις να εκφράσουν και να αναδομήσουν αυτές τις πτυχές.

Συγκεκριμένα ο **Δεκαβάλλας** αναλαμβάνει τις μελέτες των υποκατοστημάτων της Εθνικής Τράπεζας στην Αττική, σε νησιά ή στην περιφέρεια, και εκπονείται πλήθος μελετών τόσο από τον ίδιο όσο και από αναθέσεις σε σημαντικούς συναδέλφους βλ. Τζάκου, Ζάννο, Καλογερά, Βαλσαμάκη, Ζενέτο, Μπογάκο, Χατζημιχάλη, Σακελλάριο, Καραντινό. (Τσακόπουλος, 2014) Αυτές οι μελέτες παρουσιάζονται τόσο στην Αρχιτεκτονική όσο και στα Αρχιτεκτονικά Θέματα.⁽⁶¹⁾ Πρωτοεμφανίζονται στην εσωτερική διάρθρωση, εντός των ανοιχτών κατόψεων που οφείλουν να απευθύνονται στο κοινό αλλά και να διασφαλίζουν την εξυπηρέτηση και την ασφάλεια των συναλλαγών, **ζώνες εργασίας** που πραγματοποιούνται με τις διαφορετικές διατάξεις των επίπλων. Τα γκισέ, γραμμικά, σειριακά και με συγκεκριμένο ύψος, οδηγούν την κίνηση, υπάρχουν «τακτοποιημένα» αλλά ελεύθερα τραπέζια αναμονής, εμφανίζονται φυτεύσεις ως διαχωριστικά, τα έπιπλα είναι όλα σε αυστηρές γραμμές ουδέτερης πολυτέλειας, οι επενδύσεις των πατωμάτων και των κολωνών είναι συνήθως μαρμάρινες. Όταν υπάρχει δεύτερο επίπεδο, υποχωρεί πάνω από τον κεντρικό άξονα εισόδου, προσφέροντας αίσθημα υπεροχής, απομόνωσης και επίβλεψης και φιλοξενεί διοικητικές λειτουργίες.⁽⁶²⁾ Καινοτομίες διαπιστώνουμε και στα ίδια τα αντικείμενα των κτιρίων, τα οποία οφείλουν να προβάλλουν όλες τις προαναφερθείσες ποιότητες και στο εξωτερικό τους. Ιδιαίτερη σημασία έχει η εμφάνιση **νυχτερινών λήψεων** στις αναπαραστάσεις τους, η χρήση κλασικού λεξιλογίου,⁽⁶³⁾ ή με αναφορά στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, όπως στην περίπτωση του Ζενέτου. Μιλάμε έτσι για μια συμβολή στην ανάδειξη μιας αρχιτεκτονικής που ξαναζεί τη νύχτα, μιας αρχιτεκτονικής του μετάλλου και του γυαλιού (Πετρίδου, 1999) καθώς η υπόστασή του κτιρίου συμβαίνει και υλοποιείται τις νυχτερινές ώρες που το φωτισμένο εσωτερικό του επιστρέφει την υπόστασή του, αποκαλύπτοντας τη «μαγική του διάσταση». Η εισαγόμενη διάσταση της ευελιξίας, η εισαγωγή τεχνολογιών στη διαδικασία παραγωγής, οι ποιότητες

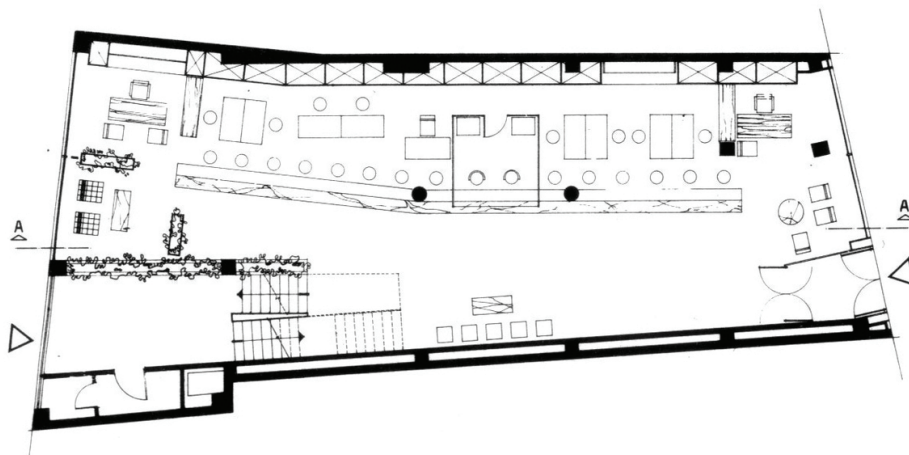
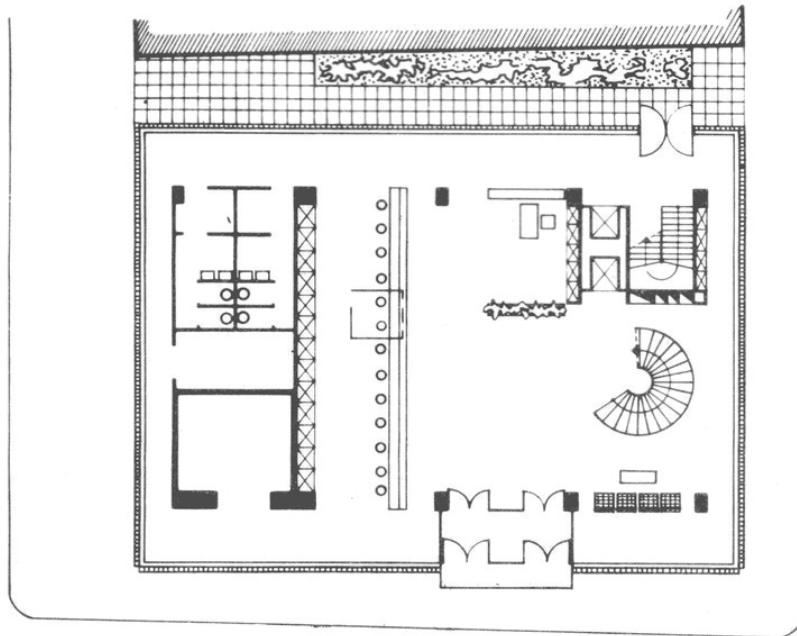
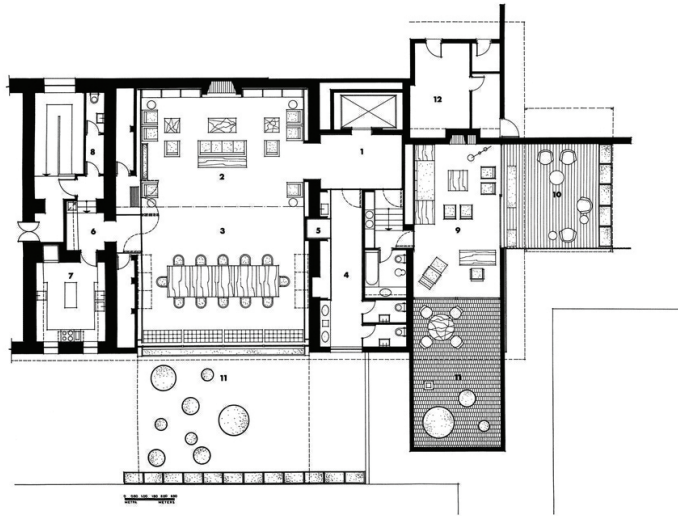
61 Ενδεικτικά *Υποκατάστημα στην Πάτρα*, Τζάκου, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967, *Υποκατάστημα στην Ορεστιάδα*, Βαλσαμάκης, *Υποκατάστημα στην Πλατεία Συντάγματος*, Δεκαβάλλας, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967.

62 Ενδεικτικά, *Υποκατάστημα στην Πλατεία Συντάγματος*, Δεκαβάλλας, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967.

63 Ενδεικτικά, *Υποκατάστημα στην Πάτρα*, Τζάκου, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967.

Εικ.36,37,38/ Τάξη, φύτευση και οργάνωση βάσει επίπλων

Εικ.39/ Ξενώνας διοίκησης Εθνικής Τράπεζας, Δεκαβάλας, Εικ.40/Υποκατάστημα στην Πάτρα της Τζάκου, Εικ.41/Υποκατάστημα Ε.Τ.Ε. στο Μοναστηράκι, Δεκαβάλας

του προνομιακού και σύγχρονου χώρου, η τάξη και η αέναη ροή της διαδικασίας του χρήματος, η διαφάνεια και η επικοινωνία, είναι όλες παρούσες ποιότητες στα κτιριακά αυτά παράγωγα. Η αρχιτεκτονική εσωτερικών χώρων, υποβαθμισμένη από καιρό, κλήθηκε να ικανοποιήσει με την επίπλωση της απαιτήσεις που αφορούν τις συνθήκες εργασίας, αλλά και την παρουσίασή τους στο κοινό, ως αντιπροσώπευση ενός ενιαίου οργανισμού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και η **εισαγωγή οικιακών χώρων εντός των οργανισμών των τραπεζών**, που τις διαπιστώνουμε σε δυο περιπτώσεις, όπου δημιουργούνται διαμερίσματα για τους διευθυντές των καταστημάτων. Το πρώτο είναι στην περίπτωση του υποκαταστήματος στην Ορεσσειάδα του Βαλσαμάκη,⁽⁶⁴⁾ όπου στο δεύτερο όροφο τοποθετείται το διαμέρισμα του Διευθυντή. Η ύπαρξη κατοικίας αποτυπώνεται και διασπά τον ίδιο τον όγκο του κτιρίου με τη δημιουργία εσοχής. Το δεύτερο είναι στην προσθήκη που γίνεται στην Τράπεζα της Ελλάδος από το Δεκαβάλλα⁽⁶⁵⁾ στην οροφή του κτιρίου, με μετατροπή χώρων γραφείου και εκμετάλλευση του δώματος. Το αναπαυτήριο-γραφείο του Διοικητή της Τράπεζας, τοποθετείται εντός των διαμερισμάτων και διαθέτει ιδιαίτερο βεστιάριο και λουτρό. Είναι σε άμεση επικοινωνία, προέκταση, της αίθουσας συσκέψεων, συνεστιάσεων και υποδοχής επισήμων και επικοινωνεί με ανελκυστήρα που τον εισάγει κατευθείαν στο εσωτερικό των γραφείων των υπαλλήλων.

3.3.2 Ο κανόνας του τοιχοπετάσματος και οι εξαιρέσεις της ανοιχτής κάτοψης

Από τη δεκαετία του '60 με τις βελτιώσεις που επιτεύχθηκαν στις προδιαγραφές του κλιματισμού αλλά και του υλικού του γυαλιού τα μεγάλα γυάλινα τοιχοπετάσματα κυριάρχησαν στην αρχιτεκτονική παραγωγή. Βασική τομή στο σχεδιασμό γραφείων και τη χρήση της ελεύθερης κάτοψης αποτελεί σαφώς το *Κτήριο Γραφείων του Βαλσαμάκη* στην Καπνικαρέα⁽⁶⁶⁾ στο οποίο γίνεται και η πρώτη εφαρμογή του curtain wall, αλλά παρουσιάζεται και μια πραγματικά ανοικτή κάτοψη από τον αρχιτέκτονα σε κτίριο γραφείων.⁽⁶⁷⁾ Η λογική του «ανοιχτού» γραφείου ως χώρου ευέλικτου είναι συγγενική με τη λογική του **βιομηχανικού κελύφους** ενώ η οργάνωση της εργασίας στους πρώτους ελεύθερους γραφειακούς χώρους στηρίζεται κατά πολύ στην οργανωτική διάρθρωση της βιομηχανικής εργασίας (Χαραλαμπίδης, Χαραλαμπίδη-Διβάνη, Meurice, 1983).

Το σχεδιασμό της ανοιχτής κάτοψης ακολουθεί και ο **Ζενέτος** στις περιπτώσεις σχεδιασμού κτιρίου γραφείων, είτε εντός των εργοστασίων (βλ. εργοστάσιο APCO), είτε για παράδειγμα στο *Κτίριο γραφείων στην Αθήνα*.⁽⁶⁸⁾ Άλλα παραδείγματα γραφείων που παρουσιάζονται και ακολουθούν την τεχνολογία του τοιχοπετάσματος είναι το *Κτήριο γραφείων του κ. Δέλη* του αρχιτέκτονα Ζαμπέλη, το *Κτήριο διοικήσεως της Βιοχάλκο* των Οικονομίδη, Δούμπα και συζύγου,⁽⁶⁹⁾ όπου παρουσιάζεται

---

64 Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967.

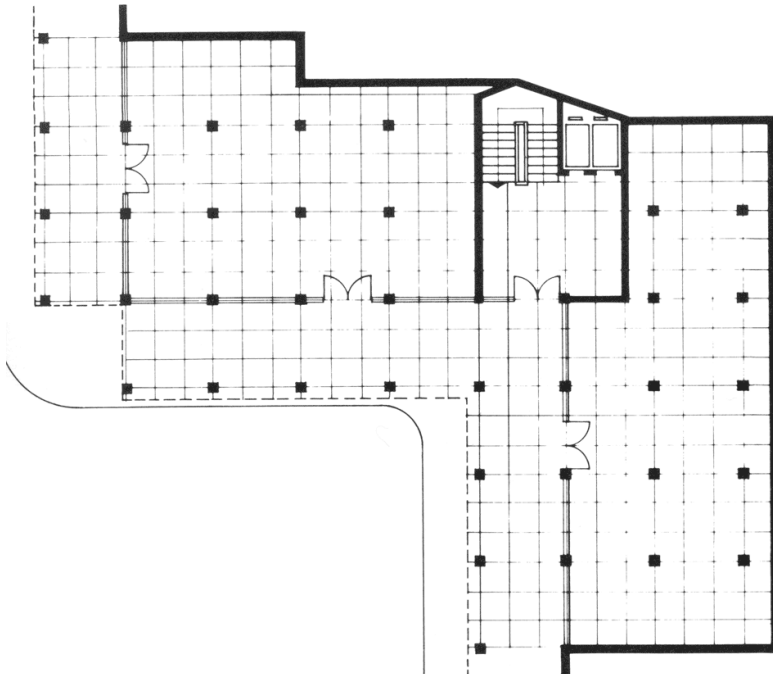
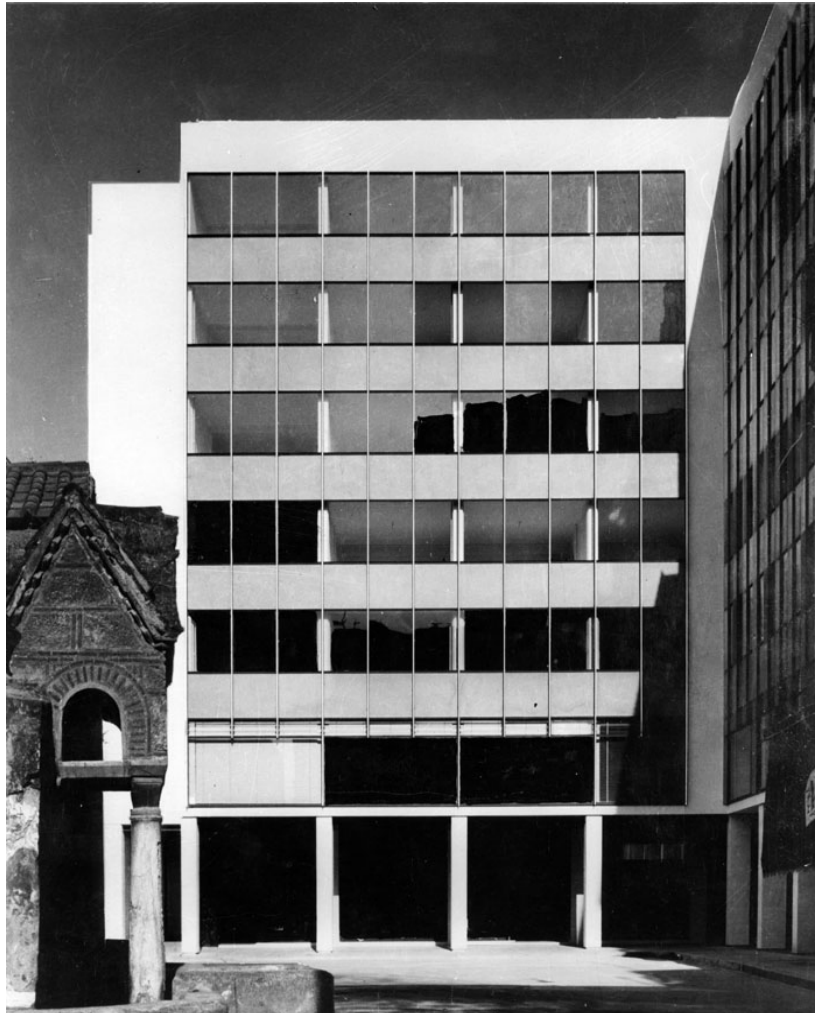
65 Ξενώνας Διοικήσεως Εθνικής Τράπεζας Ελλάδος, Θέματα Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1970.

66 Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου, 1960.

67 «Η πρόσοψη είναι μια προσπάθεια προσαρμογής των κρεμαστών προσόψεων με τα μέσα και τις δυνατότητες που έχουμε εδώ σήμερα, δηλαδή χρήση στραντζαριστών λαμαρίνων και μεταλλικών ελασμάτων για παράθυρα ενώ τα καλυμμένα τμήματα της προσόψεως (ποδιές), έχουν κατασκευαστή από μάρμαρο Ερέτρειας.» (Βαλσαμάκης, 1960).

68 Για το οποίο βέβαια σημειώνει ότι ο επιχειρηματίας-κατασκευαστής δεν ακολούθησε πιστά όλα τα στοιχεία της μελέτης, «αλλά ο κánaθος που διατηρήθηκε, προσέφερε αρκετή ευκαμψία στη διαμόρφωση των χώρων.» (Ζενέτος, 1972).

69 Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου, 1967.

Εικ.42,43/Κτίριο γραφείων Καπνικαρέα, Βαλσαμάκης

Εικ.44,45/Πύργος Αθηνών, Βικέλας

μια διαφοροποίηση στις διατάξεις των γραφείων (μεμονωμένα γραφεία, ομάδες γραφείων, μεγάλο τραπέζι συνάντησης σε ξεχωριστό δωμάτιο, πρώτη φορά χωρίς ξεχωριστό γραφείο διευθυντή, διάταξη του λογιστηρίου σε ανοιχτή επικοινωνία πίσω από το χώρο εξυπηρέτησεως κοινού στο ισόγειο κ.ό.κ.), στον Κηφισσό, γεγονός που επιτρέπεται επειδή αποτελεί κτίριο μιας ενιαίας επιχείρησης και μπορεί να διευθετηθεί η κάτοψη ανταποκρινόμενη σε πραγματικούς όρους. Ανοιχτή κάτοψη, μάλιστα με διάταξη *ιπποδρομείου*, με όλες τις βοηθητικές λειτουργίες και κατακόρυφες επικοινωνίες στον πυρήνα, περιμετρικό διάδρομο και ανοικτό χώρο γραφείων, παρουσιάζει το *Κτίριο του ΟΣΕ*, των Μολφέση και Παπαγιάννη, το οποίο εγκαινιάζεται το 1972.⁽⁷⁰⁾ Ένα ακόμα κτίριο γραφείων του Μολφέση παρουσιάζεται στο ίδιο τεύχος, το οποίο είναι *πανταχόθεν ελεύθερο* και αναφέρει στο κείμενό του, ότι τα χωρίσματα των γραφείων είναι κινητά.⁽⁷¹⁾

Στις αναπαραστάσεις των κτιρίων αυτών δεσπόζων ρόλο παίζει η καθύψος ανάπτυξή τους και η εστίαση στην τεχνική του τοιχοπετάσματος. Οι λήψεις λοιπόν είναι από κάτω, με έμφαση στην προοπτική που δημιουργούν οι οδηγοί των στοιχείων των ανοιγμάτων. Το γυαλιστερό εξωτερικό τους περίβλημα, αποτελεί την απόδειξη της τεχνολογικής τους υπεροχής. Οι αναπαραστάσεις του εσωτερικού χώρου, συνήθως αφορούν στο γραφείο του διευθυντή, κάποια λήψη των διαδρόμων, ή στιγμιότυπα από την είσοδο και το έπιπλο υποδοχής. Το γραφείο του διευθυντή αποδίδεται με λιτότητα, με δεσπόζον το έπιπλο του γραφείου, κάποια διαμόρφωση ενός μικρού καθιστικού κοντά στην πόρτα και συχνά την ύπαρξη ενός μεγάλου τραπέζιου συσκέψεων εντός του γραφείου. Οι χώροι είναι απόλυτα κενοί από ανθρώπους, αποτυπώνονται και εστιάζουν στο βάθος που καθοδηγείται από τον κάναβο της οροφής. Οι σκάλες, μεταλλικές και συχνά κυκλικής διατομής, αποτελούν ένα μόνιμο πεδίο αναπαράστασης με καφκικές αναφορές, δίνοντας έμφαση στην κομψότητά του σχεδιασμού, αλλά και στην επίδειξη της πρόβλεψης της κυκλοφορίας.

3.3.3 Η διάχυση του πύργου-εργοστασίου. Διαδικασίες συμπερίληψης και «εκδημοκρατισμού»

Δύο κτίρια γραφείων κατασκευάζονται και παρουσιάζονται το 1974, το πρώτο των Παπαγιάννη και Μπενεχούτσου, στη συμβολή της λεωφόρου Κηφισίας με την Κατεχάκη και ένα κτίριο αντιπροσωπείας μηχανημάτων στην Αθήνα της Rigas SA στον Κηφισσό, των Παπαγιάννη και Κουτσούνά.⁽⁷²⁾ Ο **Πύργος των Αθηνών**⁽⁷³⁾ του Βικέλα και ο **Πύργος Συγγρού**⁽⁷⁴⁾ των Σταμάτη και Κυμπρίτη που παρουσιάζονται στο ίδιο τεύχος των Αρχιτεκτονικών Θεμάτων, καταδεικνύουν τη σταδιακή διάχυση των εμπορικών και εταιρικών λειτουργιών, στις λεωφόρους της **Κηφισίας** και της **Συγγρού**, αλλά και της **Μεσογείων**,⁽⁷⁵⁾ οι οποίες αποτελούν αρτηρίες σύνδεσης με νέες περιοχές βασικής κατοικίας στα Βόρεια και τα Νότια Προάστια. Η σταδιακή προαστικοποίηση κερδίζει έδαφος, και τα νέα κτίρια μπορούν να αποτελέσουν αυτόνομα αντικείμενα, τα οποία χωρίς να γειτνιάζουν με κάποια πολυκατοικία ή ξενοδοχείο διατηρούν ως βασικές σχεδιαστικές αρχές, την κυριαρχούσα τεχνολογία του curtain wall, την όψη από γυαλί,⁽⁷⁶⁾

70 *Κεντρικά γραφεία ΟΣΕ στην Αθήνα*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/1973.

71 *Κτίριο Γραφείων στην Αθήνα*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/1973.

72 *Αρχιτεκτονικά Θέματα/1974*.

73 *Πύργος Αθηνών*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1974.

74 *Κτίριο Γραφείων στην Αθήνα*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/1974.

75 *Κτίριο Γραφείων στην Αθήνα*, από Εθνική Κτηματική Α.Ε., Αρχιτέκτονες Κυδωνιάτης, Σηφάκη, Αρχιτεκτονικά Θέματα/1974.

76 *Πύργος Ατρίνα*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1987.

τη μίμηση προτύπων του εξωτερικού που ανταποκρίνονται στην ταυτότητα μεγαλύτερων εταιριών που θέλουν να εξυπηρετήσουν. Τα κτίρια γραφείων τα οποία παρουσιάζονται να δομούνται ακόμα μέσα στο κέντρο, συχνά παρουσιάζουν δύο με τρεις υπόγειους ορόφους με θέση στάθμευσης.⁽⁷⁷⁾

Τα κτίρια αυτά έτσι όπως αναπαρίστανται ως αντικείμενα, κυριαρχούν μέσα στη μοναδικότητά τους στο αστικό τοπίο ή τον περιβάλλοντα χώρο και αποκτούν σταδιακά μια εντελώς άλλη σχέση και υπόσταση από τα αρχικά εντός του αστικού χώρου, προσομοιάζοντας όλο και περισσότερο στον τρόπο που αναπαρίστανται τα εργοστάσια της εποχής. Τρεις χαρακτηριστικές τέτοιες περιπτώσεις είναι το *Κτίριο γραφείων* της ΕΤΕΒΑ στην Αθήνα, του Τομπάζη,⁽⁷⁸⁾ το *Κτίριο γραφείων* ναυτιλιακής εταιρίας στον Πειραιά από τον Βογιατζή,⁽⁷⁹⁾ αλλά και τα *Γραφεία Διοικήσεως εταιρείας στη Λυκόβρυση*, του Τομπάζη.⁽⁸⁰⁾ Το τελευταίο έργο, ανεπτυγμένο σε ελεύθερο οικοπέδο, θα αναπτύξει τα γραφεία διοίκησης γύρω από αίθριο με λίμνη και τα γραφεία θα συνδέονται με το υπόλοιπο συγκρότημα με κλειστή πεζογέφυρα.

Ένα βήμα παραπέρα, τόσο στην περιγραφή των χώρων των εργαζομένων όσο και στη διαδικασία μετατόπισης των χρηματοδοτών, θα δούμε στην περιγραφή από το *Κτίριο γραφείων ναυτιλιακής εταιρείας στον Πειραιά*, του Βουρέκα, όπου αναφέρεται αναλυτικά στις συνομιλίες με τους εργοδότες για την προσθήκη βοηθητικών εγκαταστάσεων για τους εργαζόμενους. *Roof garden, εστιατόριο, όπου μπορούν να τρώνε και με τους συγγενείς τους, αίθουσα εκθέσεων και αίθουσα διαλέξεων για επιμορφωτικές εκδηλώσεις*, που διαμορφώνεται εκμεταλλευόμενη τη διαφορά ύψους των δύο εισόδων, εντάσσονται στο κτιριακό πρόγραμμα. Η ελεύθερη κάτοψη, όπως στην περίπτωση του Τομπάζη, για τους χώρους γραφείων, προβάλλεται ως μέσο εκσυγχρονισμού και «εκδημοκρατισμού» του αρχικού προγράμματος.

[...] Κατά τη διάρκεια της συνεργασίας για τον καθορισμό του προγράμματος, διαπιστώθηκε από την εταιρεία ότι οι περισσότερες προδιαγραφές ως προς την αρχική «απομόνωση» διάφορων υπηρεσιών και στελεχών ήταν αποτέλεσμα προκαταλήψεως παρά ανάγκης. (Βουρέκας, 1976)

Μέχρι το '85, παρατηρούμε την εμφάνιση περισσότερων κτιρίων, με συνολικές μελέτες κλιματισμού, έμφαση στην ενδοδαπέδια κυκλοφορία των κυκλωμάτων, προσαρμογή στο διαχωρισμό του εσωτερικού με κινητά πάνελα. Παρατηρούμε επίσης τη σταδιακή εμφάνιση στην αρχιτεκτονική τεκμηρίωση περισσότερων χώρων εσωτερικού, πέρα από τα γραφεία του διευθυντή. Το πιο συχνά αναπαριστώμενο είναι το εστιατόριο/καφετέρια, ή κάποιο στιγμιότυπο από μια εσοχή ή διαμόρφωση ταρατσας. Τα γραφεία ξεκινούν να αποκτούν αντικείμενα (γραφομηχανή, τηλέφωνο, τασάκια, πιάτα) και υπάρχουν στιγμιότυπα και με τους εργαζόμενους. Οι κατόψεις παρατίθενται αναλυτικά και αφορούν σε παραπάνω από έναν όροφο, όταν υπάρχουν διαφορετικές λειτουργίες στο κτιριολογικό πρόγραμμα.

Μελετώντας τις αναπαραστάσεις των γραφείων και των εργοστασίων, ως παραδείγματα της «κανονικής» εργασίας, διαπιστώνουμε πως το λεξιλόγιο της παραγωγής αναδιατάσσει όλους αυτούς τους χώρους. Οι τρόποι που οι ταξικοί, φυλετικοί και έμφυλοι όροι πλάθουν και μεταπλάθονται εντός της νεωτερικής φαντασίωσης ενός καπιταλιστικού περιφερειακού κράτους διαχέονται στις μορφές

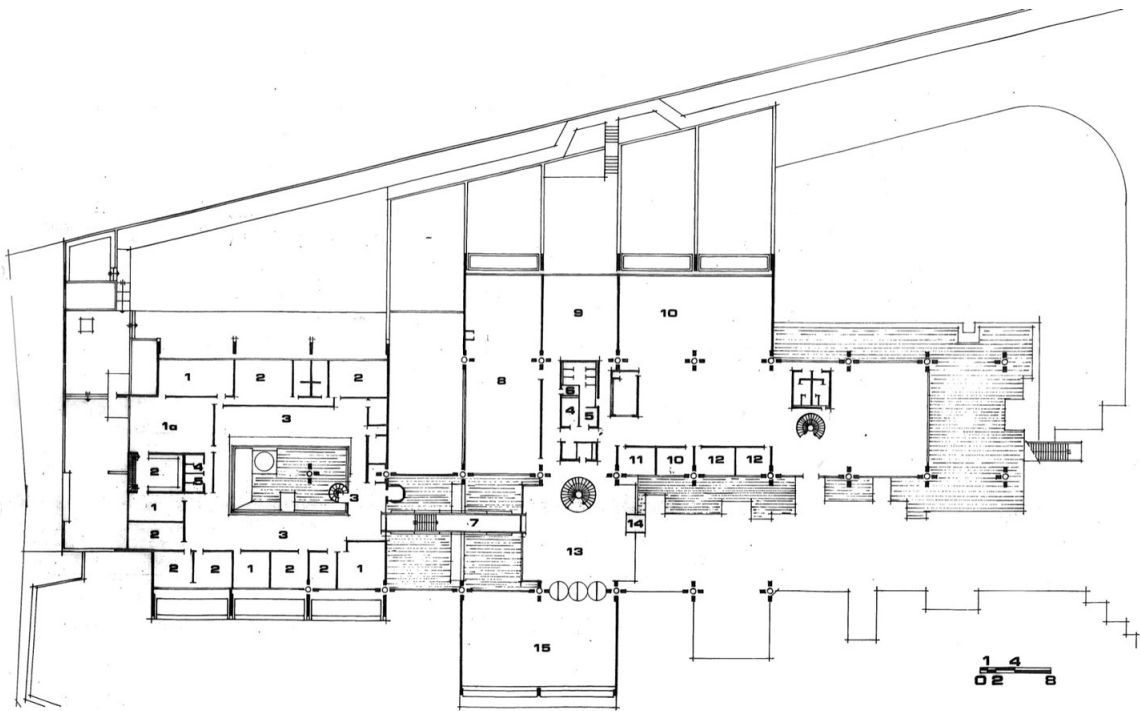
---

77 Ενδεικτικά, *Κτίριο γραφείων* στην Φιλελλήνων και Ξενοφώντος, με τετράωρο υπόγειο σταθμό 120 αυτοκινήτων ανά όροφο, αρχιτέκτονας, Μιχόπουλος, εργοδότης Μετοχικό Ταμείο Στρατού. Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1974.

78 Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1976.

79 Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1976.

80 Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1978.

Εικ.46, 47 /Γραφεία ΑΓΕΤ Ηραλής στη Λυκόβρυση, Τομπάζης

Εικ.48/Εκδοχές εργασίας σε κτίρια γραφείων.

των κτιρίων της παραγωγής. Σε κάθε τύπο χώρου εργασίας που μελετάμε (εργοστάσιο και γραφείο) εκκινούμε από μια κοινή διαπίστωση. Ο χώρος της εργασίας και οι αναπαραστάσεις του είναι βασικό πεδίο αποτύπωσης της σχέσης παραγωγής, υποκειμένων εργασίας αλλά και τρόπος εισαγωγής και δοκιμής των μηχανισμών πειθάρχησης τους. Διαπιστώνουμε επίσης ότι η διάσταση της κατοικίας, ως άμεσος τύπος αναφοράς εμφανίζεται είτε ως παράγοντας διαρρύθμισης των εσωτερικών τους, (βλ. παράδειγμα διαμερισμάτων γραφείων) είτε ως «τεχνολογία» του δομείν, είτε ως προνομιακός χώρος άμεσης σύνδεσης και επικυριαχίας του διευθυντή, του εργοστασιάρχη.

Όταν η εργασία συντελείται εκτός κέντρου, σε αυτονομία πεδία και οικόπεδα καλείται να δημιουργήσει αυτοτελείς κόσμους. Η διαδικασία μιας αποξενωτικής «οικειότητας» συντελείται σταδιακά σε ομάδες εργασίας εν είδει προνομίου, σε μια ελεγχόμενη επαφή με τη φύση (αίθρια, λίμνες κλπ), ενώ συνδέεται με στοιχειώδεις χώρους αναπαραγωγής για τον εργοστασιακό εργάτη (βλ. έμφαση στα εστιατόρια) που σταδιακά εμφανίζονται όλο και περισσότερο λόγω της κοινωνικής συνθήκης μέσα στα οποία τοποθετούνται. Τέλος διαπιστώνουμε ότι ενώ αρχικά οι διαμορφώσεις κινούνται κατά βάση ως προς την εικόνα της υπεροχής και τη διαχείριση της όψης, σταδιακά ο εσωτερικός χώρος αναδεικνύεται ως βασικό στοιχείο επιτέλεσης της τάξης, των ρόλων, και των λογικών της παραγωγής και ως τομέας διαχείρισης τόσο της εταιρικής ταυτότητας στην εμπειρία του επισκέπτη, αλλά και ως προς τους ίδιους τους εργαζόμενους.

4. Η κατοικία

Χώρος εργασίας, υποτέλειας και υπεροχής

Far from being a haven of tranquillity, the house is not only the battlefield of social and personal conflicts of class, gender and ethnicity, but is also arguably the most important workplace. The institutionalisation of reproductive labour, that is to say the sum of the efforts needed to generate, maintain, educate and care for the workforce, is perhaps the single most effective act of primitive accumulation we can imagine; [...] domestic space has been choreographed first as a mechanism to separate production and reproduction, and later as a disciplinary microcosm of which the housewife is both victim and villain.

Giudici M. S., (2017), *Familles, je vous hais! On Architecture and Reproductive Labour*

Στο έργο της **Pollock**, (1988) *Vision and Difference: Femininity, Feminism and Histories of Art* αναδεικνύεται η γυναίκα ως αντικείμενο *ενατένισης* (gaze) από ένα αντρικό βλέμμα και ένα αντρικό κοινό (για παράδειγμα σε καλλιτέχνες ή συγγραφείς της εποχής του μοντέρνου όπως ο Monet, ο Degas, ο Baudelaire). Αναλύοντας λίγο παραπάνω το έργο της Pollock, αναδεικνύεται η σύνδεση της πολιτισμικής αναπαράστασης, με συμπαγείς βιωμένες εμπειρίες και σχέσεις φύλου και τάξης στις μοντέρνες κοινωνίες, όπου οι ιδεολογικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο αποκρυσταλλώνονται στην αστική διαμόρφωση. Τα γυναικεία σώματα που υπάρχουν εντός του αστικού πεδίου γίνονται οι περιοχές (territories) πάνω στις οποίες αναπαρίσταται και υλικοποιείται η ανδρική ηγεμονία και πιο συγκεκριμένα η επικυριαρχία της καλλιτεχνικής πρωτοπορίας της εποχής (Pollock 1988: 54). Το δημόσιο κέντρο της πόλης γίνεται μια ιδιαίτερα ερωτική ζώνη όπου άντρες όλων των τάξεων αλληλεπιδρούν με γυναίκες της εργατικής τάξης, αλλά από το οποίο οι μεσοαστές και αστές γυναίκες απουσιάζουν (Wilson, 1991). Οι τρόποι συμπερίληψης των γυναικών ως αντικείμενα μέσα στις αναπαραστάσεις αυτές ήταν η αποτύπωση της θέσης τους εντός της παραγωγικής διαδικασίας (Hanson, Pratt 1955: 16-17) αλλά και μια ανάδειξη του χώρου της αναπαράστασης, ως ένα πεδίο όπου δεν αποτυπώνεται απλώς μια κοινωνική συνθήκη αλλά σχηματίζεται ενεργά.

Η κατοικία, πριν το εργοστάσιο, πριν το γραφείο, είναι το πρώτο μέρος όπου οργανώνεται η εργασία και ο καταμερισμός βάσει των εξουσιαστικών ιεραρχιών. Είναι και το μέρος, τόσο στενά συνδεδεμένο με την ανθρώπινη ύπαρξη, από όπου ξεκινάν οι τυπολογικές αναφορές για τους άλλους δυο τύπους οργάνωσης της εργασίας (Δεμίρη, 1991, Χαραλαμπίδης, Χαραλαμπίδη-Διβάνη, Meurice, 1983). Με το πέρασμα στη νεωτερικότητα συντελείται νοηματικά η αλλαγή της σχέσης κατοικίας-εργασίας και η κατοικία καταχωρείται στην κοινή συνείδηση ως ο «μη παραγωγικός» χώρος που προστατεύει την ιδιωτικότητα των μελών της, ενωμένων με δεσμούς της βασικής παραγωγικής μονάδας, της οικογένειας. Ο χώρος της κατοικίας, κατ'εξοχήν χώρος της «αναπαραγωγής», αναπαριστά αλλά και δομεί το περιορισμό του γυναικείου σώματος εντός της ιδιωτικής σφαίρας.

Στην Ελλάδα, το φαινόμενο της έντονης αστικοποίησης συντελείται μεταπολεμικά⁽¹⁾ και έρχεται να προσθέσει την ανάγκη νοσηματοδότησης του νέου τρόπου ζωής στο διαμέρισμα ως μέσο εκσυγχρονισμού, τροφοδοτώντας το κοινωνικό φανταστικό με τις «σωστές» αναπαραστάσεις. Η αρχιτεκτονική πρακτική, δεν μένει έξω από αυτό το παιχνίδι, τουναντίον διεκδικεί να διαδραματίσει κυρίαρχο ρόλο, τη στιγμή μάλιστα που η οικοδομή είναι βασικός μοχλός της παραγωγής. Διατελεί λοιπόν το ρόλο της στη διαδικασία «αφαίρεσης» της εργασίας από την κατοικία και συμμετέχει στη δημιουργία των αναπαραστάσεων αυτής της σχέσης, των «πρότυπων» χώρων και υποκειμενικότητων. Έτσι παρατηρούμε μια ενδιαμέση κατάσταση προσπάθειας απόδοσης της ζωής στο διαμέρισμα ως ελκυστική,⁽²⁾ αλλά και πλήθος άρθρων στην *Αρχιτεκτονική* που προηγείται χρονικά, που αφορούν την εσωτερική διαμόρφωση και απευθύνονται σε γυναίκες.

4.1 Ο εσωτερικός χώρος και το φύλο της γραφής

Η οργάνωση και ο καταμερισμός της εργασίας αποτυπώνεται έντονα στις σελίδες του περιοδικού της *Αρχιτεκτονικής*, το οποίο αποπνέει- εξωραϊσμένα- όλη την κυρίαρχη- και όχι μόνο αρχιτεκτονική- αντίληψη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το φύλο της γραφής καθώς η γυναικεία πένα επιστρατεύεται σε αφιερώματα όπως η ανάδειξη εσωτερικών κατοικιών «της καλής κοινωνίας» και συνεντεύξεις από τις οικοδέσποινες, ή αφιερώματα σε *σκρίνια*, *υδραϊκά σαλόνια*, *κουρτίνες* ανταποκρινόμενη στα ήθη της αστικής τάξης της εποχής. Το πρότυπο της μη παραγωγικής εργασίας της γυναίκας συνδέεται με το διακοσμητικό της ρόλο και την ένδυση του σπιτιού. Παρουσιάζεται ως το βασικό υποκείμενο το οποίο έχει λόγο και ρόλο εποπτείας για το σπίτι και η ίδια συχνά γίνεται αντικείμενο αναπαράστασης εντός της οικίας της.

Σε τεύχος του 1958 παρουσιάζεται η *Τέχνη στο σπίτι*, *Το «σπίτι» στη σύγχρονη Διακοσμητική*, καθώς και η *Βιβλιοθήκη και το σαλόνι της κας Ανδρεάδη, της Αμερικανίδας Διακοσμήτριας κας Helen Barnes* (1958α, 1958β, 1958γ). Στο *Ένα σπίτι 400 ετών στην Αττική υιοθετείται από μια αμερικανική Οικογένεια* (1958 δ), αφιέρωμα της ίδιας στην κατοικία της οικογένειας Βάντερπουλ, με «*αρχηγό της οικογένειας*» έναν αμερικανό αρχαιολόγο (1958 δ) η ιδιαίτερη ικανότητα της κας Βάντερπουλ επαινείται επανειλημμένα. *Δεν έχει αλλάξει ούτε μια γραμμή και του ταιριάζει απόλυτα η παλαιά ισπανική επίπλωση της κας Βάντερπουλ.* (Barnes, 1958δ)

Στο *Μικρό και Άνετο Διαμέρισμα* της, που αποτελείται από ένα θαυμάσιο συνδυασμό *Louis XV* και *Louis XVI* με ελληνικό γούστο και πρωτοτυπία, η κα Anne Marie Γρυπάρη έχει τζάκι που είναι κατασκευασμένο στο επάνω μέρος του από παλιά νορμανδική ντουλάπα και είναι επινόηση της. Η *Ξένια Σύρου* (1961) στα *Ευχάριστα και άνετα υπνοδωμάτια* θα αναφέρει ως πιθανές λειτουργίες

---

¹ Έχουμε ήδη αναλύσει στο πρώτο κεφάλαιο, το ρόλο που έπαιξε η πολυκατοικία ως μηχανισμός απόκτησης στέγης αλλά και ως μεταφορικό εργοστάσιο για πλήθος εσωτερικών μεταναστών. Το 1921 τα ¾ των κατοίκων της Αθήνας και του Πειραιά έμεναν σε κατοικίες του ενός δωματίου. (Κοτσαμάνης, Μαλούτας, 1985). ο 1940 στις ίδιες περιοχές και την Ελευσίνα 57% των νοικοκυριών κατοικούσε σε ένα δωμάτιο, 28% δεν είχε λουτρό και 9% δεν είχε αποχωρητήριο καμιάς μορφής [...] Από το 1950 μέχρι το 1953 η ιδιοκατοίκηση αγγίζει το 56% (Theocharopoulou, 2018:111) και αυτό συμβαίνει χωρίς κεφάλαιο από τις τράπεζες ή το κράτος. Το 1966 η μέση νέα κατοικία διέθετε 3,06 δωμάτια, το 1975 3,37 και το 1984 είχε φτάσει στα 3,62. Θεαματικές είναι και οι αλλαγές στο επίπεδο ανέσεων της κατοικίας όπου η ύπαρξη λουτρού, αποχωρητηρίου, ηλεκτρικής και υδραυλικής εγκατάστασης και μαγειρείου χαρακτηρίζει το σύνολο σχεδόν των κατοικιών των αστικών περιοχών το 1982, ενώ το 1961 πολλά από αυτά τα στοιχεία δεν υπήρχαν ούτε στις μισές κατοικίες των περιοχών αυτών. (Μαλούτας, 2018).

² Ενδεικτικά, *Ένα μικρό και άνετο διαμέρισμα*, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1961.

εντός του υπνοδωματίου *το διάβασμα, τη μελέτη, ή το ράψιμο*, και θα διατυπώσει την πεποίθηση ότι η καλύτερη λύση είναι μια *μεγάλη και ευρύχωρη κρεβατοκάμαρα, ένα «μικρό διαμέρισμα»*, όπου θα εξασφαλίζει την ησυχία και τη συσκότιση και θα βρίσκεται σε σωστή σχέση με το λουτρό και το μπου-ντουάρ. Στο *Δωμάτιο του λουτρού* (1960α) σε άλλο άρθρο θα αναφερθεί στη διαλογή των πετσετών *ώστε να προσθέτουν με το χρώμα και την ποιότητά τους μια νότα ομορφιάς* και στις συμβουλές της για το σύγχρονο έπιπλο θα τονίσει

την αποφυγή των υπερμοντέρνων επίπλων αλλά και τα έπιπλα με ίσια πόδια, ώστε να σας διευκολύνουν στο σκούπισμα και το ξεσκόνισμα. (Σύρου, 1960β)

Οι **κες Μαριλένα Λιακοπούλου και Εσμέ Πηλείδη** (1958) θα παρουσιάσουν αφιερώματα σε *σκρίνια, κασέλες* και λοιπά αντικείμενα ακόμα διαδεδομένα στην επίπλωση των σπιτιών. Στο εκτε-νές αφιέρωμα της Αρχιτεκτονικής στο *Ελεύθερο Σπουδαστήριο Καλών Τεχνών* (1961), θα δούμε να απεικονίζονται πλήθος σπουδαστριών και η δημιουργική/καλλιτεχνική εργασία θα είναι από τα λίγα παραγωγικά πλαίσια μέσα στα οποία θα απεικονιστεί η γυναίκα.

Ταυτόχρονα το περιοδικό διαμεσολαβείται από πληθώρα διαφημίσεων σε σχέση με τον εκσυγ-χρονισμό του σπιτιού. Πολύ πριν παρουσιαστούν στις οθόνες των τηλεοράσεων σε κάθε σαλόνι τηλεοπτικές σειρές με ποικιλία θεμάτων γύρω από την κατοικία, στις οποίες έχουν όλοι άμεση πρόσβαση, ανεξαρτήτου ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, συναντάμε στον τύπο τις βάσεις των τεχνικών προπαγάνδισης, αλλά βασικά προδιαγράφεται ο τρόπος σχεδίασης των σφαιρών παραγωγής/ανα-παραγωγής. Συχνά οι διαφημίσεις και οι φωτογραφικές αναπαραστάσεις συγκλίνουν επικίνδυνα, και επιδρούν σε επίπεδο ιδεολογικό και ιδιοσυγκρασιακό, δομώντας ως κυρίαρχη μια αφήγηση που συμβάλλει πολυεπίπεδα στην υποτίμηση των όρων και των χώρων παραγωγής.

4.2 Το ατελιέ-penthouse και το δωμάτιο υπηρεσίας. Υποκειμενικότητες υπεροχής και υποτέλειας

Παράλληλα με την ανάπτυξη της ταυτότητας της μη παραγωγικής γυναίκας, δομείται η νέα υποκειμενικότητα του **εργένη**, του δημιουργού, του καλλιτέχνη. Στο πρώτο τεύχος της Αρχιτεκτονικής(1957) δημοσιεύεται η *Κατοικία-ατελιέ του Χατζηκυριάκου Γκίκα*. Ουσιαστικά πρόκειται για διαρρύθμιση και προσθήκη στο παλιό του διαμέρισμα. Καλλιτέχνης και καθηγητής του ΕΜΠ διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της κατοικίας του. Ενδιαφέρον έχει ο ορισμός των προθέσεων του εξ αρχής σε οποιοδήποτε *έργο τέχνης, είτε ζωγραφικό είτε αρχιτεκτονικό*. Αυτές είναι μεταξύ άλλων:

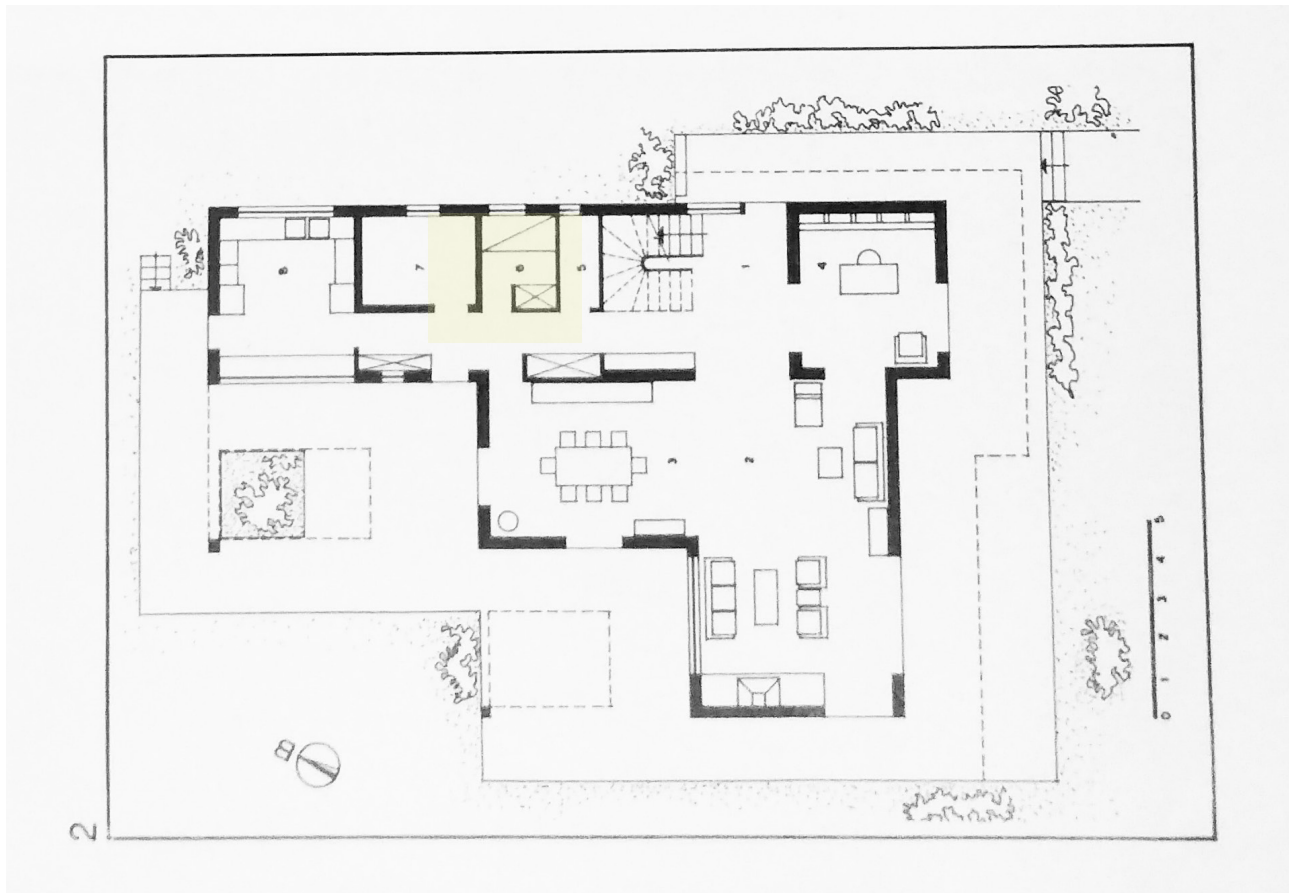
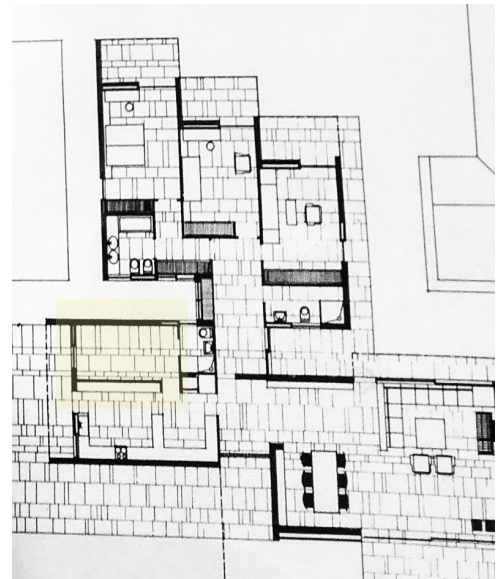
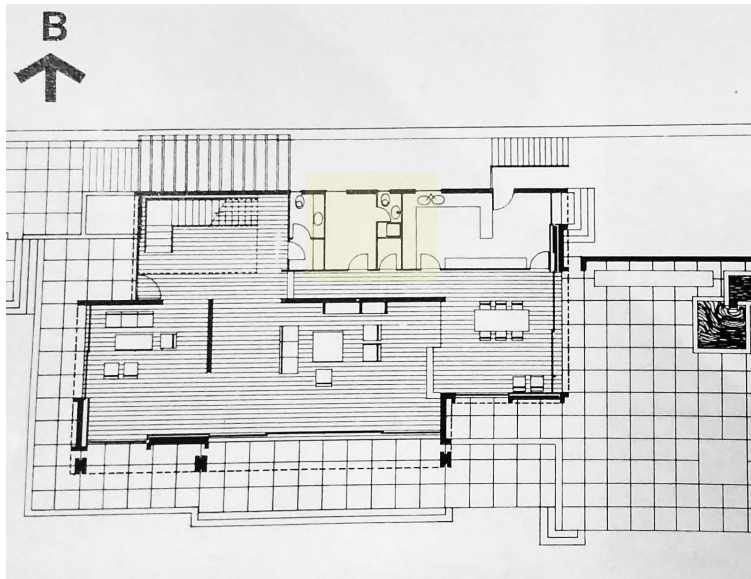
η οργανική βαθμιαία ανάπτυξη της εσωτερικής ζωτικότητας και του δυναμισμού του έργου, η ανύψωση του έργου σε μορφές καθολικές, η λατρεία των υλικών με θρησκευτική έννοια, η διάρθρωση των όγκων και των υλικών με το φως, η ανάγκη ισχυρών αντιθέσεων, η εξάρτηση των λεπτομερειών από το σύνολο, η απόλυτη προσαρμογή του έργου στον προορισμό του κ.ό.κ. (Χατζηκυριάκος-Γκίκας, 1957)

Βλέπουμε λοιπόν την εφαρμογή των αρχών αυτών στο *έργο τέχνης-κατοικία*. Οι διαδικασίες διέυρυνσης υπάρχοντων χώρων, αποκάλυψαν το σύστημα των δοκών και των κολώνων, το οποίο αποφασίστηκε να παραμείνει φανερό και να μην επενδυθεί, αντιθέτως διαμορφώθηκαν διαχωριστικοί τοίχοι περιμετρικά του. Ο τοίχος από τσιμεντόλιθους αποτελεί ένα μοναδικό στοιχείο διακόσμησης, που πρέπει να βρεθεί σε ισορροπία με την υπόλοιπη διαμόρφωση. Οι χρωματισμοί, πράσινο και

Εικ.49/Η Κατοικία-ατελιέ του ζωγράφου Χατζηκυριάκου-Γκίκα, και γυναίκες υποκείμενα ενατένισης στις παρουσιάσεις του στούντιο του φωτογράφου Νίκου Μαυρογένη και το διαμέρισμα του ντεκτορατέρ Μολφέση.

Εικ.50/Δωμάτια υπηρεσίας.

κόκκινο, δημιουργούν την απαραίτητη ένταση και ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στο φωτισμό. Το έργο παρατίθεται μόνο με φωτογραφίες και περιγραφή από τον ίδιο. Οι φωτογραφίες εστιάζουν στο ίδιο το γραφείο-ατελιέ, τη βιβλιοθήκη, σε απόψεις γενικού χώρου που φανερώνουν το σύστημα με τις κολώνες που μένει ανεπίχρηστο και κάποιες υφές, όπως του χαρακτηριστικού τοίχου με τους τσιμεντόλιθους.

Η τυπολογία αυτή της **μονοκατοικίας εντός της πολυκατοικίας**, είναι ίδιον των εύπορων δημιουργικών υποκειμένων και αναδεικνύεται σαν ένας τρόπος να συνδυάζει κάποιος τις *αρετές της μονοκατοικίας* με αυτές του αστικού πεδίου. Μια σειρά διώροφων διαμερισμάτων σε ρετιρέ σε πολύ κεντρικά σημεία θα παρουσιαστούν μέσα στα χρόνια. Το αμέσως επόμενο είναι το διαμέρισμα του ίδιου του Α. Κιτσίκη (1964) το οποίο έχει πολυδιαφημίσει στο παρελθόν μέσω του περιοδικού. Ο τίτλος του άρθρου είναι *Πολυκατοικία στην οδό Στησιχώρου. Το διαμέρισμα ενός Αρχιτέκτονος* και στα Αγγλικά μεταφέρεται ως *Architect's Penthouse in Residential Area in Athens*. Ο Α. Κιτσίκης γράφει:

βαθύτατη επιθυμία κάθε αρχιτέκτονα είναι να του δοθή η ευκαιρία να κτίσει ο ίδιος ένα σπίτι για τον εαυτό του. [...] Στην καρδιά της Αθήνας, [...]με το σύστημα της αντιπαροχής, [...]τα δύο διαμερίσματα παίρνουν τη μορφή μονοκατοικίας. (Κιτσίκης Α., 1964)

Σαν βασικά μειονεκτήματα της πολυκατοικίας αναφέρει την άμεση γειτνίαση, το θόρυβο, τα κοινόχρηστα. Η αφήγηση ξεκινά με ένα εξωτερικό πλάνο, όπου η πολυκατοικία απεικονίζεται στο σύνολό της. Ακριβώς πίσω από τη Βουλή, με ζωντανά χρώματα, παρκαρισμένα αμάξια να πλασιώνουν το κάδρο, όντως ανταποκρίνεται στις προδιαγραφές του προνομιακού τρόπου κατοίκησης. Η κατοικία είναι ένα διώροφο διαμέρισμα, όπου συγκεντρώνονται το δωμάτιο των παιδιών, της κουζίνας και των υπηρεσιακών χώρων στον κάτω όροφο, επιτρέποντας τον *αποχωρισμό του υπόλοιποι σπιτιού σε μian άνετη και μακριά από την όλη κίνηση κατοικία*. Το στοιχείο της στρογγυλής σκάλας δεσπόζει σε αρκετές φωτογραφίες. Το δωμάτιο του γραφείου τοποθετείται στον επάνω όροφο, με διαμορφωμένο εσωτερικό μπαρ, και ιδιαίτερη προσοχή έχει δοθεί στη βεράντα, που απεικονίζεται με θέα την Ακρόπολη.

Ένα ακόμα παράδειγμα δωρόφης κατοικίας ρετιρέ -με τον ίδιο τοίχο από τσιμεντόλιθους στην είσοδο- είναι *Το σπίτι του αρχιτέκτονα Τριποδάκη* στη Βασιλίσσης Σοφίας, με εσωτερικό αίθριο. Υπάρχουν οι αντίστοιχοι διαχωρισμοί, το γραφείο του αρχιτέκτονα είναι σε επαφή με το δημόσιο κομμάτι του σπιτιού, υπάρχει και εδώ υποδομή για δωμάτιο και lift υπηρεσίας κ.ό.κ. Επίσης, *Το διαμέρισμα του ντεκορατέρ*, Μολφέση στο Λυκαβηττό, που *δείχνει κάποιο δρόμο καινούριο για ένα σπίτι Αθηναϊκό*, μας γράφει ο Γιαλαντέλης (1967), *Το στούντιο του Νίκου Μαυρογένη*, φωτογράφου, μετά από άρθρο με τίτλο *Το σπίτι του εργένη*(1965) του αρχιτέκτονα Goff με τους επικλινείς τοίχους κ.ό.κ. Η φιγούρα του εργένη, του μποέμ, του καλλιτέχνη, η διαμεσολάβηση της κατοικίας από αυτήν την κυρίαρχη ταυτότητα, πάντα αρσενική, ταιριάζει με το προνομιακό υπόβαθρο των προαναφερθέντων. Τα σπίτια είναι πάντα των ίδιων, παρότι αποτελούν οικογενειακές κατοικίες, είναι μέσο προβολής του έργου τους και προβάλλονται ως κομμάτι της ταυτότητάς τους.

Στις αστικές πολυκατοικίες των πρώτων χρόνων αλλά και στις προαστιακές κατοικίες που παρουσιάζονται στον αρχιτεκτονικό τύπο η εργασία στο σπίτι, δεν υπάρχει διατυπωμένη σε χώρο, μόνο όταν καλύπτει την κυρίαρχη ταυτότητα- του λευκού, αρσενικού, δυτικού, υποκειμένου εντός του ατελιέ του ή εντός του γραφείου του. Τη συναντάμε και στην αντιδιαμετρικά ορισμένη ταυτότητα της

γυναίκας, ανειδίκευτης, μετανάστριας -στα **δωμάτια υπηρεσίας**.⁽³⁾ Στη μεταπολεμική Αθήνα αλλά και στις υπόλοιπες πόλεις, η υπηρέτρια αποτελεί το κύριο σημείο διάκρισης της αστικής τάξης από τα υπόλοιπα κοινωνικά στρώματα, η οποία θα αναλάβει όλες τις επίπονες εργασίες του σπιτιού, τη φροντίδα των παιδιών και των ηλικιωμένων μελών της οικογένειας.

Η ηλικία των υπηρετριών κατά τη στιγμή της πρόσληψής τους κυμαινόταν από 9 μέχρι 26 ετών. Η μοίρα της ανειδίκευτης υπηρέτριας, αυτής για όλες τις δουλειές, που τη συναντάμε μέχρι και τη δεκαετία του 1950 σε όλες σχεδόν τις οικογένειες των μικροαστικών στρωμάτων είναι αυτή που αποτελεί την κυρίαρχη φυσιογνωμία. Χωρίς συγκεκριμένο ωράριο, δουλεύει ασταμάτητα: ετοιμάζει και σερβίρει το φαγητό, σκουπίζει, ξεσκονίζει και σφουγγαρίζει το σπίτι, πλένει και σιδερώνει τα ρούχα, και αναλαμβάνει τη φροντίδα των παιδιών. (Σαλίμπα, 1999)

Με δεδομένο ότι το δωμάτιό της είναι πάντα σχεδόν προέκταση της κουζίνας, τοποθετείται στο πιο εσωτερικό κομμάτι του σπιτιού.⁽⁴⁾ Στις περισσότερες κατόψεις, η οργάνωση κατοίκησης αυτής της ζωής είναι γυμνή και ελάχιστη. Στις μονοκατοικίες έχει το δικό της μπάνιο και συχνά τη δική της είσοδο.⁽⁵⁾ Ως επί το πλείστον δεν αναπαρίσταται η επίπλωση. Τοποθετείται στους βοηθητικούς χώρους και τις ζώνες υπηρεσίας εντός του σπιτιού, δίπλα στην κουζίνα, κοντά σε λεβητοστάσια, δίπλα στις σκάλες για να μπορεί να κινηθεί άμεσα, όπου χρειαστεί. Ο χώρος του *οφφίς*, εξαλλείφεται σταδιακά, αλλά τον συναντάμε στις πρώτες μεταπολεμικές αστικές πολυκατοικίες, και πολλές φορές χρησιμεύει ως η δική της τραπεζαρία.

Ο ρόλος της πειθάρχησης των υπηρετριών επαφίεται στη γυναίκα, επικυρώνοντας ότι το σπίτι είναι μια καθαρά γυναικεία υπόθεση. Οι εργοδότες εφαρμόζουν *τεχνολογίες* δημιουργίας ενός υποκειμένου στην υπηρεσία τους. Οι τρόποι πολλές φορές γίνονται «μητρικοί» και το πλαίσιο τους είναι αυτό της πειθάρχησης ενός *σκνηρού, πονηρού* παιδιού. (Gregson, Lowe, 1994). Ο ρόλος της εποπτείας και της πειθάρχησης του οικιακού χώρου από τη γυναίκα είναι μια άσκηση πειθάρχησης του ίδιου της του εαυτού.

Όλες οι διαστάσεις των χώρων υπηρεσίας είναι μια βιωμένη άσκηση σιωπής που σμίλεψε αυτές τις υποκειμενικότητες ως υποτελείς (Χαντζαρούλα, 2012). Ο αρχιτεκτονημένος χώρος συναινεί στην απογύμνωση αυτών των υποκειμένων δημιουργώντας πλέγματα χώρων πειθάρχησης τους, ρυθμίζοντας την κυκλοφορία τους, υπενθυμίζοντας τον περιορισμό, προσφέροντάς χώρους υπολλειματικούς για μια διάσταση εργασίας, πάνω στην οποία στηρίζεται όλη η επιτέλεση της σύνδεσης του γυναικείου φύλου με τις δουλειές του σπιτιού και υλικοποιείται το δίπολο του δημιουργικού-δημόσιου αρσενικού προνομίου ενάντια στο αναπαραγωγικό-ιδιωτικό-θηλυκό.

4.2 Μοντέρνες μεταστροφές και οι αντιστάσεις του «τοπικού»

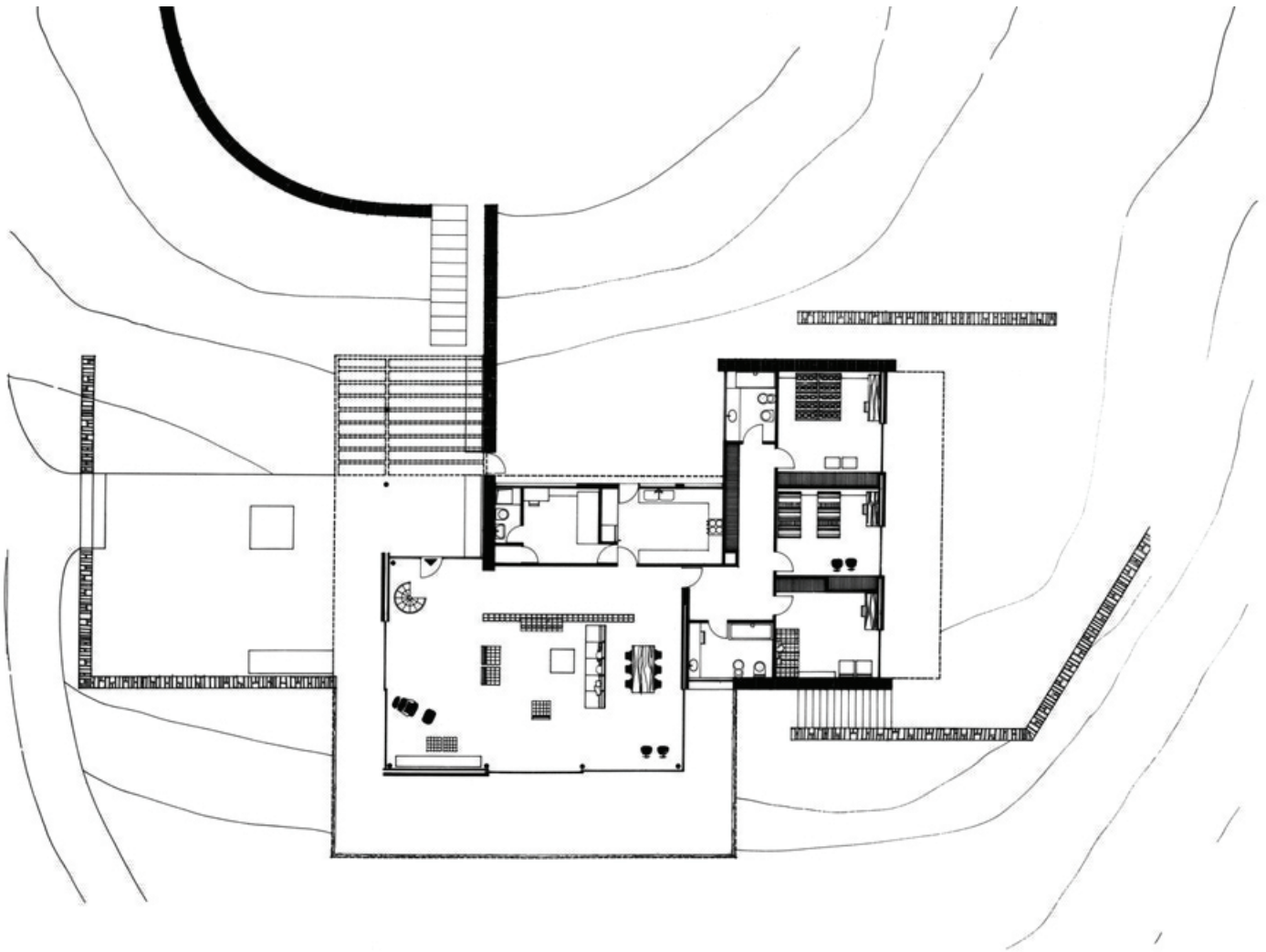
Η αντιμετώπιση του εσωτερικού χώρου επιδέχεται μια τεράστια **αναμόρφωση με την**

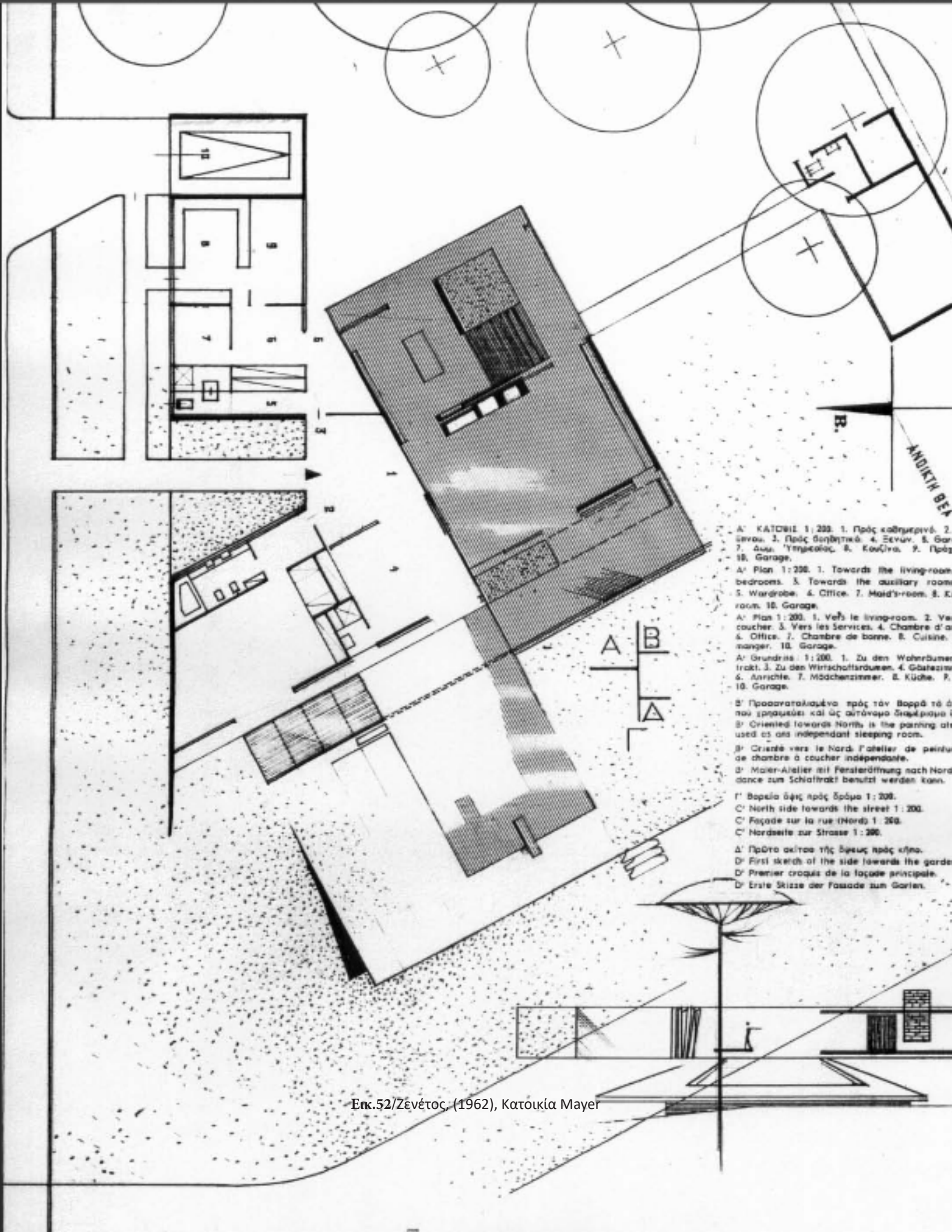
3 Αν η κατηγορία «γυναικεία εμπειρία» συγκροτείται ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά ως ετερότητα αντινομική προς την ηγεμονική οικουμενική (ανδρική, λευκή, αστική) επικράτεια, της ανθρωπίνης εμπειρίας, δεν συγκροτείται ώστόσο ως τέτοια με τρόπο ομοιογενή και ομοιόμορφο (Αθανασίου, 2007).

4 Ενδεικτικά, Τζάκου, (1976), *Κατοικία στην Εκάλη*, Θέματα Χώρου και Τεχνών/1976

5 Ενδεικτικά, Βαλσαμάκης, (1978), *Κατοικία στην Κηφισιά*, Θέματα Χώρου και Τεχνών/1978

Εικ.51/Βαλασαμάκης Ν. (1963), Κατοικία στην Ανάβυσσο

- Α' ΚΑΤΩΘΙ 1: 200. 1. Προς καθυμερινό. 2. Γενικό. 3. Προς βοηθητικό. 4. Ξενών. 5. Γαρ. 7. Δωμ. Υπηρεσίας. 8. Κουζίνα. 9. Προς 10. Γαράζ.
- Α' Plan 1: 200. 1. Towards the living-room. bedrooms. 3. Towards the auxiliary room. 5. Wardrobe. 6. Office. 7. Maid's-room. 8. Kitchen. 9. Garage.
- Α' Grundriss: 1: 200. 1. Zu den Wohnräumen. 2. Trakt. 3. Zu den Wirtschaftsräumen. 4. Gästezimmer. 5. Anrichte. 7. Mädchenzimmer. 8. Küche. 9. 10. Garage.
- Β' Προσαρμοσμένο προς τον βορρά τό ό που χρησιμοποιεί και ως αυτόνομο διαμέρισμα (B' Oriented towards North is the parting also used as an independent sleeping room).
- Β' Orienté vers le Nord l'atelier de peinture de chambre à coucher indépendante.
- Β' Maler-Atelier mit Fensteröffnung nach Nord. (ance zum Schlaftrakt benutzt werden kann).
- Γ' Βορεια όψη προς όδου 1: 200.
- Γ' North side towards the street 1: 200.
- Δ' Façade sur la rue (Nord) 1: 200.
- Δ' Nordseite zur Strasse 1: 200.
- Δ' Πρώτο σκίτσο της όψης προς κήπο.
- Δ' First sketch of the side towards the garden.
- Δ' Premier croquis de la façade principale.
- Δ' Erste Skizze der Fassade zum Garten.

Επκ.52/Ζενέτος, (1962), Κατοικία Mayer

επικράτηση του μοντέρνου παραδείγματος. Η εναντίωση σε οτιδήποτε διακοσμητικό βρίσκεται άλλωστε στο συγκροτητικό του πυρήνα. Η κατοικία -ως ο κύριος υποδοχέας της καθημερινής ζωής- αποτέλεσε για τη μοντέρνα αρχιτεκτονική τον πυκνωτή και το βασικό φορέα των αισθητικών, κοινωνικών και ιδεολογικών αξιών που προασπιζόταν, ενσωματώνοντας τεχνολογικές καινοτομίες της εποχής, ακόμα και στην ίδια τη διαδικασία παραγωγής της. Με αφετηρία την αισθητική της μηχανής, αλλά και την ενσωμάτωση νέων τεχνολογιών στην κατοικία, το μοντέρνο επιχείρησε τον εξορθολογισμό τόσο του χώρου όσο και του τρόπου ζωής του σύγχρονου ανθρώπου. Κυρίως όμως επιδίωξε να χρησιμοποιήσει την ιδεαλιστική διάσταση που αποδόθηκε στην τεχνολογία, ως ορθολογικό και ρυθμιστικό μέσο της κοινωνικής αλλαγής.

Η ελαχιστοποίηση των υλικών, η χρήση του κανάβου ως προβολή της απόλυτης δυνατότητας χρήσης, είναι μια γνώση που έχει εισαχθεί, από την εξέλιξη του εργοστασιακού μοντέλου, και της μεταφοράς των αρχών της της εποπτείας, της οργάνωσης της εργασίας σε ζώνες και της μέγιστης μεταβλητότητας. Οι αρχές αυτές βρίσκουν, μεμονωμένα αρχικά, τη χωρική τους μεταφορά σε εξαιρέσεις αρχιτεκτονικών προτάσεων από δημιουργούς που έχουν **μια τριβή με τη διάσταση της παραγωγής**. Βλέπουμε έτσι την πολυκατοικία του Ζενέτου στην Αμαλία, τις κατοικίες του καθώς και αυτές του Βαλσαμάκη στην Ανάβυσσο, στο Ρίο, να εισάγουν ανάμεσα σε παραδείγματα πολυκατοικιών και κατοικίας με πυκνό διαχωρισμό δωματίων, χώρους με ανοιχτές κατόψεις και κινητά στοιχεία. Κάτω από μεγάλα *στέγαστρα* εξελίσσονται ελεύθερα οι λειτουργίες, (Βαλσαμάκης, 1963) επιχειρείται η ενοποίηση της κουζίνας με το χώρο του καθημερινού, κάτι το οποίο μέχρι και το '85, δεν αποτελεί κυρίαρχο παράδειγμα μιας και η κουζίνα παραμένει ως επί το πλείστον διαχωρισμένη, κλειστή, σε επικοινωνία με την τραπεζαρία. Παρατηρείται επίσης η χρήση της επίπλωσης ως στοιχείου διαφοροποίησης ή σημασιοδότησης του χώρου, και η μεγιστοποίηση της διαφάνειας, ως σχέση με το περιβάλλοντα χώρο.

Έμφαση σε προβόλους ελάχιστου πάχους, μεγάλες επιφάνειες γυαλιού ανάμεσά τους, τονισμό οριζοντιότητας, ελεύθερη κάτοψη. [...] Σε όλες τις δημοσιεύσεις αυτών των έργων, η επίπλωση είναι εξίσου μεζική. [...] Τα έργα όμως του Βαλσαμάκη συνδέονται με το τοπίο. Εκτός από τους ημιυπαίθριους τα ελεύθερα γραμμικά στοιχεία στο Βαλσαμάκη μετατρέπονται σε ογκώδεις λιθοδομές. (Φιλίπιδης, 1984).

Η *ευλιγσία* και η μεταβλητότητα στις οργανώσεις χώρου του Ζενέτου, που μάλιστα, φτάνουν συχνά, να βγαίνουν και έξω από το κτίριο, ως στοιχεία εξαΰλωσης και ένωσης με το περιβάλλον, είναι κατ'εξοχήν έννοιες του λεξιλόγιου του μοντερνισμού. Χαρακτηριστικά ο Ζενέτος αναφέρει:

[...]η ευελιξία θα έρθει να αντικαταστήσει τη μονοτονία της μιας χρήσης.

Στην *Κατοικία Mayer* για το διευθυντή της *Σήμενς*, Hellas A.E.⁽⁶⁾ ο Ζενέτος προχωράει σε καθαρό διαχωρισμό ζωνών. Κάθε υπηρεσιακή/εργασιακή δραστηριότητα τοποθετείται στο πίσω μέρος (δωμάτιο υπηρεσίας, οφφίς, κουζίνα), διατηρεί το χώρο του καθημερινού στην κυρίως διάσταση και δημιουργεί έναν ακόμα αυτόνομο και απομονωμένο χώρο δημιουργικής απασχόλησης για την *κυρία* του σπιτιού αντιδιαμετρικά. Η απόλυτη απόδοση της οργάνωσης του εσωτερικού χώρου έρχεται με την *Πολυκατοικία της Αμαλίας*, όπου ο κανάβος δε μένει ως οργανωτική γραμμή στην κάτοψη, αλλά ανα-

διπλώνεται και δημιουργεί επίπεδα στην όψη, την οποία θα απαθανάτισει και σε νυχτερινή λήψη.⁽⁷⁾ Χαρακτηριστικά ανοιχτή κάτοψη, χωρίς περικλειστή κουζίνα δημιουργεί επίσης στην *Πολυκατοικία στο Ψυχικό*, όπου αναφέρει ότι εκτός από τον φορέα υποδοχής, όλα τα στοιχεία πληρώσεως είναι λυόμενα και κινητά.⁽⁸⁾

Οι περιπτώσεις αυτές δεν αποτελούν τον κανόνα, ούτε καν μέσα στο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής πρακτικής. Αντίστοιχης σημασίας προσεγγίσεις βλέπουν τις κατοικίες ως *δοχεία ζωής* και εστιάζουν στη σύνδεση με τον τόπο ως κυρίαρχο στοιχείο που διαμεσολαβεί τόσο το σύνολο του έργου σαν αντικείμενο αλλά και τις εσωτερικές διαμορφώσεις. Ο Άρης Κωνσταντινίδης επιμένει στην αδρότητα, τη στερεότητα των μεγάλων πέτρινων στοιχείων. Στο *σπίτι στις Σπέτσες* διατάσσει όλους τους χώρους εργασίας στο ισόγειο και όλους τους υπόλοιπους στον πάνω όροφο.⁽⁹⁾ Στο *σπίτι στην Ανάβυσσο*, θέτει το ζήτημα της ελάχιστης κατοικίας *μέσα στον αμόλυντο τόπο, με μια διάθεση ασκητική, σε μια απλότητα απαιτητή*. (Φιλιππίδης, 1984). Οι Σ. και Δ. Αντωννάκη αδιάσειστα σταθεροί στην αναζήτηση του τοπικού, διασπούν τα επίπεδα της κάτοψης⁽¹⁰⁾, φτιάχνουν κτιστούς καναπέδες, εστιάζουν σε τζάκια κτιστά. Δημιουργούν *χαγιάτια* και παρουσιάζουν ως βασική τη σύνδεση με τον κήπο ή κάποιο αίθριο.⁽¹¹⁾

Η σύνδεση με τη γλώσσα της παραγωγής στα συγκεκριμένα παραδείγματα έχει περισσότερο να κάνει με την κοινή οικοδομική διαδικασία, τις εμπλοκές και τις δυνατότητες που αυτή προκαλεί, με την εμφάνιση του ανεπίχρηστου σκυροδέματος στα δομικά στοιχεία, αλλά το λεξιλόγιο της τεχνολογίας δεν διαμεσολαβεί τη διάσταση της κατοίκησης. Η διάσταση της ευελιξίας γίνεται αντιληπτή μέσα από το πρίσμα της παρατήρησης της αρχιτεκτονικής της λαϊκής κατοικίας και των τρόπων σταδιακού επαναπροσδιορισμού της βάσει αλλαγής αναγκών σε διαθέσιμο χώρο, οικονομική δυνατότητα επέκτασης⁽¹²⁾ και δίνεται έμφαση στη διαδικασία προσωπικής εμπλοκής του χρήστη (Εργαστήριο 66, 1977).

Η Theocharoglou (2018) αναφέρεται στη διαδικασία διακόσμησης των νοικοκυρών ως ένα μέσο οικειοποίησης και μετατροπής του μοντέρνου παραδείγματος που διαμεσολαβεί τον κύριο χώρο στον οποίο καταμερίζονται, αυτόν της κατοικίας. Ο εσωτερικός χώρος, διαμορφώνεται έτσι, ώστε να αφορά όντως κυρίαρχα τη γυναίκα, η οποία συσχετίζεται άμεσα μαζί του και τον επεξεργάζεται καθημερινά. Συνεπώς η ριζική αναδιαμόρφωσή του από το μοντερνισμό θέτει σε πρώτο στόχαστρο την αλλαγή του βασικού συγκροτητικού *δικού* της χώρου. Η τεχνοκρατική διάσταση της ευελιξίας και ο απόηχος της μηχανικής πρωτοπορίας, παίρνει τον έλεγχο από τα χέρια της γυναίκας και μετατρέπει τον εσωτερικό χώρο σε σφαίρα επιστημονικής επεξεργασίας. Η αναγωγή του σε κάτι το οποίο, δεν είναι ικανή να διατελέσει μόνη της, είναι μια ακόμα διαδικασία περίφραξης και καπιταλιστικής συσσώρευσης, με την αρχιτεκτονική σε πρώτο πλάνο.

Ήδη, ο κατετμημένος χώρος εντός της κατοικίας και τα δωμάτια με καθορισμένη χρήση ήταν αποτέλεσμα μιας μακριάς διαδικασίας ελέγχου και «περίφραξης», με την αναπαράσταση του «προνομίου»

---

7 Αρχιτεκτονική /1963.

8 Δες και απόλυτα διαγραμματική τομή, όπου ουσιαστικά απεικονίζονται μόνο οι πλάκες των ορόφων και η κίνηση της σκάλας. Θέματα Εσωτερικών Χώρων/Τεύχος 1973.

9 Αρχιτεκτονικά Θέματα/1967.

10 Δες τομές και εμφάνιση μεσορόφου στην *Πολυκατοικία στην οδό Εμμανουήλ Μπενάκη*, Θέματα Χώρου και Τεχνών/1977, *Κατοικία στον Φιλοπάππου*(1978-1981), Θέματα Χώρου και Τεχνών/1982.

11 *Σπίτι στα Ιλίσια* αλλά και *Πολυκατοικία στην οδό Εμμανουήλ Μπενάκη*, Θέματα Χώρου και Τεχνών/1977.

12 Αναλυτικά για αυτήν την προσέγγιση δες Αντωννάκης Δ., Σ.,(1975), *Οι απρόβλεπτες μεταβολές στην κατοικία*. Θέματα Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1975

της ιδιωτικότητας να διαμεσολαβεί αυτή τη διαδικασία συσσώρευσης, ανταποκρινόμενο στην εποχή της επανανομιμοποίησης μιας τάξης αστικής (Giudici, 2017). Η αντίστροφη διαδικασία, «ανοίγματος» των κατόψεων είναι κατά βάση μια επέκταση της σφαίρας της παραγωγής στον ιδιωτικό χώρο και εγκαθίδρυσης ενός νέου μοντέλου ελέγχου με όρους εποπτείας και αφαίρεσης.

Παρατηρούμε λοιπόν, την ανάδυση της διαμόρφωσης του εσωτερικού χώρου σε προνομιούχο πεδίο ελέγχου, διαπίστωση που συνδέεται με τους όρους που αναδιατάσσονται οι χώροι παραγωγής που συναντήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο και τη σταδιακή απομάκρυνση των γυναικών συγγραφέων από τα σχετικά θέματα, από το '63 και μετά, όπου πραγματοποιείται μια σταδιακή στροφή στο μοντερνισμό. Στην Αρχιτεκτονική αναλαμβάνουν ο Μολφέσης και ο Κιτσίκης. Το 1970, μετά από 3 χρόνια λειτουργίας, παρατηρείται ο διαχωρισμός των 2 σφαιρών στα Αρχιτεκτονικά Θέματα με τη δημιουργία των Θεμάτων Εσωτερικού Χώρου και στη συνέχεια των Θεμάτων Χώρου και Τεχνών.

Φάνηκε η ανάγκη διευρύνσεως και συμπληρώσεως των τομέων με τους οποίους ασχολείται (η επιθεώρηση), ώστε να συμπεριληφθούν σε αυτούς όλες οι δραστηριότητες που συμβάλλουν στη δημιουργία του ανθρώπινου περιβάλλοντος. Προτιμήθηκε όμως για λόγους καθαρά τεχνικούς η έκδοση μιας νέας ετήσιας επιθεωρήσεως που θα κυκλοφορεί παράλληλα με τα «Αρχιτεκτονικά Θέματα» και θα συμπληρώνει τα περιεχόμενά τους. Με αυτούς τους στόχους, ετοιμάστηκαν τα «Θέματα Εσωτερικού Χώρου». Θα ασχολούνται βασικά με την οργάνωση και διαρρύθμιση των εσωτερικών χώρων της κατοικίας στην Ελλάδα. (...) Ένας ακόμη στόχος είναι η προώθηση και η προβολή της συνεργασίας των εικαστικών και εφαρμοσμένων τεχνών, και της αρχιτεκτονικής. Θέματα Εσωτερικού Χώρου/ 1970, σελ.6

Το πρώτο τεύχος, είναι μια υπέροχη αποκάλυψη. Η κατοικία παρουσιάζεται διασπαμένη και οργανώνονται αποσπασματικές ενότητες που εστιάζουν σε στοιχεία του χώρου και λεπτομέρειες. *Τζάκια, Κουζίνες, Κιλίμια, Χώροι Υποδοχής και διημερεύσεως*. Δεν υπάρχουν κείμενα, δεν υπάρχουν αφηγήσεις με αρχή, μέση και τέλος, μόνο σειρά φωτογραφιών με επεξηγηματικές λεζάντες. Τα δομημένα αφιερώματα για τις κατοικίες παρουσιάζονται στο τεύχος των Αρχιτεκτονικών Θεμάτων. Οι φωτογραφίες πολλές φορές αφορούν σε λεπτομέρειες του χώρου και των επίπλων, αποτυπώνονται οι υφές και η παράταξή τους είναι άτακτη και τυχαία. Από το δεύτερο τεύχος αναδιαρθρώνεται η οργάνωση των περιεχομένων και η παρουσίαση μοιάζει με αυτή των Αρχιτεκτονικών Θεμάτων.

Όσον αφορά τη φωτογραφική αποτύπωση στις περισσότερες ούτως ή άλλως απεικονίσεις οι άνθρωποι απουσιάζουν από το κάδρο. Αν κάποια υποκείμενα όντως εμφανίζονται, είναι η γυναίκα εντός της κατοικίας ή και τα παιδιά. Έχει όμως υπόσσει την αναμόρφωση του έμμεσου βλέμματος και δεν κοιτάει απευθείας το φακό. Δεν είναι αυτή που ασχολείται και ταυτοποιεί το χώρο - ο διαχωρισμός αυτός έχει ούτως ή άλλως επικυρωθεί- αλλά αποτελεί κομμάτι αυτής της αναμόρφωσης υπό το βλέμμα του μοντερνισμού.

4.3 Παραδείγματα προαστιακής γυναικείας γραφής. Παραγωγή μέσα στο πεδίο του διαχωρισμού

Η διχοτόμηση του δημόσιου-αντρικού και ιδιωτικού-γυναικείου παρατηρείται και στη διαφοροποίηση των **προαστίων** από το κέντρο της πόλης. Η αστική ζωή και οι άντρες τείνουν να είναι πιο επιθετικοί, κατηγορηματικοί, με καθοριστικό ρόλο σε σημαντικά πράγματα της δημόσιας ζωής, διανοούμενοι, δυνατοί, ενεργοί και μερικές φορές επικίνδυνοι. Οι γυναίκες και τα προάστια μοιράζονται

την οικιακή ζωή, τον υποστηρικτικό ρόλο, την εγγύτητα με τη φύση, την έλλειψη σοβαρότητας, τον παρολογισμό/έλλειψη λογικής και την ασφάλεια. (Saegert 1980: 96-97). Μερικοί έχουν δει την προαστικοποίηση και τη μονοκατοικία (single-family home), ως παράγοντες ενίσχυσης της πατριαρχίας και των μητρικών γυναικείων ρόλων, με το χωρικό διαχωρισμό των γυναικών από το «διεφθαρμένο χώρο της εργασίας» (Fishman 1990: 41). Σε μια άλλη συχέτιση, πάνω στο διαχωρισμό ιδιωτικού-δημοσίου, που συνδέεται και εκφράζεται σε έδαφος ενδιάμεσο, σε ένα **κέντρο** που τελείται ως πεδίο σχηματιζόμενο από τα μέρη του, θα μπορούσαμε να βρούμε την ίδια τη δυνατότητα της έκφρασης του πολιτικού. (Arendt, 1958)

Το πρότυπο αυτό της μονοκατοικίας στα προάστια ως βασική κατοικία παρατηρείται στα προνομιά στρώματα ήδη από τα πρώτα σημάδια μαζικοποίησης του τρόπου ζωής της πόλης. Η επαναφορά του προτύπου της μονοκατοικίας, αυτή τη φορά εκτός του κέντρου, στην ασφάλεια της προνομιακής συνέντευξης με ομοίους, δομείται παράλληλα με την έντονη πολυκατοικιοποίηση στο κέντρο της Αθήνας. Η αστική μεγένθυση που σχετίζεται άμεσα με την αύξηση του πληθυσμού, την αύξηση των εισοδημάτων των νοικοκυριών και τη βελτίωση των μεταφορικών υποδομών (Brueckner, 2000: 162), κατέστησε ικανή τη συνθήκη ανάπτυξης ενός καινούριου οράματος κατοίκησης, πάνω σε ένα δίπολο επιστροφής σε έναν πιο φιλικό, «φυσικό» τρόπο ζωής, μακριά από τα «βρώμικα» κέντρα των πόλεων. Η αρχιτεκτονική επιστρατεύεται για να αποδώσει στους ανθρώπους αυτούς τη διάσταση της ιδιαιτερότητας για τους χώρους τους, και η αρχιτεκτονική πρωτοπορία της εποχής δράττεται της ευκαιρίας να επικυρώσει το λεξιλόγιο του μοντερνισμού ως τον κατάλληλο εκφραστή των αναμορφωμένων και σύγχρονων ηθών.

Στην προαστιακή κατοικία, αποκαθίσταται η έννοια της ιδιωτικότητας και μεμονωμένοι χώροι δομούνται πάνω στον έμφυλο/παραγωγικό καταμερισμό, βαθαίνοντας τη μοριακότητα αυτών των νοημάτων. Οι αστοί λευκοί άντρες στα διαμερίσματά τους θα διατηρήσουν τον προσωπικό τους χώρο-γραφείο, όπου μπορούν να ησυχάσουν, να πραγματοποιήσουν τις συναντήσεις τους εντός της οικίας τους, να συλλέξουν τα βιβλία ή τα έργα τέχνης τους, δίνοντας ένα απόλυτα αρσενικό πρόσημο στην έννοια της έλλογης εργασίας, με τον ίδιο τρόπο που οι σύζυγοί τους θα μπορούσαν να συμβολοποιηθούν στο χώρο/έπιπλο του μπουντουάρ, που με το δικό του μυστηριακό και υπέροχο διάκοσμο επιβεβαιώνει τη γυναικεία «φλύαρη», και «ωραία» χάρη και ταυτότητα. Μέσα στον ιδιωτικό χώρο της κρεβατοκάμαρας, παρουσιάζεται το δικό της γραφείο, το έπιπλο του καθρέφτη.

Ο **χώρος του γραφείου**, ο οποίος εμφανίζεται εντός των μονοκατοικιών, τοποθετείται πάντα κοντά στους δημόσιους χώρους του σπιτιού, συχνά στην είσοδο, με δυνατότητα απομόνωσης και με την απαραίτητη εσωτερική διαμόρφωση, με το έπιπλο του γραφείου να δεσπόζει και να οργανώνει ένα πεδίο σκέψης και οργάνωσης. Η υποκειμενικότητα που παράγεται μέσα στο γραφείο έχει φύλο. Η γυναίκα δεν έχει πρόσβαση σε αυτό. Το γυναικείο σώμα έχει θέση στην κρεβατοκάμαρα, την κουζίνα, κοντά στα παιδιά, σε άνετα διαμερίσματα για να ξεκουράζεται, περιορισμένη μέσα σε μια ακολουθία χώρων, στη μέγιστη απόσταση από τον εξωτερικό κόσμο.⁽¹³⁾

Στο έργο της *A Feminist Approach to Architecture: Acknowledging Women's Ways of knowing* η Franck (2000) αναφέρει ότι ο στόχος της είναι να αναδείξει τις ποιότητες που προκύπτουν από τον τρόπο που οι γυναίκες προσεγγίζουν ένα θέμα. Υποστηρίζει ότι στα έργα και τις προτάσεις των γυναικών διαφαίνονται ποιότητες διαφορετικές, οι οποίες προκύπτουν από το διαφορετικό τρόπο που οι γυναίκες αντιλαμβάνονται τον κόσμο και τον αναλύουν, λόγω του διαφορετικού τρόπου που σχετίζονται με τον

---

13 Ωραίο στιγμιότυπο, η στροφή της καρέκλας στην κάτοψη της Τζάκου προς την κρεβατοκάμαρα και όχι προς το σαλόνι. Η κάτοψη ανοίγει και αφαιρούνται τα χωρίσματα, δημιουργείται κινητό χωρίσμα με την κρεβατοκάμαρα και τα έπιπλα μαρτυρούν τη χρήση. *Διαμέρισμα σε πολυκατοικία*, Θέματα Εσωτερικών Χώρων/ Τεύχος 1971.

κόσμο. Οι ταυτότητες τελούνται στο χώρο και το χρόνο, και ο τρόπος που τα υποκείμενα επεμβαίνουν στην ιστορία τους ελέγχει την κλειστότητά τους, μπορεί να υποστηρίξει τη συγκρισιμότητά τους και να εμφανίσει τη σχετικότητα της παραπλανητικής τους αυτοτέλειας (Σταυρίδης, 2010). Παρακάτω θα εξετάσουμε την περίπτωση κάποιων κατοικιών οι οποίες δημιουργήθηκαν από γυναίκες σε προασιακό χώρο και θα συγκρίνουμε το συσχετισμό τους με το λεξιλόγιο του μοντερνισμού.

Στην *Κατοικία στην Κηφισιά*⁽¹⁴⁾ η **Σούλα Τζάκου** θα τοποθετήσει την κουζίνα αντιδιαμετρικά με το γραφείο εκφράζοντας το δίπολο αρσενικό θηλυκό, προνομιακό-υποβαθμισμένο εμφατικά. Ενδιάμεσα, από την κουζίνα προς το γραφείο θα οργανωθούν το λεβητοστάσιο, το δωμάτιο υπηρεσίας, οι σκάλες. Όλη αυτή ζώνη «εργασίας» θα διαχωριστεί με έναν παράλληλο διάδρομο από τον κυρίως χώρο του *καθημερινού*. Η κλίμακα δημόσιου ιδιωτικού θα επαναληφθεί στο δεύτερο όροφο, με το υπνοδωμάτιο των γονέων να είναι τοποθετημένο πάνω από την κουζίνα, στο ιδιωτικό μέρος του οικοπέδου και πάνω από το γραφείο να δημιουργείται ένα δεύτερο σαλόνι. Το ίδιο επαναλαμβάνεται στην *Κατοικία στο Κεφαλάρι της Κηφισιάς*,⁽¹⁵⁾ όπου μεταξύ γραφείου και κουζίνας παρεμβάλεται ένα αίθριο. Ενδιαφέρον έχει όμως η εμφάνιση ενός *τρίτου χώρου*, ο οποίος έχει διάταξη σαλονιού και τον συναντάμε και στο παράδειγμα του 1973, αλλά στα δύο έργα που δημοσιεύονται το 1976 τον ονομάζει *χώρο εργασίας*. Είναι επιπλέον χώρος από το γραφείο, σχεδιασμένος στον όροφο και μπροστά από το υπνοδωμάτιο των γονιών. Είναι το δωμάτιο *εργασίας τους*. Στην *Κατοικία στην Εκάλη στο ίδιο τεύχος ο χώρος αυτός παρουσιάζεται ξανά*.⁽¹⁶⁾

Το υπνοδωμάτιο των παιδιών και ο ξενώνας τοποθετήθηκαν στο ισόγειο, ενώ το υπνοδωμάτιο των γονέων και το δωμάτιο εργασίας και μελέτης τους στον όροφο. [...] Το υπνοδωμάτιο των γονέων και το δωμάτιο εργασίας στον όροφο επικοινωνούν με ένα μεγάλο ανατολικό εξώστη, καθώς και με το δώμα των χώρων υποδοχής. (Τζάκου, 1976α)

Η **Σέβα Καρακώστα**, αρχιτέκτονας η ίδια, θα σχεδιάσει επίσης αρκετές μονοκατοικίες σε προασιακό έδαφος. Η πρώτη αποτελεί την κατοικία και το αρχιτεκτονικό της εργαστήριο και παρουσιάζεται στα Αρχιτεκτονικά Θέματα ολοκληρωμένα,⁽¹⁷⁾ αλλά και μεμονωμένα με φωτογραφίες στο πρώτο τεύχος των Θεμάτων Εσωτερικού Χώρου.⁽¹⁸⁾

Το σπίτι χωρίζεται καθαρά σε τρεις πυρήνες. Την υποδοχή που επικοινωνεί άμεσα με τον εσωτερικό κήπο, κι από ένα κλειστό χαγιάτι με το δώμα του ορόφου. Τα υπνοδωμάτια, που είναι απομονωμένα στον όροφο, με το λουτρό διαρρυθμισμένο για σύγχρονη παράλληλη χρήση από πολλούς. Τέλος, τα βοηθητικά, έχουν αναπτυχθεί στη χαμηλή πτέρυγα σε δύο ορόφους, καθώς η κλίση του εδάφους έδινε αυτή τη δυνατότητα. Η διάταξη του ισόγειου παρακινεί την έξοδο και παραμονή στο ύπαιθρο, ενώ τα βοηθητικά προσφέρουν πλήρη εξυπηρέτηση μέσα και έξω.

Στο ισόγειο της διώροφης πτέρυγας υπάρχει ο ενιαίος διαμπερής χώρος του καθιστικού και του

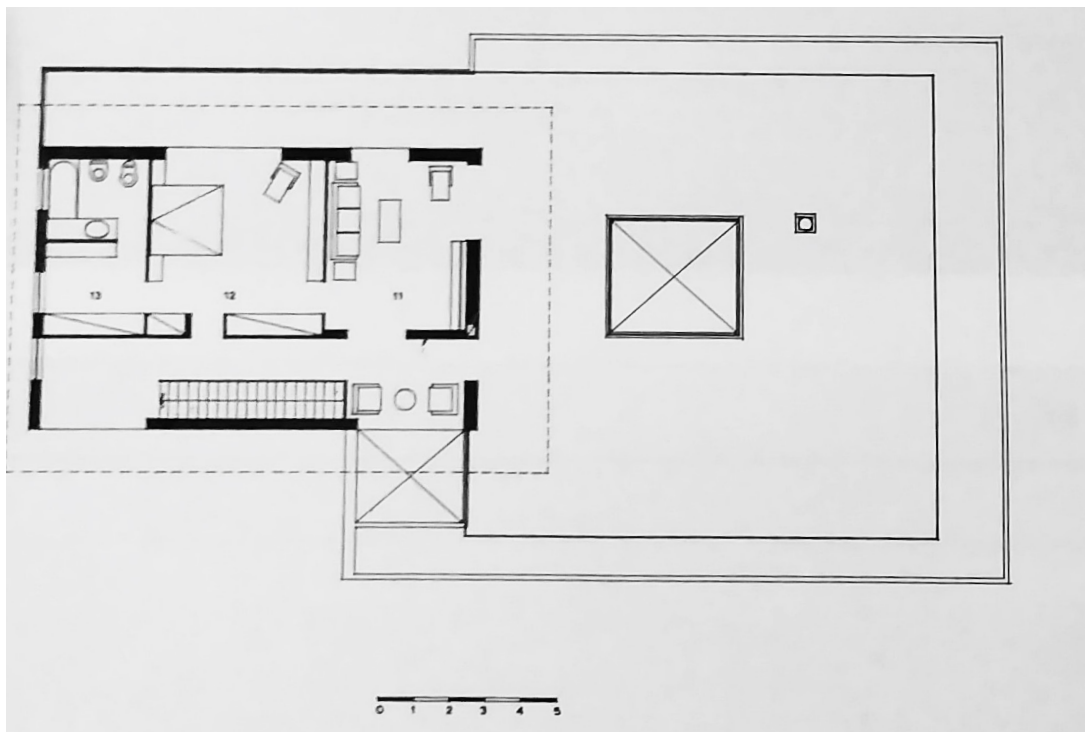
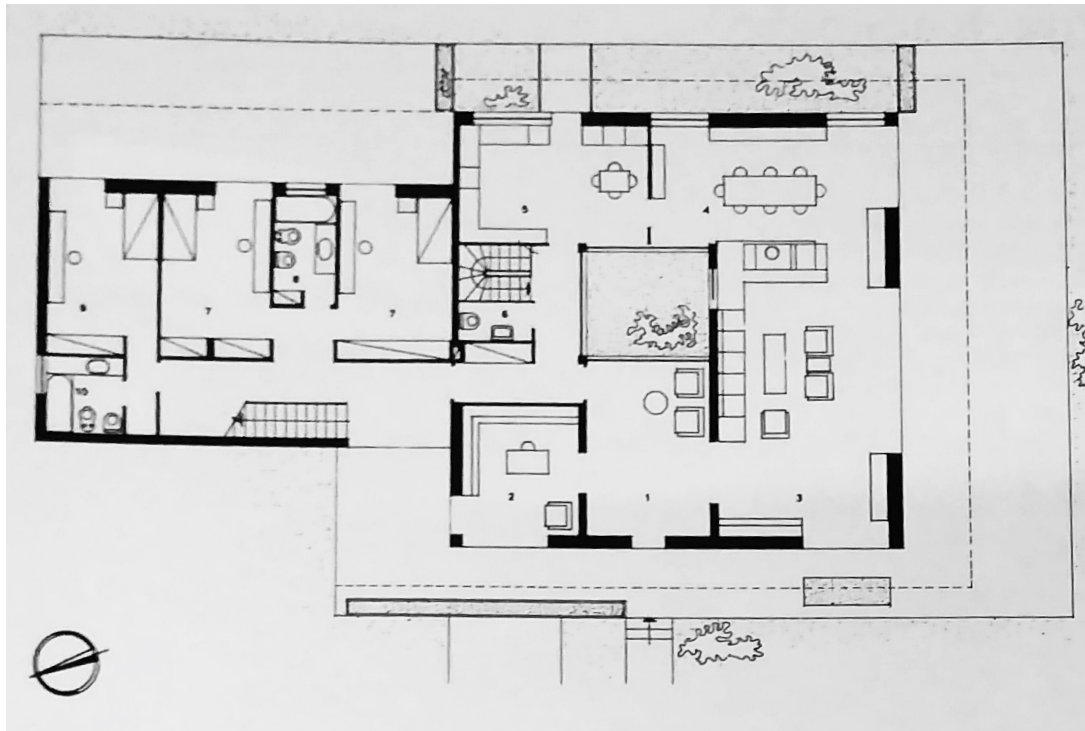
14 Θέματα Χώρου και Τεχνών/ Τεύχος 1973.

15 Θέματα Χώρου και Τεχνών/ Τεύχος 1976.

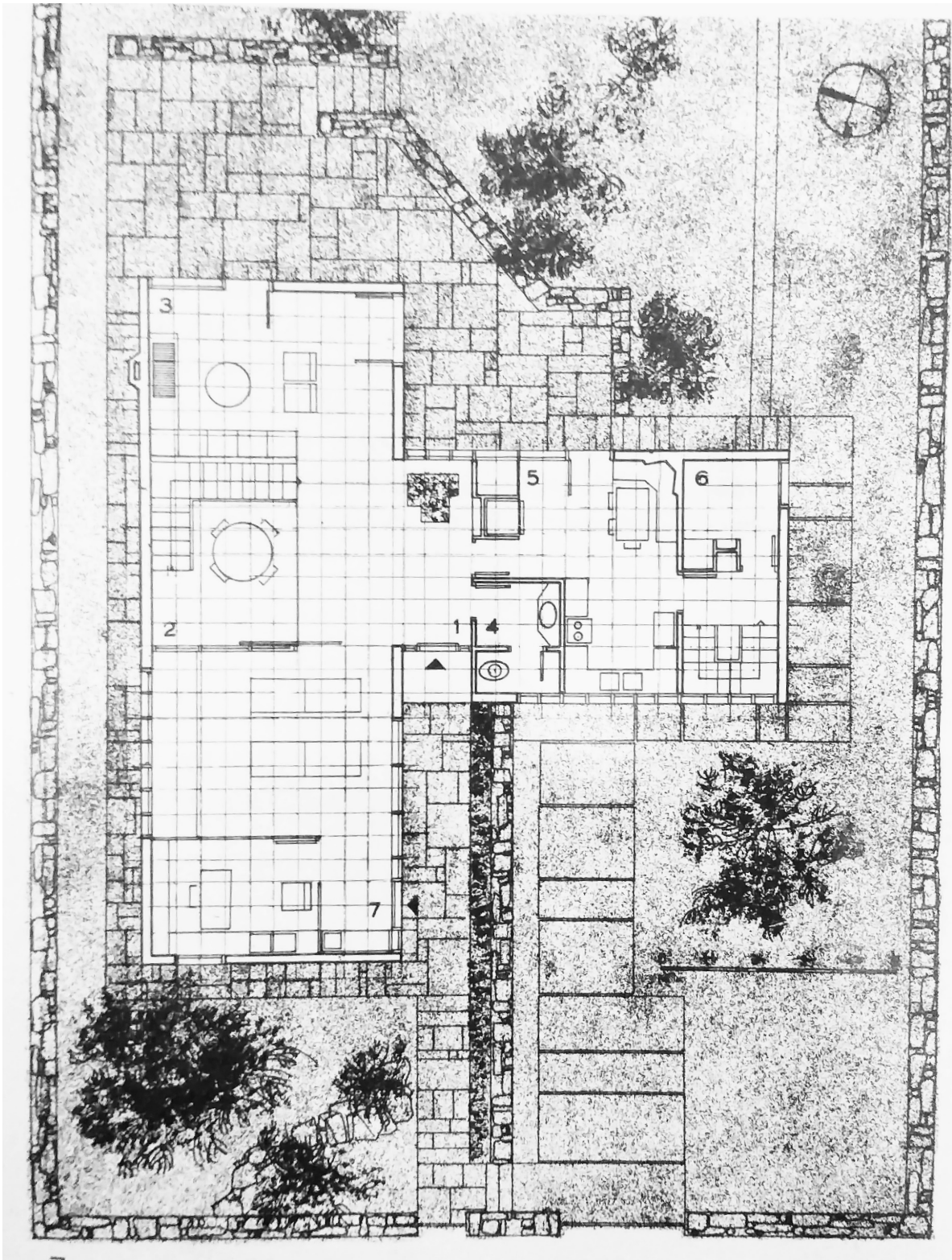
16 Θέματα Χώρου και Τεχνών/ Τεύχος 1976.

17 Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968.

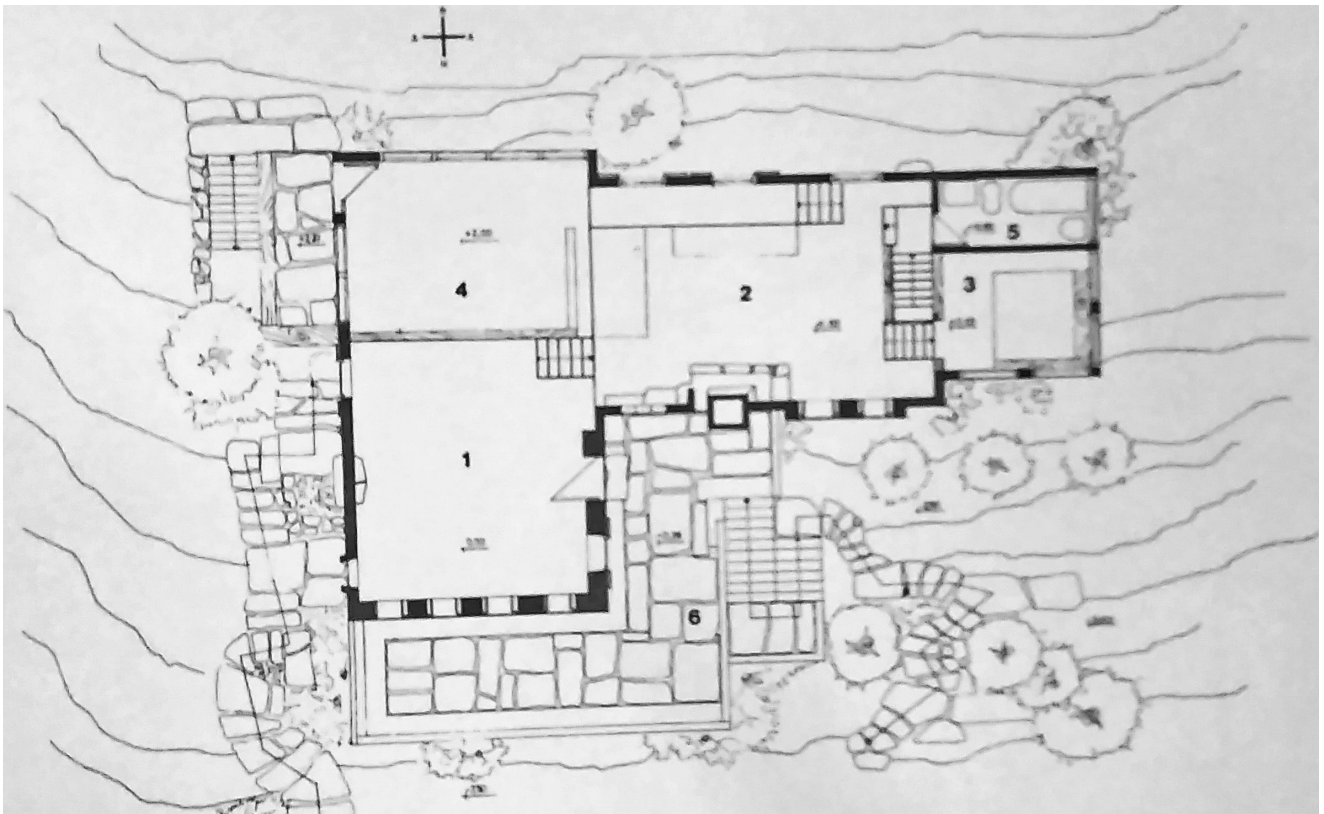
18 Θέματα Εσωτερικού Χώρου/Τεύχος 1970.

Εικ.54,55/Τζάκου, (1976), Κατοικία στο Κεφαλάρι της Κηφισιάς

Εικ.56/Κατοικία Καρακώστα, (1970)

Εικ.57/Κατοικία Γκόλαντα, (1978), Άνω Βούλα

εργαστηρίου που μπορούν να χωριστούν με συρόμενα ελαφρά χωρίσματα. Το καθιστικό και το εργαστήριο ενοποιούνται οπτικά και λειτουργικά με τον εξωτερικό χώρο μέσω μεγάλων ανοιγμάτων.

Βασικές ιδέες υπήρξαν ο αποκλεισμός κάθε επιτηδεύσεως στην κατασκευή και στον τρόπο ζωής των ενοίκων και η εξοικείωση με την ύπαιθρο [...].

Στη φωτογραφική αποτύπωση του χώρου του εργαστηρίου της, θα διαβάσουμε μια χειρονομία χάραξης ενός ήλιου απάνω στον αναεπίχρηστο σοβά. Στην *Κατοικία στο Ψυχικό*,⁽¹⁹⁾ τη δεύτερη προαστιακή κατοικία που σχεδιάζει, θα οργανώσει τη ζωή του καθημερινού γύρω από ένα αίθριο, θα δημιουργήσει ένα διάτρητο κτιστό τοίχο που θα διαχωρίζει το καθιστικό το οποίο είναι επίσης κτιστό και θα μιλήσει μέσα στη σύντομη περιγραφή της κατοικίας για *προστασία της οικογενειακής ζωής*.

Τέλος, σε μια ακόμα περίπτωση που θέλουμε να εξετάσουμε η δημιουργός δεν είναι αρχιτέκτονας, αλλά χαράκτρια. Στο *Ένα σπίτι στην Άνω Βούλα*⁽²⁰⁾ ο Φιλιππίδης περιγράφει τη διαδικασία κατασκευής της κατοικίας της χαράκτριας **Νέλας Γκόλαντα** που κατασκευάστηκε το '73-74 και το οποίο αποτελεί και ένα από τα πρώτα έργα που περνάν την καλλιτέχνη στις τρεις διαστάσεις του δομημένου χώρου. Τονίζει πως σημασία έχει η διερεύνηση της διαδικασίας παραγωγής και όχι μια κριτική του ανασκόπηση,

[...] γιατί μπορεί να αποκαλύψει τρόπους δουλειάς σχεδόν ξεχασμένους, που σήμερα «ανακαλύπτονται» από όσους αφήνει ανικανοποίητους η «επίσημη» διαδικασία της αρχιτεκτονικής δημιουργίας. (Φιλιππίδης, 1978)

Η **Νέλα Γκόλαντα** έχει μια συλλογή από κομμάτια λαϊκής τέχνης από όλη την Ελλάδα και το σπίτι της σχεδιάστηκε έτσι ώστε να δημιουργήσει ένα αρχιτεκτονικό περίβλημα για αυτά, με στόχο όμως να δημιουργήσει όχι ένα μουσείο, αλλά ένα σπίτι-εργαστήριο. Η Γκόλαντα σχηματίζει το σπίτι της στο πεδίο, με αποφάσεις που παίρνονται εκείνη τη στιγμή. Κάθε χώρος μελετήθηκε ξεχωριστά με προοπτικά σχέδια από την ίδια καθώς και με μια μακέτα γενικών όγκων. Στα σχέδια αυτά ορίστηκαν τα «κινητά» και «σταθερά» στοιχεία κάθε χώρου. Το σπίτι οργανώνεται σε καλοκαιρινό, ανοιχτό τμήμα του σπιτιού με αυλές πέργκολα, μεγάλα ανοίγματα ενώ το γκρίζο(σε επίπεδο μακέτας) στο χειμωνιάτικο κλειστό τμήμα όπου βρίσκεται το τζάκι και ο χώρος ύπνου. Στο εργαστήριο φτάνει κανείς από την κουζίνα με εσωτερικές σκάλες. Ο σχεδιασμός έπαψε να παρεμβάλεται ανάμεσα στη διαδικασία της σύλληψης και της διαδικασίας της «εκτέλεσης», διατηρώντας σε όλη τη διαδικασία τοπίου, δημιουργού, τεχνίτη. Αναπάντεχα κενά, βράχοι που παρέμειναν και ενσωματώθηκαν στο εσωτερικό της κουζίνας και λοιπά απρόβλεπτα στοιχεία αντιμετωπίστηκαν επί τόπου, *έξω από τους αυστηρούς κώδικες εργασίας που θα είχε μια αρχιτεκτονική αντιμετώπιση*.

Οι προσεγγίσεις αυτές μελετώνται γνωρίζοντας τους περιορισμούς τους. Είναι αντικείμενα μετεξέλιξης στους όρους συμπερίληψης ως δημιουργικών υποκειμένων, λευκών αστών γυναικών, με τριβή με «δημιουργικές» συνθήκες συγκρότησης της υποκειμενικότητάς τους και του χώρου γύρω τους και με πρόσβαση στα πεδία έκφρασης αυτής της δυνατότητας. Αξίζει όμως να σημειώσουμε τις διαφορετικές εκφράσεις και βαρύτητες, ως μετεωρισμούς πάνω στην απόλυτη αλήθεια της έμφυλης, τεχνο-

---

19 Θέματα Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1973.

20 Θέματα Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1978.

κρατικής, επιστημονικής τεχνολογίας του μοντερνισμού. Ως διαστάσεις εισαγωγής της αδιαφάνειας της κατοίκησης, ως ασκήσεις ισορροπίας πάνω σε μια «αντικειμενική» και επεκτατή αλήθεια.

Αξίζει επίσης να σημειώσουμε, ότι το πεδίο αυτό της δημιουργίας εκκινεί τις διαδικασίες του εντός του οικείου χώρου περιχαράκωσης του θηλυκού υποκειμένου και στερεώνει εντός του, τις βάσεις της διεκδίκησης της δημιουργίας σε συνολικότερα πλαίσια. Οι ταυτότητες βρίσκονται διαρκώς «εν κινήσει» (Hanson, Pratt), οι σχέσεις μεταξύ τους και η χωρικότητα «αλληλοσυγκροτούνται». Χρόνος και χώρος δημιουργούνται από κοινού και μπορούν να δημιουργήσουν σφαίρες νέων ταυτοτήτων, νέων σχέσεων και διαφορών.

Οφείλουμε επίσης να αναγνωρίσουμε ότι η αρχιτεκτονική διατέλεσε το ρόλο της στις διαδικασίες περίφραξης του εσωτερικού χώρου και του χώρου της κατοικίας, αποκρύπτοντας και φетиχοποιώντας τις διαδικασίες της παραγωγής. Παρότι εύκολα γίνεται αναγνωρίσιμη η σχέση επικυριαρχίας του κοινωνικού, μέσω της προτυποποίησης και της αναπαράστασής του, διαπιστώνουμε ότι ο τρόπος που οι χώροι σμιλεύουν την υποτέλεια, οι ανθρωπότυποι επηρεάζονται και επηρεάζουν το χώρο σε όλο το φάσμα ιδιωτικής/δημόσιας σφαίρας είναι πολυπαραγοντικός. Είναι τόσο ένας μηχανισμός οργάνωσης και ελέγχου, μια αναπαράσταση, που κινητοποιεί αλλά ταυτόχρονα τροφοδοτείται από την πραγματικότητα η οποία την μολιάζει. Η κατοικία, πριν το εργοστάσιο, πριν το γραφείο, είναι το πρώτο μέρος όπου οργανώνεται η εργασία και ο καταμερισμός βάσει των εξουσιαστικών ιεραρχιών.

Συμπεράσματα

Όταν σχεδιάζουμε παραγωγικά συστήματα στην πράξη σχεδιάζουμε σύνολα παραγωγικών σχέσεων, και όταν αμφιβάλουμε για αυτές τις κοινωνικές σχέσεις και προσπαθούμε να τα σχεδιάσουμε διαφορετικά, αρχίζουμε τότε να αμφισβητούμε, με πολιτικό τρόπο, τις δομές τις εξουσίας στην κοινωνία.

Cooley M., (1999), *Architect or Bee? The Human/technology relationship*

Την εποχή της διαδεδομένης ανάπτυξης, της άγριας οικιστικής εκμετάλλευσης στη μεταπολεμική ελληνική πραγματικότητα, ο αρχιτέκτονας παραγκωνισμένος, αναζητά τους τρόπους κερδοφορίας, συμμετοχής και σύνταξης του αστικού περιβάλλοντος. Πατώντας πάνω στον καταφανή καταμερισμό της εργασίας σε πνευματική και χειρωνακτική, σε επίσημη αρχιτεκτονική πρόσδωσης κύρους (γραφεία, τράπεζες, έργα ΕΟΤ κλπ,) και εσωτερικών διατάξεων- που αφήνονται σε γυναικείες επεξεργασίες που προσπαθούν να καθοδηγήσουν τα καπρίτσια των κυριών της καλής κοινωνίας, οι αρχιτέκτονες μοιάζουν να προσπαθούν να βρουν το χώρο τους στο κομμάτι των αναπαραστάσεων και της παραγωγής της γνώσης, της θεωρίας και της τέχνης του κτίζειν.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος, γίνεται αντιληπτός ως η προσπάθεια εισαγωγής της φωνής των αρχιτεκτόνων, προβολής του έργου τους και διεκδίκησης του πρωταρχικού ρόλου στη νοηματοδότηση και το χτίσιμο των μεταπολεμικών περιβάλλοντων. Ανάμεσα στη διεκδίκηση του ρόλου μιας πνευματικής ελίτ, που συχνοτίζεται με τα ανώτερα στρώματα και καθοδηγεί, ως ο ειδικός, τους χώρους που του παραγγέλνουν, και του κοινωνικά ευαίσθητου και ανοιχτού αναγνώστη των αναγκών του κοινωνικού συνόλου, τις οποίες πάλι θα έρθει ο ίδιος ως ειδικός να τις ικανοποιήσει, διαπιστώνουμε ότι η επίσημη αρχιτεκτονική παραγωγή και οι αναπαραστάσεις της, είναι το αποτέλεσμα της μορφολογικής επεξεργασίας οικονομικών και πολιτικών επιταγών της παραγωγής. Ταυτόχρονα όμως είναι παιδί των αδυναμιών και των εντάσεων της εποχής της, και πατάει πάνω σε αυτές, προτυποποιώντας τις. Ανάμεσα σε «παμπόνηρους» εργολάβους, «συντηρητικούς βιομηχάνους», κακομαθημένους αστούς, κατοίκους που αναπαρίστανται μόνο όταν κολακεύουν το αποτέλεσμα τους, ή εντός «κοινωνιολογικών» κοιταγμάτων σε περίπλοκα συστήματα καθημερινής ζωής, ο αρχιτέκτονας, αξιώνει την υπόσταση του, εφευρίσκοντας κάθε φορά το ρόλο του.

Η αναπαραγωγή και η στερέρωση του καπιταλισμού απαιτεί τον έλεγχο όχι μόνο της εργασίας αλλά και του ελεύθερου χρόνου και των ιδιωτικών συμπεριφορών. Επί της ουσίας, η ζωή στο σύνολό της αποτελεί αντικείμενο διαχείρισης, και απαιτεί την ανάπτυξη των απαραίτητων εργαλείων πειθάρχησης και ελέγχου. Οι χώροι της κατοικίας και οι χώροι της παραγωγής αναπτύσσονται παράλληλα, μαρτυρούν τις επιλογές και τις προτεραιότητες των κυρίαρχων τάσεων της άρθρωσης της οικονομίας

και του τρόπου ζωής που αυτός επιφέρει. Αποτελούν όμως ταυτόχρονα πεδία, όπου πέρα από τη μελέτη της διαμεσολάβησης των ζών μας από τη λογική της κερδοφορίας συναντά κάποιος και τις προοπτικές των αντιστάσεων, το «ροκάνισμα» της καθημερινής ζωής και αταξίας. Τα πεδία της αδυναμίας, αποτελούν εν δυνάμει πεδία πειραματισμού και εύρεσης τρόπων εκφοράς άλλων λόγων. Οι ταυτότητες βρίσκονται κι αυτές διαρκώς «εν κινήσει» (Hanson, Pratt), οι σχέσεις μεταξύ τους και η χωρικότητα «αλληλοσυγκροτούνται». Χρόνος και χώρος δημιουργούνται από κοινού και η χωρικότητα είναι η σφαίρα νέων ταυτοτήτων, νέων σχέσεων και διαφορών.

Η κεντρική ιδέα εδώ είναι, ότι πίσω από την επιτυχία ή την αποτυχία μιας οικονομικής πολιτικής διάρθρωσης της κοινωνίας- χωρίς να ξεετάζουμε σε βάθος την πολυπλοκότητα αλληλόδρασης και σύγκρουσης οικονομικών συμφερόντων εκπροσώπων του κεφαλαίου και υποθέτοντας μια παραγωγική σύγκλιση των στόχων τους- βρίσκεται η αδιόρατη συμβολή και ο συνεχής κατακλυσμός από εικόνες και αναπαραστάσεις, αλλά πολύ περισσότερο από δημιουργίες εμπειρίας και εμπέδωσης μέσω του χώρου. Στο χώρο της πόλης, αλλά και πιο συγκεκριμένα στους χώρους παραγωγής και αναπαραγωγής της εργασίας (εργοστάσια, γραφεία, κατοικία) την άρθρωση των επιταγών των κυρίαρχων συμπεριφορών. Τα σημεία και τα σύμβολα, εναποτίθενται ήπια στους πόρους των υποκειμένων, εκφράζοντας την κυριαρχία του πολιτισμικού εποικοδομήματος, που καθορίζεται από τη λογική του κεφαλαίου που αυτή τη στιγμή το παράγει.

Ταυτόχρονα οι σημασιοδοτήσεις της εργασίας επηρεάζουν, διαμορφώνουν και μεταμορφώνουν τις πρακτικές που σχετίζονται με την παραγωγή. Οι μελέτες που αφορούν σε διαφορετικά παραδείγματα κατά τόπους, εστιάζουν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που η παραγωγική διαδικασία ενσωματώνει από την κοινωνική πρακτική, ώστε να αποκτήσει βιωσιμότητα και να αρθρωθεί στέρεα. Δεν είναι ένα άκαμπτο σύστημα, αλλά φροντίζει να αξιοποιεί τη ζωντανή γνώση από τα υποκείμενα που την πραγματοποιούν, και αναπτύσσει μηχανισμούς ενσωμάτωσης, ιδιαίτερα στις νεότερες αντιλήψεις παραγωγής (Granovetter 1985).

Οι εστιάσεις μας πάνω στο φύλο δεν επιδιώκουν να αναιρέσουν την πολλαπλότητα βάσει της οποίας δομούνται τα υποκείμενα και οι μεταξύ τους σχέσεις γύρω από την παραγωγή. Όψεις της φεμινιστικής θεωρίας ούτως ή άλλως εφιστούν την προσοχή στην πολλαπλότητα των κοινωνικών σχέσεων που δομούν την ταυτότητα των υποκειμένων. *Η τάξη, όπως η φυλή, το φύλο, η ερωτική ταυτότητα μπορεί να είναι κρίσιμοι αλλά ταυτόχρονα εφήμεροι και εναλασσόμενοι τόποι στάσης/ξεκούρασης (shifting resting place) για υποκείμενα πάντα σε κίνηση και σε σχετισμό με όλα τα υπόλοιπα* (Ferguson, 1983: 177).

Η μελέτη μας κινείται ανάμεσα σε διαφορετικά παραδείγματα άρθρωσης πρότυπων τυπολογιών χώρου εργασίας, αξιώνοντας κάποιες σημειώσεις στον τρόπο που η εργασιακή συνθήκη διαμεσολαβεί την καθημερινή εμπειρία του υποκειμένου στο χώρο όπου εργάζεται, στον προσωπικό του χώρο αλλά και σμιλεύεται από αυτό σε έναν αέναο κύκλο. Διαπιστώνει τη διάχυση των αρχών της προσαρμοστικότητας και της ευελιξίας ως κυρίαρχες σχεδιαστικές αρχές που εφορμούνται από τον τομέα της παραγωγής αλλά εν τέλει αποικούν και όλες τις υπόλοιπες σφαίρες της καθημερινής ζωής, διαμεσολαβώντας το σύνολο του χρόνου και του χώρου των υποκειμένων. Καταδεικνύει ότι η αρχιτεκτονική διατέλεσε το ρόλο της στις διαδικασίες περιφράξης του εσωτερικού χώρου και του χώρου της κατοικίας, αποκρύπτοντας και φετιχοποιώντας τις διαδικασίες της παραγωγής. Παρότι εύκολα γίνεται αναγνωρίσιμη η σχέση επικυριαρχίας του κοινωνικού, μέσω της προτυποποίησης και της αναπαραστάσης του, διαπιστώνουμε ότι ο τρόπος που οι χώροι σμιλεύουν την υποτέλεια, και αναδιαρθρώνονται οι ανθρωπότυποι σε όλο το φάσμα ιδιωτικής/δημόσιας σφαίρας είναι πολυπαραγοντικός. Η αλλαγή στο υποκείμενο του δημιουργού είναι σημειακή και μερική και συνδέεται άρρηκτα με τους τρόπους που τα ίδια τα υποκείμενα εγγράφονται σε μοντέλα διαχείρισης και εξουσίας. Αυτή η μεταστροφή βρίσκεται πάντα εν εξελίξει και αναδιαρθρώνει τις ζωές των πολλαπλών επισφαλών υποκειμένων που παράλληλα βιώνουν κάθε φορά διαφορετικά ή με άλλη ένταση τον αποκλεισμό.

Η κατοικία, πριν το εργοστάσιο, πριν το γραφείο, είναι το πρώτο μέρος όπου οργανώνεται η εργασία και ο καταμερισμός βάσει των εξουσιαστικών ιεραρχιών. Μέσα από τη μελέτη της κατοικίας υπό το πρίσμα της εργασίας, διαπιστώνουμε πως η εργασία δεν εξοβελίστηκε ποτέ στην πραγματικότητα από αυτήν, ακόμα και την περίοδο έντονης εκβιομηχάνισης, αλλά εμφανιζόταν ως απόδειξη προνομιακής θέσης και δημιουργικής εργασίας (ατελιέ, χώρος γραφείου), είτε ως έμφυλος εργασιακός καταμερισμός με την κατοικία να «κρύβει» τη μη παραγωγική γυναικεία εργασία, είτε ως ο οριοθετημένος, υπολλειματικός χώρος της υποτιμημένης εργασίας (βλ. δωμάτια υπηρεσίας).

Όπως διατυπώνει η Massey(2001) ο χώρος είναι η ίδια η συνθήκη της πολλαπλότητας, κι αυτό δεν μπορεί να αγνοηθεί ούτε απο την εξιδανικευμένη αναπαράστασή του. Η μετάβαση από τη μια εποχή στην άλλη, από τα σαλόνια με τις κασέλες και τα κουρτινάκια, μέχρι την νεοπαραδοσιακό μοντερνισμό των χτισμένων καναπέδων και της ανάδειξης της εστίας ως βασικό συγκροτητικό στοιχείο στα πρότυπα μιας vernacular αρχιτεκτονικής, δείχνει τη δίψα της επεξεργασίας όλων των κοινωνικών προσλαμβανουσών και την ανάγκη τυποποίησής τους. Κρατώντας για τον εαυτό του ο αρχιτέκτονας την ψευδαίσθηση της εποπτείας, κωφεύει στη σμίλευση της δικιάς του ταυτότητας ως εργαζόμενου-κάποιες εποχές ιδιαίτερα προνομιούχου. Ποιός παράγει και ποιός εν τέλει καταναλώνει ή συμμορφώνεται; Ίδωμένοι/ες ως μια ακόμα ομάδα εργασίας, που διεκδικεί το δημιουργικό alluge και μια πρωτοκαθεδρία στην ανάγνωση των νοημάτων που παράγει η κατοίκηση, οι αρχιτέκτονες έχουν μια κρυφή γοητεία που βρίσκεται στον αιώνιο εγκλωβισμό τους να εκφράζουν- αλλά και να καταναλώνουν⁽¹⁾ - την κυρίαρχη παραγωγική δύναμη που τους καλεί να σχεδιάσουν και να φανταστούν. Και, παραφράζοντας το άρθρο του Πεπονής,⁽²⁾ παρατηρούμε ότι σε όλη αυτή την μοντερνιστική τροπή, η διάσταση της εργασίας, του καταμερισμού της και της διαμεσολάβησης όλου του φάσματος της κατοίκησης από αυτήν, ενώ βρίσκεται στην καρδιά, παρουσιάζεται να είναι στο περιθώριο της αρχιτεκτονικής.

---

1 Η έννοια της κατανάλωσης τοποθετείται όχι μόνο ως τρόπος παθητικής αποδοχής αλλά και ως «τρόπος χρήσης» και «εκτίμησης» ενός υλικού, με το οποίο οι χρήστες μετατρέπουν προϊόντα και πρακτικές για να καλύψουν τις ανάγκες τους (De Certau, 2010).

2 Αναλυτικά δεξ Πεπονής, (1991), *Το εργοστάσιο στην καρδιά και το περιθώριο της αρχιτεκτονικής*, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1991.

Βιβλιογραφία

- Αθανασίου Α., (2008), *Ζωή στο όριο, Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Αθήνα: Εκκρεμές
- Αντωνοπούλου Σ. Ν., (1991), *Ο μεταπολεμικός μετασχηματισμός της ελληνικής οικονομίας και το οικιστικό φαινόμενο 1950-1980*, Αθήνα: Παπαζήση
- Alexander A. P., (1964) *Greek Industrialists: An Economic and Social Analysis*, Center of Planning and Economic Research
- Arendt H., (1958), *Η ανθρώπινη κατάσταση, Vita Activa*, Αθήνα: Γνώση
- Βαΐου-Χατζημιχάλη Ντ., Χατζημιχάλης Κ., (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς, πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα: Εξάντας
- Βακαλόπουλος, (1992), *Νέα Ελληνική Ιστορία, 1204-1985*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας
- Βαρβαρέσος Κ., (2002), *Έκθεσις επί του οικονομικού προβλήματος της Ελλάδος*, Σαββάλας
- Benjamin W., (2002), *The Arcades Project*, Harvard University Press
- Blauner R., (1964), *Alienation and Freedom: The Factory Worker and His Industry*, Chicago: Chicago University Press
- Bonafeld W., Holloway J., (1993), *Μεταφορντισμός και κοινωνική μορφή, Μια μαρξιστική συζήτηση για το μεταφορντιστικό κράτος*, Αθήνα:Εξάντας
- Braudel F. (1995), *Υλικός πολιτισμός, Οικονομία και καπιταλισμός (15ος – 18ος αιώνας, μετ. Αικ. Ασδραχά*, Αθήνα:Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας
- Brueckner, J.K, (2000), *Urban sprawl: Diagnosis and remedies*, International regional science review
- Γιακουμακάτος Α. (2003), *Ιστορία της Ελληνικής Αρχιτεκτονικής 20ος αιώνας*, Αθήνα: Νεφέλη
- Γιακουμακάτος Α. (επιμ.), (2008), *Το σχήμα του τόπου, 40 Χρόνια Αρχιτεκτονικά Θέματα*, Libro
- Coolley M., (1999), *Architect or Bee?- the Human/technology relationship*, South End Press
- Cock, (1980), *Maids and Madams: a study in the politics of exploitation*, Johannesburg: Ravan Press
- Cooper M., (2017), *Family Values: Between Neoliberalism and the New Social Conservatism*, Zone Books
- Close D.H., (2016), *Greece since 1945: Politics, Economy and Society (The Postwar World)*, Routledge
- Δεμερτζής Ν., (1990), *Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές* στο Νικολακόπουλος Η., Λυριντζής Χ.(επιμ.), (1990), *Εκλογές και Κόμματα στη δεκαετία του '80 .Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Θεμέλιο
- De Certeau M., (2010), *Επινοώντας την καθημερινή πρακτική, η πολύτροπη τέχνη του πράττειν, μετάφραση: Καψαμπέλη Κική*, Αθήνα: Σμιλή
- Duffy Fr., Cave C., Worthington J., (ed), (1984), *Planning office space*, London: The Architectural Press Ltd
- Ελευθεράτος Δ., (2015), *Λαμόγια στο χακί- Οικονομικά 'θαύματα' και θύματα της Χούντας, Τόπος*

Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής επιστήμης, (2012) , Εκλογές και κόμματα τη δεκαετία του '80, εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος, Θεμέλιο

Engels F., (1987), Για το ζήτημα της κατοικίας, Αθήνα: Σύγχρονη εποχή

Felstead A., Jewson N., (2000), In work, at home. Towards an understanding of homeworking, London: Routledge

Ferguson K., (1983) The Man question: Visions of subjectivity in Feminist Theory, Berkeley: University of California Press

Forty A. (2004), Words and Buildings: A Vocabulary of Modern Architecture, Thames & Hudson

Frampton K. (2009), Μοντέρνα Αρχιτεκτονική, Ιστορία και Κριτική, Θεμέλιο

Franch E., Reeser A., Miljacki A., Schafer A. (2014), Office US Agenda, Lars Muller Publishers, Praxis. Official Catalog for Office US Pavillion, 14th Biennale di Venezia

Franck K.A., (2000), A Feminist Approach to Architecture: Acknowledging Women's Ways of Knowing in (2000), Gender space architecture : an interdisciplinary introduction , London: Routledge

Granovetter M., (1985), Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, American Journal of Sociology, The University of Chicago Press

Gregson L., Lowe M., (1994), Servicing the middle classes, Class gender and waged domestic labour in contemporary Britain, Routledge

Grosz E., (1992), Bodies-Cities, in B.Colomina (ed.) Sexuality and Space, New York: Princeton Arxhitectural Press

Hanson S., Pratt G. (1995), Gender, Work and Space, London: Routledge

Harvey D, (2007), Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας, διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής, Αθήνα: Μεταίχμιο

Hadjimichalis, C. , (1987) , «Uneven Development and Regionalism: State, Territory and Class in Southern Europe», London: Croom Helm

Hayden D. (1981), The Grand Domestic Revolution: A History of Feminist Designs for American Homes, Neighborhoods, and Cities

Hitchcock, H. R. (1947), The architecture of bureaucracy and the architecture of Genius στο Franch E., Reeser A., Miljacki A., Schafer A. (2014), Office US Agenda, Lars Muller Publishers, Praxis. Official Catalog for Office US Pavillion, 14th Biennale di Venezia

Holliss F., (2015), Beyond live/work, The Architecture of home-based work, London and New York: Routledge

Θεοδωροπούλου Ν., (2018), ΦΙΞFIX 120+ Χρόνια Αρχιτεκτονική, Τάκης Χ. Ζενέτος-Μαργαρίτης

Χ.Αποστολίδης, Σημείο τομής στην ιστορία του κτιρίου, Επίκεντρο

Isaias P., (2014), Beyond the Informal City: Athens and the Possibility of an Urban Common

Καντσά Β., Μουτάφη Β., Παπαταξιάρχης Ευ., (επιμ.) , (2010), Φύλο και κοινωνικές επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Κατοχιανού Δ., (1967), Χωροταξική Μελέτη Εθνικού Δικτύου Αστικών Κέντρων, Αθήνα: ΚΕΠΕ

Κουζέλης Γ., Μπασάκος Π. (2006), Φως-Εικόνα-Πραγματικότητα, Εταιρεία Μελέτης των Επιστημών του Ανθρώπου, Νήσος

Κώστης Κ., (2015), Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας: Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας , Αθήνα: Πατάκη

Kracauer S., (1999), The hotel lobby, Routledge

Λαδά Σ., (επιμ.) (2009), Μετα-τοπίσεις: Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος, Αθήνα:Futura

Λαμπροπούλου Δ., (2009), Οικοδόμοι: Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967, Αθήνα: Βιβλιόραμα

Λυριντζής Χ., (1990), Λαϊκισμός: Η έννοια και οι πρακτικές στο Νικολακόπουλος Η., Λυριντζής Χ.(επιμ.), (1990), Εκλογές

και Κόμματα στη δεκαετία του '80.Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Θεμέλιο

Lash S. and Urry J., (1994), *Economies of Signs and Space*, London: Sage Publications

Μαλούτας Θ., (2018), Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας, κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη, Αθήνα

Massey D. (1995), *Spatial divisions of labour: social structures and the geography of production*, second edition. Basingstoke

Massey D., (2001), Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας, Τμήμα Αρχιτεκτονικής Ε.Μ.Π. Παπασωτηρίου

Μηλιός Γ., (2010), Η ελληνική οικονομία κατά τον 20ό αιώνα, στο Εισαγωγή στην νεοελληνική κοινωνία, Επιμέλεια: Αντώνης Μωυσίδης - Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Αθήνα, σσ. 259-288

Πετρίδου Β., (2017), Η μνήμη ανάμεσα στο πρότυπο και το πρωτότυπο, στο Λαδά Σ., Τσουκαλά Κ.,

ζΠαπαϊωάννου Κ.(συνεργ.), (2017), Χωρικές αφηγήσεις της μνήμης, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο

Πετρίδου Β., Πάγκαλος Π., Κυρκιτσου Ν., (2012), Εργάζομαι άρα κατοικώ, η περίπτωση του συγκροτήματος κατοικιών των μεταλλείων Μπάρλου στο Δίστομο Βοιωτίας, των Δ. & Σ. Αντωνακάκη, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Προγούλης Ν., Τερζάκης Φ., (2017), Η ανάδυση της εικόνας του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού, Αθήνα: Α/συνέχεια

Penick M., (2017), *Tastemaker: Elizabeth Gordon, House Beautiful, and the Postwar American Home*, Yale University Press

Pollock G., (1988), *Vision and Difference: Femininity, Feminism and Histories of Art*, New York: Routledge

Powell, W., and L. Smith-Doerr, (1994), *Networks and economic life* In *Handbook of economic sociology* , ed. N. Smelser and R. Swedburg, 368–402. Princeton, NJ: Princeton University Press

Quinan J., (1989), *Frank Lloyd Wright's Larkin Building: The Myths and the Facts*, Chicago: University of Chicago Press

Raymond S., Cunliffe R. (1997) *Tomorrow's Office, creating effective and humane interiors*, London: Routledge

Σαρηγιάννης Γ., (2000), Αθήνα 1830-2000, Εξέλιξη-Πολοδομία-Μεταφορές, Αθήνα: Συμμετρία

Στρατηγάκη Μ., (1996), Φύλο, Εργασία, Τεχνολογία, Αθήνα: Πολίτης

Saegert S. (1980), *Masculine cities and feminine suburbs: polarized ideas, contradictory realities*, *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 5: S96-97

Sennett R. (2000), *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*, Taschenbuch

Siegfried Giedion, (2014), 1st publ. 1948, *Mechanization Takes Command, A Contribution to Anonymous History*, University Of Minnesota Press

Σταυρίδης, Σταύρος, (2010), *Μετέωροι χώροι της Ετερότητας*, Αλεξάνδρεια

Τερζάκης Φ., (2007), *Τροχιές του αισθητικού, η ιστορική σύσταση μιας αισθητικής φιλοσοφίας και ο ανθρωπολογικός της ορίζοντας*, Αθήνα:Futura

Τραβά Β., (2009), *Τόπος ειρήνης ή πεδίο μάχης; Η κατοικία ως έμφυλη διαπραγμάτευση*, στο Λαδά Σ., (επιμ.) (2009), *Μετα-τοπίσεις: Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Αθήνα:Futura

Τσακόπουλος Π. (2014)., *Αναγνώσεις της ελληνικής μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής*, Αθήνα: Καλειδοσκόπιο

Τσουκαλάς Κ., (2005), *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο

Theocharopoulou I., (2018), *Builders, Housewives and the Construction of Modern Athens*, Artifice Books on Architecture

Tomlan M., (1990), *Architectural Press*, στο Wilkes J.A., (1990), *Encyclopedia of architecture: design, engineering & construction*, Vol.1, New York : Wiley

Φατούρος Δ., (2012), *Η μετέωρη αρχιτεκτονική και η συνεκτική αστικότητα*, στο *Made in Athens*, (2012), Δραγώνας Π.,

Σκιαδά Α., (επιμ.), Ελληνικός κατάλογος συμμετοχής, 13η Διεθνής Έκθεση Αρχιτεκτονικής – La Bienanale di Venezia, COMMON GROUND, Υπουργείο Περιβάλλοντος, Ενέργειας και κλιματικής Αλλαγής

Φιλιππίδης Δ., (1984), Νεοελληνική Αρχιτεκτονική, Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση των ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας, Μέλισσα

Φιλιππίδης Χ., (2007), Σώμα, Χώρος και πολιτικές καθαριότητας, Αθήνα:Ελευθερική κουλτούρα

Willis C. (1995), Form follows finance, Skyscrapers and Skylines in New York and Chicago, New York: Princeton Architectural Press

Wilson E. (1991) The Sphinx in the City: Urban Life, the Control of Disorder, and Women, Virago: London and Berkeley: University of California Press

Woditsch R. (2018), The Public Private House: Modern Athens and its Polykatoikia, Park Books

Χαντζαρούλα Π., (2012) “Σμιλεύοντας την υποταγή - Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του 20ου αιώνα” , Παπαζήση

Άρθρα περιοδικών

Αντωννάκης Δ., Αντωννάκη Σ.,(1975), Οι απρόβλεπτες μεταβολές στην κατοικία. Θέματα Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1975

Βαΐου Ν., Gregson Ν., Simonsen Κ., (2002), Πέρα από την αντιπαράθεση οικονομίας-κουλτούρας στην ευρωπαϊκή συζήτηση για το χώρο, Γεωγραφίες, τ.4

Βαΐου, Ντ., Στρατηγάκη, Μ. και Χρονάκη, Ζ. (1989) Αμειβόμενη εργασία στο σπίτι: μια γυναικεία δουλειά και μια ιδολογία, Σύγχρονα Θέματα, 45: 47-53

Βαλεντής Θ., (1960), Μορφολογία των κτηρίων γραφείων, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1960

Βαλσαμάκης Ν., (1960), Κτήριο Γραφείων, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1960

Βασιλείου Σ., (1991), Το βιομηχανικό κτίριο στην Ελλάδα, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1991

Bachelar G., (1971), Το σπίτι και η ποιητική του χώρου, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1971

Barnes H., (1958γ), Η Βιβλιοθήκη και το σαλόνι της κας Ανδρεάδη, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1958

Barnes H., (1958δ), Ένα σπίτι 400 ετών στην Αττική υιοθετείται από μια αμερικανική Οικογένεια, Αρχιτεκτονική/ Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1958.

Γιακουμακάτος Α., (1987), Η σχολική αρχιτεκτονική και η εμπειρία του «μοντέρνου» στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, Θέματα Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1987

Γιακουμακάτος Α., (1986), Συζήτηση του Αντρέα Γιακουμακάτου με τον Αντρέα Δουμάνη, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1987

Γιαννίτσαρης Γ.Κ., Η ελληνική μεταπολεμική αρχιτεκτονική- 1950-70, Αρχαιολογία και Τέχνες, τ.106

Δαμάλα Α., Ζάμπα Μ., Κορομβλή Ε., (1978), Η αστική πολυκατοικία στην Αθήνα, 1920-1940

Δεμίρη Κ., (1991), Η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής των βιομηχανικών κτιρίων στην Ελλάδα από τα τέλη του 19ου αιώνα, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1987

Δοξιάδης, (1964), Εργοστάσιο Φαρμακευτικών Προϊόντων στο Καλαμάκι, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1964

De Angelis, M., (2001), Marx and primitive accumulation: The continuous character of capital's «enclosures», Commoner n. 02

Εργαστήριο 66, (1972), Οικισμός στο Δίστομο, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972

Ζενέτος Τ., (1969α), Ηλεκτρονική πολεοδομία, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1969

Ζενέτος Τ., (1969β), Έπιπλα για να ζεις και να εργάζεσαι το έτος 2000, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1969

- Ζενέτος Τ., (1974), Ηλεκτρονική πολεοδομία, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1974
- Frampton Κ., (1971), Εργασία, έργο και αρχιτεκτονική, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1971
- Frampton Κ., (1974), Η εξέλιξη των ιδεών για την κατοικία:1870-1970, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1974
- Graeber D. (2012), Dead Zones of the Imagination: On Violence, Bureaucracy, and Interpretive Labor, HAU: Journal of Ethnographic Theory 2(2): 105–28
- Grimshaw Ν., (1991), Αυτοβιογραφικό σημείωμα, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1991
- Huxtable Α.Λ., (1982), Πέθανε η μοντέρνα αρχιτεκτονική;, Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1982
- Ιωακείμογλου Η., Μηλιός Γ., (2005), Συσσώρευση και κερδοφορία του κεφαλαίου στην Ελλάδα (1964-2004), Θέσεις 91, 2005: 33-60 και στο: <http://www.theseis.com/>
- Κιτσικής Α. (1964), Πολυκατοικία στην οδό Στησιχώρου. Το διαμέρισμα ενός Αρχιτέκτονος στο Αρχιτεκτονική/ Τεύχος Ιούλιος-Αύγουστος 1964
- Κονταράτος Σ., (1970), Ο αρχιτέκτων και η βιομηχανοποίηση της κατασκευής, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1970
- Κονταράτος Σ.Ι., (1971), Η κατοικία, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1971
- Κονταράτος Σ., (1972), Η γενική θεωρία των συστημάτων και τα προβλήματα του περιβάλλοντος, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972
- Κονταράτος Σ., (1976), Το ξεπούλημα της Πύλου, Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1982
- Κωνσταντινίδης Α., (1972), Δοχεία ζωής ή το πρόβλημα για μια αληθινή ελληνική αρχιτεκτονική, Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1972
- Kropp Α., (1974), Η Αρχιτεκτονική της Αριστεράς, Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1974
- Λάββας Γ.Π., (1972), Ανώνυμη και μοντέρνα αρχιτεκτονική, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972
- Λιακοπούλου Μ., Πηλείδη Ε.,(1958), Τα σκρίνια, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1958
- Leach G., (1974), Τι έχει απομείνει για να παίξουμε;, Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1974
- Jansen W., (1983), Central Beheer: Μια επανάσταση στο γραφείο. Πώς μπορούμε να ενσωματώσουμε στον σχεδιασμό τη διαδικασία αλλαγής, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1983
- Lauwe P.C. de, (1971), Η απελευθέρωση του ανθρώπου διαμέσου της κατοικίας, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1971
- Μιχαηλίδης Π., (1968), Η νεοελληνική αρχιτεκτονική και η τροπή των καιρών, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968
- Μπίτσιος Κ, (1967), Αρχιτεκτονικά Συνέδρια, , Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1967
- Micholet Α., Lourd-Conti, (1983), Η συμμετοχή των υπαλλήλων στη διαδικασία σχεδιασμού.Μια εμπειρία από τα νέα κεντρικά γραφεία της Banque Populaire στο Cahors, Γαλλία, Αρχιτεκτονικά Θέματα/1983
- Καβουνίδη Τ., (1982), Καπιταλιστική ανάπτυξη και απασχόληση των γυναικών στη μεταποίηση, στην Ελλάδα, Σύγχρονα Θέματα 14: 53-63
- Παπαγιάννης Θ., Ρίζου Α., (1964), Σύγχρονη Αρχιτεκτονική, Γέννηση, Επικράτηση και Μέλλον, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου, Μαρτίου-Απριλίου, Μαΐου-Ιουνίου, 1964
- Παπαγιάννης Θ., (1991), Ο Αρχιτέκτων και η Βιομηχανία στην Ελλάδα, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1991
- Πεπονής Γ., (1991), Το εργοστάσιο στην καρδιά και το περιθώριο της αρχιτεκτονικής, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1991
- Grimshaw Ν., (1991), Αυτοβιογραφικό σημείωμα, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1991
- Πολυχρονιάδη Α., Χατζημιχάλη Κ., (1974), Τα λυόμενα: «Λύση» στο πρόβλημα της δεύτερης κατοικίας, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1974
- Πορφύριος Δ., (1979), Η μοντέρνα αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Θέματα Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1979
- Ράβη Σ., (1958), Σπίτι με ατμοσφαιρα, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Σεπτεμβρίου-Αυγούστου 1958

- Ρωμανός Γ., (1970), Αυθαίρετη δόμηση και το στεγαστικό πρόβλημα, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1970
- Τομπάζης Α., (1968), Η Χωροκατασκευή, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968
- Σαλίμπα Ζ., (1999) Υπέρτρια στην πόλη, η πρόσληψη υπέρτριας αποτελεί σημείο διάκρισης της αστικής τάξης από την υπόλοιπη κοινωνία, Αφιέρωμα Επτά ημέρες: Εργαζόμενες γυναίκες, Καθημερινή
- Σαρηγιάννης Γ., (1978), Η εξέλιξη της εμπορευματοποίησης της κατοικίας και η επίδρασή της στη μορφή της κατοικίας και της πόλεως, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1978
- Σκούρας, Επί της υγιεινής των πολυκατοικιών, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1958
- Σύρρου Ξ., (1960α), Ευχάριστα και άνετα υπνοδωμάτια, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1960
- Σύρρου Ξ., (1960β), Το δωμάτιο του λουτρού, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαρτίου-Απριλίου 1960
- Σύρρου Ξ., (1961α), Έπιπλα κλασικών χρόνων σε σπίτια του 20ου αιώνας, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου 1961
- Σύρρου Ξ., (1961β), Έπιπλα για βεράντες και κήπους, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1961
- Schmitt C. (1953), Appropriation/Distribution/Production: Toward a Proper Formulation of Basic Questions of any Social and Economic Order, (95):52-64, Telos Press Publishing
- Smith A., (1776), An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, W. Strahan and T. Cadell, London
- Superstudio, (1973), 12 ιδανικές πόλεις. Προμηνύματα για τη δεύτερη παρουσία της πολεοδομίας, Αρχιτεκτονικά Θέματα, Τεύχος/1973
- Τζάκου Σ., (1971), Η έρευνα των οραματιστών στην πολεοδομία, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1971
- Τζάκου Σ., (1978), Η εξέλιξη της πολυκατοικίας στην Αθήνα μετά τον πόλεμο, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1978
- Τζώνης Α., (1967) Επτά πλάνες της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967
- Φιλιππίδης Δ., (1978), Θυρωροί πολυκατοικιών στο Κολωνάκι, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1978
- Φιλιππίδης Δ., (1972), Αναζητώντας την ανώνυμη αρχιτεκτονική, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972
- Χαραλαμπίδης, Χαραλαμπίδη-Διβάνη, Meurice, (1983), Οι γραφειακοί χώροι του αύριο. Χώροι εργασίας και περιβάλλον διαβίωσης, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1983
- Χριστοφέλλης Α., (1979), Το μικροαστικό έπος της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, Θέματα Χώρου και Τεχνών/1979.

Πρόσθετο Υλικό

- Bonefeld, W., (2001), The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution, Commoner n. 02 (Online), 24 Οκτωβρίου (διαθ.) στο <http://www.commoner.org.uk/02bonefeld.pdf>
- Diderot, D., (2002), Encyclopedia. The Encyclopedia of Diderot & d'Alembert Collaborative Translation Project, trans, Philip Stewart. Ann Arbor: Michigan Publishing, University of Michigan Library,. Web. <<http://hdl.handle.net/2027/spo.did2222.0000.004>>. Trans. of "Encyclopédie," Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, vol. 5. Paris, 1755
- Giudici M. S., (2017), Familles, je vous hais! On Architecture and Reproductive Labour, City as a Project
- Μουσά Μ. (2012), Η προβολή της «εικόνας» της Ελλάδας στο εξωτερικό μέσα από το περιοδικό Αρχιτεκτονική, στο Τουρνικιώτης Π, Μονεμβασίτου Αλ. (επιστημ. υπεύθυνοι). (2012), Μεταπολεμικός Μοντερνισμός, Αρχιτεκτονική, Πολιτική και Τουρισμός στην Ελλάδα, ερευν.ομάδα: Αθανασίου Αι., Αλιφραγκής Στ., Μουσά Μ., Αθήνα: ΕΜΠ, Πρόγραμμα Ενίσχυσης Βασικής Έρευνας, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
- Σαρηγιάννης Γ., (2013), Η Αριστερή Ιδεολογία στην Πολεοδομία στην Ελλάδα από το 1960 ως το 1990, Greek Architects, (Online), 24 Οκτωβρίου (διαθ.) στο <https://www.greekarchitects.gr//gr/αρχιτεκτονικες-ματιες/η-αριστερή-ιδεολογία-στην-πολεοδομία-στην-ελλάδα-από-το-1960-ως-το-1990-μέρος-β-id6678>

Εικονογραφία

- Εικ.1/ Διαφήμιση της Εθνικής Τράπεζας στο πνεύμα του εκσυγχρονισμού.
- Εικ.2, 3 / Διαφήμισεις πώλησης διαμερισμάτων της πολυκατοικίας που έχει κατασκευάσει ο Α.Κιτσίκης και επίπλωσης διαμερίσματος, Αρχιτεκτονική 1958.
- Εικ.4/ Εργαζόμενοι στις εγκαταστάσεις της ΔΕΗ, στην Πτολεμαΐδα, Αρχιτεκτονική, Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου-Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου 1960.
- Εικ.5/ Πρώτο εξώφυλλο της Αρχιτεκτονικής το 1957, όπου απεικονίζεται το σπίτι-ατελιέ του Χατζηκυριάκου-Γκίκα, Αρχιτεκτονική Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1957.
- Εικ.6/ Το σπίτι της κας Ανδρεάδη, Αρχιτεκτονική Τεύχος Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1957.
- Εικ.7/ Yachting, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Ιουλίου-Αυγούστου, 1962.
- Εικ.8/ Επίσκεψη του Βασιλιά Κων/νου στα εγκαίνια στην έκθεση της Αρχιτεκτονικής με τον Α.Κιτσίκη αριστερά του, Αρχιτεκτονική, Αρχιτεκτονική Μαΐου- Ιουνίου 1961.
- Εικ.9/ Εξώφυλλο Αρχιτεκτονικών Θεμάτων, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967.
- Εικ. 10/ Εξώφυλλο Θεμάτων Χώρου και Τεχνών, Θεμάτων Χώρου και Τεχνών/Τεύχος 1970.
- Εικ. 11/ Εξώφυλλο Θεμάτων Χώρου και Τεχνών, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1978.
- Εικ. 12/ Στιγμιότυπο από τη συζήτηση των δυο δυνεργατών, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1986.
- Εικ.13/ Ζενέτος Τ., Έπιπλα για να ζεις και να εργάζεσαι, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1969.
- Εικ.14,15/ Σχέδιο του Ledoux, για τα αλατωρυχεία Saline de Chaux και ο κυρίως χώρος του κτιρίου Larkin του Wright , Αρχιτεκτονικά Θέματα 1991 και 1983 αντίστοιχα, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1991.
- Εικ.16,17/ Άνθρωποι και μηχανές στα περιβάλλοντα εργασίας. Πτηνοσφαγείο στα Ιωάννινα, Αρχιτεκτονικά Θέματα/ Τεύχος 1969 και Κτίριο γραφείων ναυτιλιακής εταιρίας, Βουρέκας, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1978.
- Εικ.18/ Εργοστάσιο Μπισκότων στη Χαλκίδα από τον Φωτιάδη, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968.
- Εικ.19/ Εργοστάσιο ελαστικών ταινιών και φερμουάρ στη Θεσσαλονίκη από Φατούρο και Γιαννάκη, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972.
- Εικ. 20/ Εργοστάσιο αεριούχων ποτών στο Λουτράκι από Παπαγιάννη, Αρχιτεκτονική 1963.
- Εικ. 21/Εργοστάσιο επεξεργασίας καφέ στο Αιγάλεω από Ζενέτο, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου, 1963.
- Εικ.22/Διαδικασία σταδιακής δημιουργίας της “επιδερμίδας” του κτιρίου ΦΙΞ, Αρχιτεκτονική /Τεύχος Σεπτεμβρίου-Οκτωβρίου, 1963.
- Εικ.23/Μελέτη Σ. και Δ. Αντωννάκη σε σχέση με “διάδρομο-γαλαρία” σε Οινοποιείο στην Ανθούσα, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1973.
- Εικ.24/Κάτοψη Εργοστασίου APCO με αίθριο στους χώρους γραφείων, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968.
- Εικ.25/Καπναποθήκη Μπογάκου, στη Θεσσαλονίκη, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967.
- Εικ.26/Καπναποθήκη Δεκαβάλλα στη Θεσσαλονίκη, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1967.
- Εικ.27/ Από δεξιά προς αριστερά: Καφκικές απεικονίσεις. Οι σκάλες και το γραφείο του διευθυντή.
- Εικ.28/ Εστιατόριο στο εργοστάσιο Hoechst, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1972. Εικ.29/ Διάδρομος χώρου γραφείων που βλέπει στο αίθριο, εργοστάσιο APCO, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1968.
- Εικ.30 Εργοστάσιο Φαρμακευτικών Προϊόντων στο Καλαμάκι από Δοξιάδη, Αρχιτεκτονική/Τεύχος 1964.
- Εικ.31/ Από το Βαλεντής Θ., (1960), Μορφολογία των κτηρίων γραφείων, Αρχιτεκτονική/Τεύχος Μαΐου-Ιουνίου 1960.
- Εικ.32,32/ Κτήριο γραφείων και καταστημάτων στην Ομόνοια, Βαλεντής Θ., Αρχιτεκτονική/Τεύχος 1964.

- Εικ.34,35/ Κτίριο γραφείων, από Ρίζο Ι., Αρχιτεκτονική /1963
- Εικ.36,37,38/ Τάξη, φύτευση και οργάνωση βάσει επίπλων, Υποκατάστημα Ε.Τ.Ε. στο Μοναστηράκι, Δεκαβάλλας
- Εικ.39/ Ξενώνας διοίκησης Εθνικής Τράπεζας, Δεκαβάλλας, Αρχιτεκτονικά Θέματα 1969
- Εικ.40/Υποκατάστημα στην Πάτρα της Τζάκου, Αρχιτεκτονικά Θέματα 1969
- Εικ.41/Υποκατάστημα Ε.Τ.Ε. στο Μοναστηράκι, Δεκαβάλλας,
- Εικ.42,43/Κτίριο γραφείων Καπνικαρέα, Βαλσαμάκης(1963)
- Εικ.44,45/Πύργος Αθηνών, Βικέλας, Αρχιτεκτονικά Θέματα 1974
- Εικ.46, 47 /Γραφεία ΑΓΕΤ Ηραλής στη Λυκόβρυση, Τομπάζης, Αρχιτεκτονικά Θέματα 1978
- Εικ.48/Εκδοχές εργασίας στο κτίρια γραφείων, Αρχιτεκτονικά Θέματα 1976,1978
- Εικ.49/Η Κατοικία-ατελιέ του ζωγράφου Χατζηκυριάκου-Γκίκα, και γυναίκες υποκειμένα ενατένισης στις παρουσιάσεις του στούντιο του φωτογράφου Νίκου Μαυρογένη και το διαμέρισμα του ντεκτορατέρ Μολφέση. Αρχιτεκτονική 1957-1962
- Εικ.50/Δωμάτια γυμνής ζωής, δωμάτια υπηρεσίας, Κατοικία στην Εκάλη Τζάκου, Κατοικία στην Ανάβυσσο Βαλσαμάκης
- Εικ.51/Βαλσαμάκης Ν. (1963), Κατοικία στην Ανάβυσσο, Αρχιτεκτονική 1962
- Εικ.52/Ζενέτος Τ., (1962), Κατοικία Mayer, Αρχιτεκτονική 1962
- Εικ.53/Τζάκου, (1976), Κατοικία στο Κεφαλάρι της Κηφισιάς, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1976.
- Εικ.54/Κατοικία Καράκωστα, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1970.
- Εικ.54, 55/Κατοικία Γκόλαντα, Άνω Βούλα, Αρχιτεκτονικά Θέματα/Τεύχος 1978.

*Οι εικόνες είναι όλες από τις εκδόσεις της Αρχιτεκτονικής και των Αρχιτεκτονικών Θεμάτων και Θεμάτων Χώρου και Τεχνών. Η φωτογραφία του εξωφύλλου είναι προσωπικού αρχείου.

